

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK

2015/2.

A történelemtudomány, a regionális tudomány,
a földrajztudomány, és a gazdálkodás- és
szervezéstudományok művelőinek folyóirata

VIII. évfolyam
2. szám
No. 29.

ER-
DŐSI
FERENC:

a megkésett

*nagyszabású vas-
úthálózat bővítés
politikai okai kelet-kö-
zép-európa két államában;*

FÁBIÁN ATTILA - FAZEKAS

NIKOLETT: *a vállalati telep-
helyválasztás kulturális és humán
aspektusai;*

KOUDELA PÁL: *regionális
fejlettségbeli különbségek összefüggése a
kivándorlás lehetséges gazdasági hatásaival;*

NAGY MIKLÓS MIHÁLY: *államterek és köz-
tes-európa;* HORVÁTH PÉTER: *a népi kultúra kohé-
ziós szerepe az interregionális kapcsolatok erősítésében;*

OROSZ LÁSZLÓ: *a müncheni südost-institut létrehozása*

és első éveinek magyar kapcsolatai (1930–1936); KAPOSI

ZOLTÁN: *a 19. Század végi agrárválság hatásai a dél-dunántúli*

régió uradalmi gazdálkodására; KÓKAI SÁNDOR: *a zsidók szere-
pe a dualizmus kori bánáság társadalmában;* SARNYAI CSABA MÁTÉ:

az erdélyi magyar felekezeti oktatás intézményi helyzetének fő vonásai az

1920-as években; LAKATOS ARTUR: *a szimbolikus terek változása kolozsváron, 1945–1967,* SUBA

JÁNOS: *a határvédelem megszervezése a visszatért erdélyben 1940–1941;* LÁCZAY MAGDOLNA: *a*

vezetés funkcióinak és feladatainak értelmezése az új menedzsment irányzatokban; BERDE CSABA -

MÓRÉ MARIANN: *intézményi menedzsment – az egyetemi vezetés sajátosságai; RECENZIOK*

Közép-Európai Közlemények

**A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata**

VIII. évfolyam 2. szám, 2015/2. No. 29.

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Prof. Dr. Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. PhD. Andrej Tóth – Silesian university in Opava, University of Economics, Prague
Prof. Dr. Gazdag Ferenc – Nemzeti Közsolgálati Egyetem, Budapest
Hajdú Zoltán DSc – MTA Regionális Kutatások Központja
Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Miklós Péter – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad
Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Rédei Mária Dsc – Nyume SEK
Dr. habil. Gál Zoltán – Kaposvári Egyetem, MTA KRTK
Dr. PhD Sipos Anna Magdolna – PTE FEEK
Dr. PhD. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD. Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt., Dunaújvárosi Főiskola

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Prof. Dr. Gulyás László

Székhely: 6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyas1@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda: s-Paw Kereskedelmi és Szolgáltató Bt
6794 Üllés, Mező Imre út 7.

TARTALOMJEGYZÉK

REGIONÁLIS TUDOMÁNY ROVAT

Erdősi Ferenc: A megkésett nagyszabású vasúthálózat-bővítés politikai okai Kelet-Közép-Európa két államában.....	5
Fábián Attila–Fazekas Nikolett: A versenyképesség kulturális és humán aspektusai	28
Koudela Pál: Regionális fejlettségi különbségek összefüggése a kivándorlás lehetséges gazdasági hatásaival.....	40
Nagy Miklós Mihály: Államterek és Köztes-Európa.....	49

FIATAL REGIONALISTA ROVAT

Horváth Péter: A népi kultúra kohéziós szerepe az interregionális kapcsolatok erősítésében	62
---	----

ÚJRAGONDOLT NEGYEGSZÁZAD – a Horthy-korszak – ROVAT

Orosz László: A müncheni Súdost-Institut létrehozása és első éveinek magyar kapcsolatai (1930–1936)	71
--	----

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

Kaposi Zoltán: A 19. század végi agrárválság hatásai a Dél-dunántúli régió uradalmi gazdálkodására	81
---	----

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ROVAT

Kókai Sándor: Adalékok a zsidó népesség társadalmi-gazdasági szerepéhez a dualizmuskori Bánságban.....	94
---	----

POLITIKAI FÖLDRAJZ ROVAT

Sarnyai Csaba Máté: Az erdélyi magyar felekezeti oktatási intézmények helyzetének fő vonásai az 1920-as években	105
Lakatos Artur: A szimbolikus terek változása Kolozsváron, 1945–1967.....	121

RÉGIÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOK

Suba János: A határvédelem megszervezése a visszatért Erdélyben 1940–1944.....	135
---	-----

GAZDÁLKODÁS- ÉS VEZETÉSTUDOMÁNYI ROVAT

Láczay Magdolna: A vezetés funkcióinak és feladatainak értelmezése az új menedzsment irányzatokban	150
Berde Csaba–Móré Mariann: Intézményi menedzsment – az egyetemi vezetés sajátosságai.....	158

RECENZÍÓK

Vizi László Tamás:

„Kövesd példájokat vitéz eleidnek...”

A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye inszurrekciós szerepére

Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2014. 300. p.

Ismerteti: Döbör András.....168

ERDŐSI FERENC*

A MEGKÉSETT NAGYSZABÁSÚ VASÚTHÁLÓZAT-BŐVÍTÉS POLITIKAI OKAI KELET-KÖZÉP-EURÓPA KÉT ÁLLAMÁBAN

POLITICAL REASONS OF THE OVERDUE MONUMENTAL EXPANSION OF THE TRAIN SYSTEM IN TWO CENTRAL-EUROPEAN COUNTRIES

ABSTRACT

By the start of World War I the railway networks of developed and moderately developed European countries had mostly been completed. In contrast, a common feature of the recently reborn Poland (founded on the territories previously belonging to Germany, Russia and the Austro-Hungarian Empire) and the Kingdom of SHS/Yugoslavia (which was synthesized from half-dozen entities, primarily inhabited by southern Slavs) was that their railway networks were significantly growing during the interwar period and also in the decades following 1945. They were also outstanding in drastically reducing their networks in the 1960s and 1970s. This article explores the causes of two states' characteristic railway policies and their impact factors. The author draws attention to the fact that hard and soft dictatorships had radically different views on the necessity of eliminating unprofitable railway branch lines.

Bevezetés

Európa fejlett és közepesen fejlett országainak közlekedésében a vasútkorszak az első világháborúig tartott – abban az értelemben, hogy a vasúthálózat túlnyomó része 1914-ig elkészült, és később csak néhány kisebb jelentőségű vonallal egészült ki a közúti gépjármű-közlekedés versenye következtében. Ezzel szemben az újjászülető Lengyelország és a féltucatnyi (meghatározóan délszláv népek által lakott) entitásból szintetizálódott SHS Királyság/Jugoszlávia közös jellemzője, hogy vasúthálózatuk a környező országokhoz (pl. Csonka-Magyarországhoz, vagy a mesterséges államkreációhoz, Csehszlovákiához) képest mind a két világháború között, mind az 1945 utáni évtizedekben szembeötlően tovább növekedett, hogy azután az 1960/70-es évektől a hálózat drasztikus zsugorításában is ki-tűnjenek. E cikk e két állam sajátos vasútpolitikáját meghatározó okokat és azok ható-nyezőit tárja fel.

1. A Kárpát-medence periferiáin és szomszédságában a vasútkorszak után létrejött államalakulatok közös és eltérő vonásai a vasúthálózat megkésett fejlesztésének kényszere tekintetében

Kelet-Közép-Európában az első nagy világégés után a Párizs környéki nagyhatalmi döntések következtében több korábbi (szinte minden tekintetben különböző) entitásból

- teljesen új néven (a két meghatározó etnikum nevének kombinációjával) alakult meg *Csehszlovákia*, továbbá a több korábbi állam részét alkotó és kvázi független ország

* Prof. Dr. Erdősi Ferenc kutató professor emeritus – MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.

által reprezentált fél tucat entitásból összeállt (a meghatározó népcsoport nevét felvevő) államalakulat, az SHS Királyság (1929-től *Jugoszlávia*).

- Továbbra is a népesség túlnyomó részét alkotó egyetlen etnikumra utalva az 1918 utáni igen jelentős terület- és népességgyarapodás után is az eredeti megnevezéssel reprezentálta a folyamatosságát és nemzeti állami mivoltát a *Román Királyság*.
- Egy harmadik változatot képviselt az évszázadok óta (többször bekövetkezett felosztás, önállóságvesztés következtében) formálisan nem létező, ám az 1920-ra az eredetihez képest nem teljesen ugyanazon a területen a meghatározó etnikum nevét viselő, de köztársasági államformában újjászülető, három entitásból ötvöződő *Lengyelország*.

A *Román Királyságban* a bővítményterületek közül a magashegység Kárpátok által elválasztott Erdély integrálását elősegítő vasúti összeköttetések száma a második világháborúig az 1918 előttihez képest alig lett több, inkább csak a teljesítményüket növelő műszaki rekonstrukcióra és villamosításra korlátozódtak a munkálatok (azok többsége is az 1950-es évektől). Vasút helyett inkább a közúti hálózati kapcsolat javítására helyezte a hangsúlyt a román közlekedéspolitikája. (Hasonló helyzet jellemezte az 1918–1940 között Romániához tartozó Besszarábiával kialakult közlekedéshálózati kapcsolatot.)¹ Kisebb új szakaszokkal történt kiegészítésekkel és a meglévők átépítésével létrejött viszont a Partiumban Nagyvárad és Temesvár között egy olyan fővonallánc, amely a trianoni Magyarországot körülvevő Kis-Antant országok által koncipiált Prága–Ungvár–Temesvár–Belgrád irányú vasúti félgyűrű részét alkotta.²

Csehszlovákiában szintén nem volt szükség nagyméretű hálózatkiegészítésre, mert a Monarchián belül a Cseh tartomány és a Felvidék, illetve Kárpátalja között létezett korábban is vasúti összeköttetés, ezért csak a meglévőket kellett fejleszteni (a Prága–Poprád–Kassa–Ungvár közvetlen gyorsvonat közlekedését lehetővé téve).³

Gyökeresen más volt a helyzet *Lengyelországban és Jugoszláviában*. Közös jellemzőjük, hogy *nagyon különböző fejlettségű vasúthálózattal rendelkező entitások között kellett kapcsolatot teremteni* az országon belüli igazgatás működtetése, a társadalmi-gazdasági kohézió megteremtése érdekében.

- Lengyelországban először a Piłsudski kormányozta állam megalakulása, majd az államterület 1945. évi nyugati irányú diszlokációjával együttjáróan a keleti és nyugati határok totális megváltoztatása következtében volt szükség az új helyzetekhez való alkalmazkodásra.
- Jugoszlávia 1918. évi határa viszont 1945-ben csak kismértékben (az isztriai bővítéssel) változott, azonban a belső integrációs folyamat ennek ellenére még a második világháború után sem fejeződött be tökéletesen.
- A kevésbé a két világháború között, mint inkább az 1945 utáni évtizedekben általában rövid pályákkal történt hálózatkiegészítésekre a helyi/regionális gazdasági igények (új bányák, ipartelepek, néha mezőgazdasági nagyüzemek és kikötők, katonai bázisok) kapcsán került sor mindkét országban a tervgazdaság idején.
- Erős paradoxonnak tűnik, hogy éppen abban a két országban, ahol a legnagyobb mértékű volt a hálózatbővülés az 1918 utáni mintegy fél évszázadban, ott mentek végbe a legdrasztikusabb hálózatrítkítások is – az 1960-as évektől a legutóbbi időkig.

2. Az újjászületett Lengyelország kihívásaihoz alkalmazkodó vasúthálózat

2.1. Az öröklött heterogén részhalózatokból adódó problémák

A lengyel földet geográfiai („köztes európai”) helyzete, közlekedés-földrajzi elhelyezkedése mind Nyugat- és Kelet-Európa, mind Észak- és Közép-/Dél-Európa közötti közvetítő helyzetre „ítélte”. E szerepét azonban a vasútkorszakban sajátos körülmények között a harmadszori felosztásának folyamánként három birodalomhoz tartozás mellett kellett hogy megélje. A három birodalom közötti többszöri felosztottság után az önálló lengyel állam létrejöttére az első világháború után került sor. Az élesen különböző fejlettségű és katonastratégiai koncepciókat realizáló birodalmak egyedi vonásai szembeötlően megmutatkoztak a hozzájuk tartozó lengyel tartományok vasúthálózatainak szerkezetében, de még a sűrűségében is (1. ábra).

1. ábra. Lengyelország három történeti entitásának vasúthálózata

Jelmagyarázat: 1 – a jelenlegi országhatár, 2 – az 1919–1945 közötti országhatár, 3 – az Oroszországhoz tartozó Varsói Nagyhercegség határa az első világháborúig, 4 – normál és széles nyomtávú vasutak, 5 – keskeny nyomtávú vasutak

Forrás: Lijewski 1977

Oroszország az általa birtokolt Varsói Nagyhercegségben sokáig csupán néhány fővonalat épített, főként stratégiai megfontolásból Szentpétervár és Moszkva felől a tartomány-székhely Varsó, valamint a potenciális ellenségnek számító Ausztria és Németország hatá-

rai felé.⁴ A hadtápvonalak, a felvonulási folyosók kiépítése volt a cél. Németországban a keleti határai felé tartó fővonalak tervezése ugyan szintén nem nélkülözött bizonyos vezérkari megfontolásokat, azonban az orosznál jóval polgárosultabb társadalomban túlnyomóan gazdasági szempontok érvényesültek a hálózat sűrűre „szövésekor”. Az Ausztriához tartozó térségekben viszont a két szempont közel azonos súlyúnak bizonyult és a galíciai, valamint bukovinai fővonalak Bécsre orientálódtak. Az orosz, német és osztrák vasúthálózat között csak nagyon kevés kapcsolat létezett – részben a nyomtávkülönbségek, részben a politikai bizalmatlanság miatt.

2. ábra. Lengyelország normál és széles nyomtávú vasúthálózatának gyarapodása 1919 óta

Jelmagyarázat: 1 – az 1919 és 1944 között épült új normál nyomtávú vasutak, 2 – az 1945-től épült a) – normál nyomtávú, b) széles nyomtávú vasutak

Forrás: Lijewski (1977) adataiból szerkesztette a szerző

Kelet-Közép-Európa országai közül az 1920-as évektől az újjászülető Lengyelország volt kénytelen szembesülni a legösszetettebb vasúthálózat-fejlesztési feladattal. Az egymástól műszaki rendszerében, sűrűségében, irányultságában és rendeltetésében egyaránt különböző három részhálózatot (1. ábra) a műszaki/üzemeltetési egységesség (interoperabilitás) és az országon belüli interregionális kapcsolatok megteremtése érdekében a lehető legsürgősebben egységes hálózattá kellett alakítani.⁵

Lengyelország számára a nyugati orientációnak volt abszolút elsőbbsége, ennek megfelelően a normál nyomtávnak megfelelő paraméterekkel történt a vasúthálózat egységesítése. Ezzel Lengyelország révén az európai normál nyomtávú hálózat a széles nyomtáv rovására kelet felé több száz km távolságra kitolódott.

Az eltérő műszaki rendszerű háromféle hálózat közötti interoperabilitás biztosításánál nagyobb feladatot jelentett

- az új államterületen belüli területi kapcsolatok biztosítása érdekében az eltérő fejlettségű országrészek részhálózatainak alapvetően *főváros (Varsó) központú*, egymással a lehető legtöbb ponton csatlakozó *összefüggő hálózattá való integrálása*,
- az ország újonnan felmerült nagy intenzitású szállítási igényeinek több viszonylatban *gazdasági és honvédelmi szempontból nélkülözhetetlen új vasútvonalak* építésével, illetve fővonalasított pályalánccok létesítésével való kielégítése és
- a *határtérsegekben* a hálózatnak az új határhoz való igazítása *kiegészítő* pályaszakaszok építésével.⁶

Az induló helyzet súlyosságára és a feladatok nagyságára jellemző volt, hogy kezdetben hiányzott a vasúti összeköttetés a legnagyobb déli iparvidék, Szilézia és „Nagy-Lengyelország” (Poznań térsége) között. Sziléziából csak kerülővel, Skierniewicén keresztül lehetett eljutni a tengeri kikötőkhöz. A rövid lengyel tengerpart kizárólag továbbra is (a szabad városnak nyilvánított, de jobbára német lakosságú és Németországhoz tartozó) Danzigon keresztül állt vasúti összeköttetésben az ország többi részével, Varsóból pedig szintén csak kerülővel lehetett az ország legnagyobb vidéki alcentrumait, Krakkót és Poznańt megközelíteni.

2.2. A két világháború közötti kulcsfontosságú vasútépítések

A két világháború között Lengyelország összesen 1600 km hosszú új vasút építésével igyekezett az új helyzet teremtette kihívásoknak megfelelni. Ebből az új államhatárok és a vasúthálózat közötti diszharmóniából adódó közlekedési nehézségek (nagy kerülők, a szomszédos állam területén történő átjárás/visszatérés) megszüntetése, illetve mérséklése érdekében épített új pályák hossza közel 700 km-t tett ki. Mindenekelőtt a korábban egymástól csak néhány helyen átjárható birodalmi határokkal elválasztott három országrész közötti közvetlen és jóval nagyobb számú összeköttetést kellett megteremteni.⁷

Méretét tekintve a *legnagyobb szabású* és egyben a lengyel gazdaság számára a legfontosabb feladat a déli határ közeli Sziléziából az exportban igen jelentős tételt képező feketeszen eljuttatása volt a Keleti-tenger hazai kikötőibe.⁸ (Korábban a sziléziai szén túlnyomó része a közelebbi németországi és ausztriai piacokon, iparvidékeken került felhasználásra.) Versailles-ban Lengyelország a méreteihez képest méltatlanul rövid tengerpartot („tengeri kijáratot”) kapott, ahol nem létezett kereskedelmi kikötő. Ezért átmenetileg a lengyel tengeri külkereskedelem kénytelen volt a német kikötőket igénybe venni. A kiszolgáltatottság felszámolása érdekében (egy lengyel–francia közös vállalkozás keretében) néhány év alatt 1928 és 1933 között megépült az új gdyniai kereskedelmi kikötő és Felső-Szilézia között a 479 km hosszú „Szénvasút” (2. ábra). E távolsági bányavasút tervezésekor azonban nem voltak tekintettel a helyi közlekedési igényekre, így a „kényszerállomások” meglehetősen távol estek a környező, a bekapcsolódásra váró településektől. Ezért (tranzitvonalként) a nagyszabású beruházás település-, illetve területfejlesztő hatása messze elmaradt attól, amire képes lehetett volna, ha nyomvonalazásakor a közbeeső települések felfűzésére is törekedtek volna a tervezői. Viszont a gdyniai vasút lehetőséget adott arra, hogy a keskeny Hel-félsziget keleti végén levő új lengyel flottatámaszpont összeköttetést kapjon az országos hálózattal.⁹

Az új lengyel állam interregionális és egyben nemzetközi összeköttetéseiben a *másik legsúlyosabb hiányosság* a Németországtól átszatolt nyugati területek központja, Poznań és a főváros között mutatkozott, mivel csak a Torunon át vezető nagy kerülő állt rendelkezésre. Ezért rövid időn belül több létező és új szakaszból létrehozták a Varsót Berlinnel Poznańon át összekötő egységes nemzetközi vasútvonalat.¹⁰ A fővároscentrikus hálózatfej-

lesztés terén a további nagy volumenű beruházás a Varsót Krakkóval összekötő új vasút-vonal megalkotása volt 1934-ben.

Egy további nagyobb szabású feladatnak a főváros vasúti csomóponttá való előléptetése és elővárosi közlekedésének fejlesztése bizonyult. Az ezzel kapcsolatos építkezés magába foglalta a Visztula jobb, illetve bal partján fekvő varsói pályaudvarok összekapcsolását a Varsó belvárosa alatti alagút megépítésével, a főváros Központi (Centralna) és Keleti (Wschodnia) pályaudvarának megépítésével, valamint új szakaszok létrehozásával. A varsói gócpont kisugárzását vidékre egy új vasúttípus is elősegítette. Ez a HÉV jellegű elővárosi villamosvasút volt, amelynek első, 1927-ben átadott vonala Varsót és Grodzisko Mazowieckiét kötötte össze.¹¹

Kelet-Közép-Európa legnagyobb nehézipari agglomerációja, Szilézia közlekedésileg különlegesen fontos és problematikus határtérségnek bizonyult. E térségben már az első világháború előtt nagyfontosságú nemzetközi fővonalak futottak össze (Berlin–Opole–Zsolna–Budapest, Opole–Krakkó–Lemberg–Bukarest/Odessza), továbbá a Bécs–Oderberg/Bohumín–Katowice–Varsó–Szentpétervár viszonylatúak. Ezeket ugyan 1920/21-től már máshol vágta át az új határ, de továbbra is fontos nemzetközi vonalak maradtak a német–lengyel tranzitegyezménynek köszönhetően. Ugyancsak aláhúzta ennek az ipari régió-nak a kivételes összpontosító szerepét az a tény, hogy az új német–lengyel határ 16 vasúti átmenetéből 11 a sűrű hálózatu Sziléziában működött – miközben Litvánia felé az egyetlen vasúti átmenet létrehozására is csak 1937-ben került sor.¹²

A mai Lengyelországnak a két világháború között még Németországhoz tartozó nyugati és északi területein nem folytak nagyobb méretű pályaberuházások, mert ott eléggé sűrű volt a vasúthálózat mind a fővonalak, mind pedig a szárnyvonalak tekintetében. Politikai érdekből azonban néhány határ menti vonalat ki kellett építeni a német oldalon a Lengyelországnak átadottak helyettesítése céljából. A legjelentősebb munkálatok német területen négy vasúti gócpont kiépítésében összpontosultak.¹³

2.3. A vasúthálózat második világháború utáni ellentmondásos változásának okai és méretei

A háború alatt rendkívül súlyos károkat szenvedett infrastruktúra (e helyen nem ismertett) újjáépítésén kívül az 1945 utáni időszak kihívásai:

- a szovjet hadsereg által végrehajtott pályaszétszedésekre reagálás szükségessége,
- az ország déli vajdaságaiban összpontosuló, ám más területeken is nagyüzemeket létrehozó, túlméretezett extenzív iparosítás szállítási igényeinek való megfelelés,
- de legfőképpen a lengyel államhatárok nyugati irányban történt eltolódása Németország rovására az Odera–Neisse vonalig (ennek következtében az 1939. évi 71 km-nyi tengerpart 480 km-re hosszabbodott), a Szovjetunióhoz történt területátcsatolásokkal pedig jóval kisebbé vált a keleti országrész.

2.3.1. A Vörös Hadsereg által pályabontásokkal előidézett hálózati veszteség

Annak ellenére, hogy Lengyelország elsősorban a náci Németország áldozata lett és hogy 1944-től lengyel csapatok harcoltak a szovjet hadsereg oldalán országuk felszabadításáért, a szovjet politika minden méltányosságot nélkülözve nem bánt kesztyűs kézzel a lengyelekkel. Nem csak a polgári lakossággal szemben nem, de a lengyel állam javait sem tisztelve. Ez utóbbi magatartás egyebek között abban a döbbenetes tényben is megnyilatkozott, hogy a háború után a szovjet hadsereg Lengyelország mai területén összesen 5800 km

hosszú vasúti pályát szedett szét (köztük kétvágányúakat is), hogy azok anyagát a *saját céljaira* felhasználja. E drasztikus cselekedet (3. ábra) súlyos közlekedési nehézségeket idézett elő a polgári vasúti forgalomban. A hálózataмпutáció legérzékenyebben a Mazurik-tavak vidékét érintette, ahol 1945 végére az eredeti hálózatnak csak a 44%-a maradt meg – miután 1142 km pályát szétbontottak és felépítményanyagát elvitték.

3. ábra. A Szovjet Hadsereg által a mai Lengyelország területén 1944–1948-ban szétszedett vasútvonalak

Jelmagyarázat: 1 – normál nyomtávú szétszedett, de nem visszaállított vasútvonalak, 2 – normál nyomtávú szétszedett és később visszaállított vonalak, 3 – keskeny nyomtávú szétszedett és később visszaállított vonalak, 4 – keskeny nyomtávú szétszedett, de később nem visszaállított vonalak, 5 – szétszedett villamosított pályák

Forrás: Taylor, 2008

Ugyancsak katasztrofális méreteket öltött a felépítmény leszerelése a Keleti-tenger viszonylag sűrű hálózattal rendelkező partvidékén és a Pomerániai-tóvidéken is. Az északi országrészen a szétszedett pályák közül később csak keveset rekonstruáltak. A nyugati országrészben (a Lubuskie-tóvidéken) 1945-ben az eredeti hálózat pályáinak 27%-a (294 km) hiányzott, melyeket részben később rekonstruáltak. Alsó-Sziléziában a pályaszétszedési folyamat elsősorban a vonalak második vágányait érintette, és majdnem a teljes villamosított hálózatot, melynek később csak egy részét állították helyre.¹⁴

A szovjet hadsereg által végzett vágányszétszedések nagyon kedvezőtlenül befolyásolták a lengyel gazdaság háború utáni talpraállításának amúgy is kinkeserves folyamatát. Az ország újjáépítésének időszakában éppen a vasúti közlekedés volt a gazdaság legkritikusabb helyzetben levő ágazata, már csak azért is, mert a hiányát nem volt képes pótolni a nagyon fejletlen közúti gépjármű-közlekedés. A vészes helyzetből kitörésre tett kormányzati erőfeszítés mértékére utal, hogy 1946-ban az összes beruházás 40%-a a közlekedésben összpontosult, de a következő években is magas arányt (1947-ben 29,1%-ot, 1948-ban 26,4%-ot, 1949-ben 18,9%-ot) képviselt.

2.3.2. Lengyelország 1945. évi területváltozására és az extenzív iparosítás igényeire reagáló hálózatfejlesztések

A potsdami döntés alapján az 1930-as évekbeli Lengyelországból nagyobb terület vált a Szovjetunió részévé, mint amekkorát Németországból csatoltak hozzá. Az ország nyugat felé történt diszlokációjának a vasúthálózatra nézve több releváns következményével kapcsolatban a következő feladatokat kellett megoldani.

- Haladéktalanul ki kellett alakítani az új nyugati és keleti határokon a határállomásokat, vasúti határátmeneteket – a szovjet határon a nyomtávkülönbségek miatt nélkülözhetetlen átrakóhelyeket, illetve forgószármolycsere-helyeket is – a nemzetközi közlekedés biztosításához.
- Az új országhatárok miatt nehezen megközelíthetővé vált területek elérhetőségének megkönnyítése érdekében kiegészítő rövid pályaszakaszokat kellett építeni. Ilyen volt az ország északkeleti szeglete, ahol 1963-ban megszűntek a Suwalkin keresztüli, északi irányból csak erős kerülő árán lehetséges elérhetőség bonyodalmai a Sokalkától Augustowig végzett pályalánc-kialakítással. Gazdasági szempontból a legfontosabb beruházásnak a Turoszówba vezető pálya kiépítése minősült, amely összhangban volt az ottani nagyarányú ipari beruházásokkal.¹⁵
- Az ország korábbi több irányban kitüremkedő alaprajza egyfajta szabálytalan négy-szöghöz vált hasonlóvá, hosszú tengerparttal, amelynek három nagy kikötője, az Odera-torkolati Szczecin, a Visztula-torkolat közeli Gdańsk és Gdynia erős vonzást gyakorolt az ország belsejének gazdasági központjaira és főként a déli, sziléziai, majd a többi bánya- és iparvidékre. Így került sor a délről észak felé vezető új pályalánc megépítésére, a korábbiak rekonstrukciójára, hogy az immár évente 60–80 millió tonnát elérő szénexport szárazföldi szállítása hatékonyabbá váljék.¹⁶
- A háború után K–Ny irányban megnövekedett (tekintélyes részben a Szovjetunió és az NDK között áramló) tranzitforgalom nyilvánvalóvá tette, hogy a Lengyelországban az ehhez rendelkezésre álló vasútvonalak nem elegendők. Ezért 1949-re kiépítették a Tomaszów Mazowiecki és Radom közötti, majd 1954-ben az új Skiernewice–Luków vonalat. (Az utóbbi délről megkerülte a varsói csomópontot is.)
- A Szovjetunióval való árucserét, elsősorban vasérc- és egyéb nyersanyag-behozattal szolgálták a kelet felől a határ átlépésével 3–30 km mélységben lengyel földön megépített, az átrakodást szolgáló széles nyomtávú szakaszok és legfőképpen az Ukrajna felől Hrubieszównál lengyel területre érkező és egészen Szilézia keleti peremterületéig, Olkuszig tartó „Érc/kénvasút”.¹⁷

Az 1945 utáni csaknem fél évszázadban folytatódó, az új ipari létesítmények által igényelt hálózatkiegészítő pályaépítések kevés kivételtől eltekintve döntően az ország keleti felének déli részén és kisebb részben a Szilézia–Krakkó iparvidéken összpontosultak (2.

ábra). Folytatódott a hálózatsűrűségbeli történelmi egyenlőtlenség mérséklésének már a két világháború között megkezdődő folyamata, amit azonban csak helyenként sikerült összekötni az elmaradott térségek fejlesztésére irányuló, ipartelepítési projektekhez rendelt, továbbá a nemzetközi tranzitforgalmat biztosító pályaeépítésekkel.¹⁸

2.3.3. A lengyelországi vasúthálózat drasztikus zsugorítása

Kevés olyan ország van a világon, ahol a vasúti közlekedés képes folyamatosan jövedelmező lenni (az e helyen nem részletezett okok miatt). Az egykori KGST-tömbön belül az államháztartást terhelő veszteségre az egyes országok eltérő módon reagáltak.

- A kemény diktatúrák országaiban (Szovjetunió, Románia, Bulgária, NDK, Csehszlovákia) a vasutat olyan kiemelt stratégiai tényezőnek tekintették, amelyet súlyos anyagi áldozatok árán is fenn kell tartani. Ezért csupán jelentéktelen pályamegszüntetésekre került sor (pl. kimerült bányákat, megszűnt ipartelegeket kiszolgáló rövidebb szárnyvonalak bezárására).
- Az előbbiekkal szemben a liberálisabb, a jövedelmezőségre érzékenyebb gazdaságpolitikát folytató „puha diktatúrákban” (Magyarország, Lengyelország, Jugoszlávia) jelentős hálózatsökkentést hajtottak végre a nagyon elapadt forgalmú mellékvonalak körében.¹⁹

Hazánkhoz képest (ahol az első nagyszabású vasútmegszüntetési hullám az 1970-es évekre datálódott) Lengyelországban a hálózatrítkítás *fő időszaka* jelentős késéssel a *rendszerváltás után* következett be. (E késés a Jaruzelski-féle átmeneti diktatórikus kormányzással is összefüggésbe hozható.) A hálózatsökkentés korai időszaka már a szocialista tervgazdálkodás idején elkezdődött.²⁰ A vasúthálózat kiterjedése 1980-ban kulminált (27 181 km-rel), majd az 1980-as években 1269 km normál és 791 km (jellemzően cukorrépa, gabona szállítása céljából a 19–20. század fordulójától épült) keskeny nyomtávú pályát számoltak fel.²¹ Annak ellenére, hogy az extenzív szocialista iparosítás súlyos hagyatékaival (az elmaradt valódi struktúraváltás miatt) még a jelenlegi gazdaság is terhelt, hogy a teheráru-forgalom is erősen mecsappant a nyersanyagokat, energiahordozókat tömegesen felhasználó szállításiigényes iparok részleges megszűnésével, a teherforgalmat a legtöbb vonalon továbbra is (esetenként csak alkalmilag) fenntartják – van, ahol a tranzitkötelezettség okán. Ezért a vasúti pályainfrastruktúra-hálózat hossza jóval kisebb mértékben (1990-től 12%-kal) csökkent, miközben a személyszállítás a korunkbeli hálózatnak már csupán a kétötödén folyik. Az utazóközönség a legtömegesebben az 1990-es évek első felében pártolt el a vasúttól (1995-ben feleannyian utaztak vonaton, mint 1990-ben), de később is gyakran évi 8%-os utasvesztéséget regisztrált a PKP.²² A lengyel vasúti helyközi/távolsági személyszállítás rövid időn belüli összeomlásában kétségtelen módon közrejátszott a pálya-infrastruktúra elhanyagolása és a szolgáltatások színvonalának romlása. Azonban az államvasúti szolgáltatási kínálat elégtelenségénél még jobban érzékelhető volt a potenciális utasok részéről tapasztalt, más tényezőkre is visszavezethető kereslethiány. 1990 után az eleinte milliószámra behozott (nagy részt használt), majd a hazai gyárak termékeiből gyorsan gyarapodó személyautó-állomány a fogyasztói társadalom életérzését erősítő, a népesség mintegy kétharmada által folytatott individuális közlekedés eszközeként még a vasútnál rugalmasabb autóbusz-közlekedést is maga mögé utasította.²³

Az utóbbi időkben a helyi/kistérségi jelentőségű „falusi vicinálisokon” kívül már néhány távolsági vonalat is kiiktattak a személyközlekedési hálózatból. A vasúttársaságnak ez a lépése a nehéz gazdasági helyzetében gyors eredménnyel kecsegtető megoldások kétségbeesett keresése közbeni elvakultságnak tekinthető. Ezek közé tartozik az ország délke-

leti részén Ukrajna felől bejövő és majdnem Krakkoig tartó széles nyomtávú (az 1990-es évek végéig még nemzetközi forgalmat is hordozó) vonal, amelyet ma már csak alkalmi teherszállításra vesznek igénybe (4. ábra).

4. ábra. Lengyelországi vasútvonalak, amelyeken 1991 és 2002 között megszűnt a személyszállítás

Jelmagyarázat: 1 széles nyomtávú, 2 – normál nyomtávú, 3 – keskeny nyomtávú pályák.

Forrás: Taylor, 2006

Mindezek következtében korunkban Lengyelországban már csak feleannyi személyszállító vonat közlekedik, mint a jóval kisebb csehországi hálózaton és egynolcadannyi, mint a kisebb területű Németországban. Az egy lakosra jutó vonattal történő utazások száma Lengyelországban 6 alá csökkent, azaz 3-4-szer kevesebbszer szállnak a lengyelek vonatra, mint a csehek, a magyarok és a németek. A vasúti személyszállítás vonalai ugyan a nyugati régiókban ritkultak meg a legnagyobb mértékben, azonban a lakosságnak a keleti elmaradottabb térségeken okoztak igazán súlyos gondokat a megszüntetések – még ha számszerűen kevesebb vonalon is történtek. A nagyvárosok környéki és városegységekbeni elővárosi kötőpályás közlekedéssel szemben (melyek változatlanul az ingázók rendelkezésére álltak) a ritkán lakott periferikus területeken alacsony jövedelemből élő (munkanélküliek, inaktívak, tan- és egészségügyi intézeteket rendszeresen látogatni kénytelenek – mozgássérültek, tanulók, idősek, munkát keresők stb.) erősen ráutaltak a közösségi közlekedésre.²⁴ A vasút nélküli – a rosszul szervezett és gyakran hiányos, rendszertelen buszközlekedés által súlyosbított – helyzetben a szórt településeken élő lakosság nagy része kénytelen volt

a reális anyagi erejét meghaladó erőfeszítést tenni. A közösségi közlekedés kárvallottjai – más alapvető szükségleteik rovására – olcsóbb (többnyire használt) gépkocsit vásároltak.

Bár a kormányzat szervezeti változtatásokkal (a térségi helyi erők, gazdasági szereplők bevonásával létrehozott, elvileg hatékonyabban működtethető regionális vasúttársaságok szervezésével, az IC-hálózat kiterjesztésével és néhány fővonal korszerűsítésével stb.) is igyekszik megállítani a vasút válságát az Európai Unió direktíváinak megfelelően, de érdemi kedvező változás mégsem következett be.²⁵

3. A délszlávok konglomerátum állama, Jugoszlávia kihívásai a vasúthálózat integrációjára

Az évezredes történelme során bekövetkezett többszöri felosztása ellenére hosszú időszakokon keresztül az európai porondon már létező Lengyelországgal szemben a Balkánon az első világháború után egy olyan mesterséges államalakulat jött létre, melynek túlnyomóan azonos vagy hasonló nyelvű etnikai csoport, a délszlávok által lakott hét területi szegmensből négy az Osztrák–Magyar Monarchia részét/tartozékát képezte.²⁶

3.1. A részhálózatok fő orientációs irányai 1918 előtt

A gazdasági-kulturális fejlettségbeli különbségek az SHS (Szerb-Horvát-Szlovén) Királyságban, illetve a későbbi Jugoszláviában még nagyobbak voltak, mint az 1920-as években a nascens állapotban levő Lengyelországon belül. Az egyes entitások vasúthálózatai viszont inkább csak sűrűségükben, mint műszaki paramétereikben/használati értékükben mutattak összefüggést az általános fejlettségükkel a tranzitszerepet is betöltő nemzetközi fővonalainak köszönhetően. Az egymáshoz csak kevés helyen kapcsolódó részhálózatok az építésük idején érvényesülő eltérő érdekeket megjelenítve orientációjukban is különböztek egymástól:

- a Magyar Szentkoronához tartozó Horvátország két (É–D csapású) fő közlekedési tengelyét a Budapest–Zágráb–Fiume és a Pécs–Eszék–Brod irányú képezte (mely utóbbi Sarajevóig egyben Bosznia számára is az első számú magisztrálét jelentette a Kárpát-medence/Európa eléréséhez);
- az Ausztriához tartozó (ám többségében szlovén népességű) Krajna számára a Bécs–Trieszt vonalnak volt különleges jelentősége.
- Bácskát és a Szerémséget a [Budapest–] Szabadka–Újvidék–Zimony („Keleti-vasút” északi szakasza szelte át.
- Szerbia és Macedónia fő tengelye pedig a Belgrád–Nis– [Thesszaloniki/Isztambul] Morava–Vardar/Nisava vasút volt.²⁷

3.2. A forgalomáramlás irányában bekövetkezett változások és a részhálózatok összekapcsolását szolgáló hálózatkiegészítések

A korábbiakhoz képest az új szintetikus államban (melynek kelet felé kiszélesedő, szabálytalan háromszöghöz hasonlítható területe nagyságát tekintve Nagy-Britanniával összehasonlítható) szembeötlő változások történtek a forgalomáramlás irányok szerinti intenzitása tekintetében. Amíg

- az első világháború előtt (a későbbi jugoszláv állam területét alapul véve) az ÉK–DNy irány volt a meghatározó a Bécs–Trieszt, Budapest–Zágráb–Fiume és a Nagyvárad–Fiume vonalak eredőjeként;

- az 1930-as évekre a fő irány mintegy 90 fokkal elfordult és *ÉNy-DK-ibe váltott át*. Ennek az államalakulat északi régióit összefűző, meghatározó jelentőségű forgalom-áramlási folyosónak a fő táplálói az általa összekötött nagyvárosok (Maribor/Ljubljana, Zágráb és Belgrád), illetve a magasabb fejlettségi szintet elért Észak-Szlovénia és Szlavónia, azaz a Száva, a Dráva és a Duna menti területek voltak. Belgrád után a folyosó dél felé fordult Morava-völgyi szakaszán a forgalom már erősen apadt, majd Niš után (részben a két irányú szétágazásnak is betudhatóan) gyenge volt.

3.3. Jugoszláviának a nemzetközi közlekedési térbe illeszkedése érdekében végzett fővonalfejlesztések

A 20. század eleji Szerbiához képest többszörösen nagyobb területű Jugoszlávia vasút-földrajzi helyzete főként a sűrűbb vasúthálózattal rendelkező Kárpát-medence és a Keleti-Alpok felé terjeszkedéssel vált (a vasúti határátkelőhelyek számának alakulásában is megnyilatkozóan) kedvezőbbé.²⁸

A délszláv állami vasút számára a fő feladatot a nemzetközi kötelezettségek alapján az átmenő forgalom elfogadható gyorsaságának és zavartalanságának biztosítása, valamint a szomszédos országok hálózatával való csatlakozások kiépítése jelentette. Az egykori Osztrák–Magyar Monarchiával szemben, amely mindig is ellenezte a közvetlen tranzitot a déli térségein keresztül, Jugoszlávia számára a kötelezettség teljesítésén túl egyben *politikai tökélet is jelentett a tranzit*. E szempont világosan megmutatkozott a Simplon Orient expressznek a Magyarországról már az 1920-as években történt átvonzásában, dacolva az akkor még nagyon gyenge pálya-infrastruktúrából adódó nehézségekkel. E klasszikus transzkontinentális vonat vonalának fő ága Szlavónia felől jövet Belgrádon, Nišen és Szófián keresztül Isztambulba (illetve Athénbe), míg a kiágazása Bukarestbe tartott.²⁹

A megváltozott nagytérégi forgalmi viszonyokhoz való alkalmazkodásként, az új államterület átjárhatóságának biztosítása érdekében elsősorban a Közép- és Délkelet-Európa közötti tranzitforgalmat hordozó nemzetközi fővonalláncot kellett kialakítani. Mivel korábban Zágráb–Belgrád fővonal nem létezett, több régi mellékvonal egységes pályalánccá integrálásának feladatát kellett megoldani kapacitásbővítő átépítésekkel. A meglevő szakaszok „fővonalasításával” és új pályák közbeiktatásával létrejött ÉNy-DK irányú magsztrálé legfontosabb szakaszait (Novska és Belgrád, Vinkovci és Dalja között, majd később teljes hosszban) a kapacitás növelése érdekében két vágánypárral láttak el.

Az orientációs szerkezet változtatásának azonban vesztesei és nyertesei egyaránt lettek. A régi fővonalak egy része az új államhatár általi átvágásuk miatt mellékvonallá degradálódott (mint pl. az Ausztriába átszolgáló Maribor–Bleiburg–Francenfeite vonal). Gyakoribb volt azonban, hogy egyes mellékvonalak fővonallakká, sőt nemzetközi vonallakká léptek elő. Ezek közé tartozott a Dugo Selo–Novska szakasz, amely Zágráb–Belgrád viszonylatban teremtett alternatívát a déli (korábban Sziszekén át kialakított) vonallal szemben. A nyugati folytatása pedig a szlovéniai Zidani Mostot érintve szolgálta az Olaszország és Ausztria felé irányuló közlekedést.³⁰

Az időközben túlterhelt Zágráb–Belgrád főtengely tehermentesítése, illetve a nyugati kapcsolatok javítása érdekében sürgetővé vált egy második fővonal kialakítása a Drávával szinte párhuzamosan. E Maribor–Slatina–Varasd–Kapronca–Verőce–Našice–Eszék irányú fővonalat a meglevő gyenge felépítményű mellékvonalak rekonstrukciójával és a hiányzó szakaszok megépítésével tervezték létrehozni.³¹ E koncepció jegyében került sor 1937-ben a Verőcét Kaproncával összekötő pálya megépítésére 1937-ben (5. ábra), azonban sem a háború kitöréséig (1941), sem 1945 után nem valósult meg a fővonal-alternatíva.

3.4. A jugoszláv tagállamok közötti és azokon belüli új összeköttetések

Az SHS Királyság létrejöttékor az erősen szegmentált vasúthálózaton a meglehetősen kaotikus szolgáltatások kedvezőtlen hatásaitól a többszöri útmegszakításra, átszállásra kényszerített személyközlekedés és a többszöri átrakásra, illetve a végállomások közötti közúti fuvarozásra kényszerült teheráru-szállítás egyaránt szenvedett. A pályák gyakran nem érték el a tagországok határait, vagy a nyomtávkülönbségek voltak akadályai a közlekedés folyamatosságának.³²

A délszláv államalakulatot mind a gazdasági érdekei, mind a belpolitikai helyzete (a szeparatizmus általi fenyegetettsége) már létrejöttétől kezdve arra kényszerítette, hogy a parciális/regionális érdekekkel szemben a föderáció általános érdekei alapján a közlekedési hálózat szervezettebbé tételével erősítse az államterületen belüli kohéziót és tárja fel az alig megközelíthető területeket. E célok megvalósítása érdekében tett fejlesztések nyomán a két világháború között a jugoszláv vasúthálózati bővítmény elérte az ezer km-t. E teljesítmény mértékét mi sem érzékelteti jobban, mint az a tény, hogy Európában *csak a területileg sokszorta nagyobb Szovjetunió előzte meg a vasútépítések hosszában a délszlávok új államát.*³³ A hálózatbővítő pályaeépítések a közlekedés- és politikai földrajzi motivációi szerinti térségi szerepük alapján három csoportba sorolhatók.

5. ábra. A két világháború között épült vasutak a Balkánon

Forrás: Jordan (1986) térképéről szerkesztette a szerző

- Az *első csoportba* a tagországok közötti új összekötő vasutak tartoztak, melyek (5. ábra) nélkül esély sem lett volna a délszláv állam politikai, katonai és gazdasági céljainak megfelelő hálózat kialakítására. Közülük a legfontosabbak
 - a Krajnát (Szlovéniát) Horvátországgal és
 - a boszniai és szerbiai keskeny nyomtávú hálózatokat összekötő új szakaszok létesítése, továbbá

- a Dalmáciát a zágráb–fiumei fővonalba bekötő Lika vasút és
- a bolgár határ közeléből egészen Dubrovnikig tartó (normál és keskeny nyomtávú szakaszokból összetevődő) pályalánc befejezése, valamint
- a vajdasági és szerbiai hálózati összeköttetés alternatívájaként a pancsovai Duna-híd megépítése.³⁴
- Az új vasutak további csoportjába tartozók közös jellemzője, hogy *1918 előtt is ugyanahhoz az államhoz tartozó régiók között* épültek. Mint pl.
 - a történelmi Magyarországhoz tartozó Bánát és Bácska közötti második vasúti Tisza-híd a csatlakozó pályákkal,
 - Ó-Szerbiában a hadiipar fellegvárát, Kragujevácot a már akkor is politikai szempontból érzékeny Koszovóval összekötő, a Morava–Vardar nemzetközi korridort a tranzitszállításokban is tehermentesíteni képes rövidebb Ibor-völgyi vasút³⁵ stb.
- Nem kevés új vasút kifejezetten *gazdasági célokat* volt hivatva szolgálni. A kormányzat a területileg módosult szerkezetben allokálódó gazdaság szállítási igényeit is kielégítő (belföldi) új vonalak építését, valamint a meglevő vonalak frekvenciát szakszainak a szállítási kapacitás rekonstrukcióval való növelését szorgalmazta. Egyre inkább a hálózatfejlesztés központi programjává lépett elő az államalakulat belső területeiről és északi régióiból az ugyancsak fejlesztett tengeri kikötőkbe vezető megfelelő szállítóképességű vaspályák megépítése,
 - részben Jugoszlávia külkereskedelmének fellendítése,
 - de egyben a tengerpart és az ahhoz közeli régiók (pl. Hercegovina) élelmiszerellátásának hazai (főként vajdasági) termékekkel való biztosításával – az Olaszországból és tengerentúli termelőktől való beszerzések lehető legnagyobb mértékű kiváltása érdekében.
- Az inkább csak *intraregionális* jelentőségű (azaz egy adott régió belüli kapcsolatok javítását szolgáló) rövidebb vasutakat gazdasági és katonai megfontolásokból hozták létre. (Mint pl. Macedónia hegyvidékén az első világháborúban épült utánpótlás-kisvasutak polgárosítása és betagolása a Szkopje–Ohrid keskeny nyomtávú pályába, továbbá az észak-görögországi Florinából átszolgáló nemzetközi mellékvonal folytatása a bolgár határ felé. (Az utóbbit – politikai okok miatt – nem sikerült befejezni.³⁶

3.5. A jugoszlávai vasúthálózat 1945 utáni fejlesztésének kikötőkre irányultsága

Jugoszlávia határai a második világháború után Lengyelországhoz képest keveset változtak, miután csupán Isztriával bővült (az átmenetileg hozzá tartozó Trieszt Olaszországhoz lett).

Az ország legkülönbözőbb régióiban évtizedekig tartó iparosítás számos (az új bányákat, ipartelepeket kiszolgáló) kiegészítő pályával (túlnyomóan szárnyvasúttal) gyarapította a hálózatot (6. ábra). Főként Bosznia-Hercegovinában, Macedóniában, de más térségekben is nem kis feladatot jelentett a nemcsak teheráru, hanem személyszállításra is használt (esetenként akár 100 km-nél is hosszabb) anakronisztikussá vált keskeny nyomtávú vasutak átépítése normál nyomtávúra a műszakilag interoperabilis és folyamatos üzemelésű közlekedés lehetőségét megteremtve. A „*normálvágányúsítás*” egyik legnagyobb kedvezményezettje az európai rangú kultúr-turisztikai központ, Dubrovnik lett, amely Belgrádból, de Eszék–Szarajevó felől is jóval könnyebben elérhetővé vált.³⁷

6. ábra. A második világháború után 1985-ig épült vasutak

Forrás: Jordan (1986) térképe alapján szerkesztette a szerző

Mindezekon felül a szocialista érában a jugoszláv vasúthálózat fejlesztésének közép-pontjába a *fővárost* (és ezzel az ország északi részét) a montenegrói *Bar kikötőjével összekötő* gazdasági, politikai és katonapolitikai szempontból egyaránt *stratégiai jelentőségű* a rendkívül nehéz terepet hatalmas és igen drága műtárgyak (hidak, 254 alagút, viaduktok) sokaságával legyőzni képes vasút létrehozása került. Szerepének megértéséhez tudni kell, hogy az 1930-as évekbeli jugoszláv kiviteLTúlsúlyos tengeri külkereskedelemben a kikötők közül még Split volt vezető pozícióban (1934-ben 36%-os részesedéssel), melyet az Olasz-országhoz csatolt Fiume elővárosi kikötője (a Jugoszláviából vasúton csak Ausztrián keresztül elérhető) Sušak követett a forgalom tömegét tekintve, de kisebb arányban Sibenik, Zadar, sőt Dubrovnik kikötője is részt vett az árukivitelben és -behozatalban.³⁸

Ugyan a jugoszláv föderációt alkotó tagországok és etnikumok elvileg azonos jogokkal rendelkeztek, a tényleges diktatórikus hatalom gyakorlásában a történelmi „magterület” Szerbia befolyása aránytalanul erősen érvényesült. A többségben levő szerb tábornokok már az 1950-es évektől elfogadhatatlannak tartották, hogy a Szerbia a távoli dalmáciai, valamint a Jugoszláviához csatolt isztriai kikötőkön (főként a nagy múltú Fiumén és az újdonsült szlovén Koperen) keresztül volt kénytelen kereskedni. Ezért döntöttek a horvátoknál és a szlovénoknál megbízhatóbb és közelebbi montenegróiak tengerpartjára vezető vasút mellett. (Ezzel a tengeri fegyverkereskedelem „illetéktelenek” általi észlelése éppen úgy kiküszöbölhetőnek látszott, mint Jugoszlávia szétesésével előálló helyzetben a dalmát és még távolabbi kikötők elvesztése, vagy legalábbis használatuk feltételeinek (a teljesíthetlenségig elfajuló megnehezülése).³⁹

A Belgrádot az albán határ közelében felfejlesztett Bar kikötővel összekötő, a szerb gazdaság/külkereskedelem önállóságát és egyben a centralista politikát szolgáló pályaláncnak még további három szerepet szántak:⁴⁰

- tárjon fel további gazdag ásványkincs-telepeket, erdőterületeket, segítse elő az igen nehezen elérhető déli hegyvidéki térségek modernizációját;
- Szerbia (ezen belül a politikai központ, Belgrád) lakossága közvetlen vonatokkal utazhasson a klimatikus szempontból legkedvezőbb és legközelebbi hazai tengerparti üdülőhelyekre; továbbá
- a rendkívül kedvezőtlen terepadottságok miatt a horrorilis összegbe kerülő beruházás egy részének megtérülése érdekében vonzzon magához jól fizető (a Kárpát-medencebeli, esetleg távolabbi országok által keltett) teheráru-tranzitforgalmat.⁴¹

Miután kizárólag a Világbank által nyújtott kölcsönből, illetve az államkasszából nem volt biztosítható a méregdrága beruházás, ezért lakossági és vállalati kölcsönből sikerült befejezni az építkezést 1976-ban.⁴²

A Belgrád–Bar vasúti magisztrálé a működése során a belföldi és az északi külföldi destinációk által keltett átmenő forgalom mellett *az albán és jugoszláv hálózatok összeköttetése után*, 1986-tól *Albánia számára képletesen az Európával összekötő „köldökszinór” szerepét* is kellett, hogy játssza (annak ellenére, hogy meglehetősen feszült volt a viszony a két szomszédos ország között) az Albánia által keltett tranzitforgalommal. – E „politikai vasút” arra is lehetőséget adott, hogy Montenegró belső területeinek gazdaságát a horvát dél-dalmáciai partok helyett az immár szerb befolyás alatt álló montenegrói part felé orientálja. Ennek érdekében a föderatív kormányzat megszüntette az egykori montenegrói fővárosból, Nikšićből és más hegyvidéki városokból a Dubrovnik felé tartó keskeny nyomtávú pályákat, miközben Nikšićből Titográdig (Podgornicáig), a bari fővonal állomásáig normál nyomtávú szárnyvonal épült. E mozzanat is csupán az egyik jellemzője volt a Szerbia és Montenegró tagköztársaságok közötti különlegesen erős politikai kapcsolatnak, mely a legnyilvánvalóbb a „Szerbia–Montenegró” elnevezésű 2003 és 2006 közötti államalakulat létezésében nyilvánult meg.

3.6. A mellékvonal-hálózat drasztikus „amputációja”

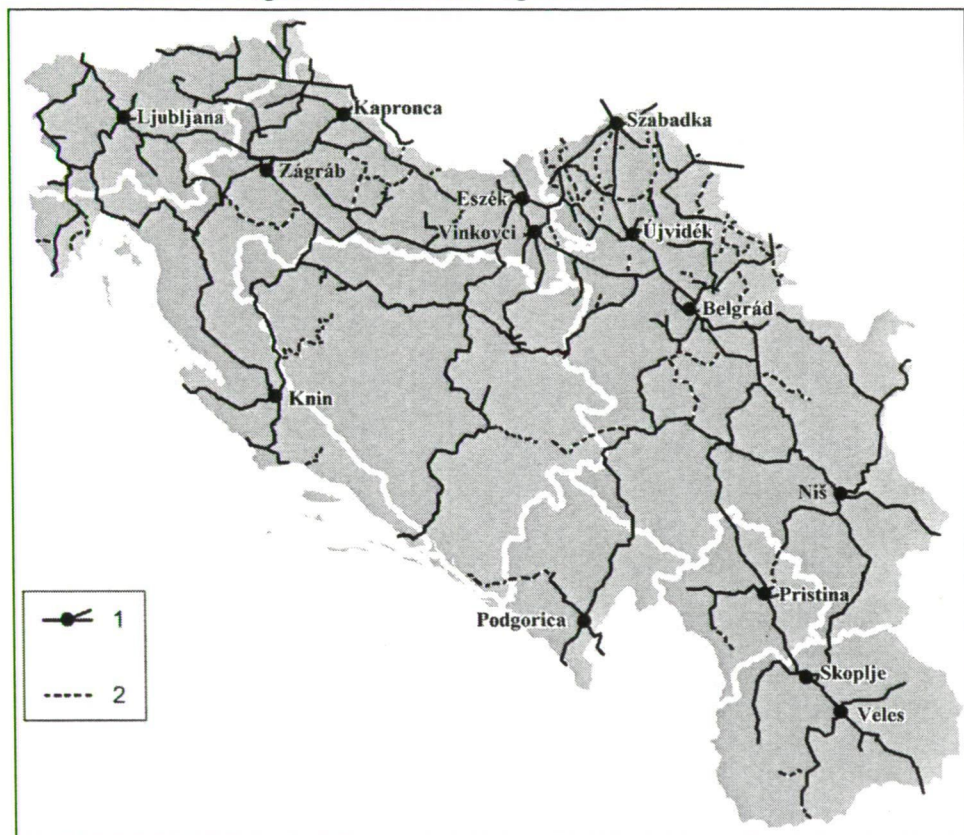
A moszkovita blokkon kívüli, sajátosan szocialista Jugoszláviában *a gazdaságpolitika bizonyos mértékig figyelembe vette a piaci viszonyokat*, ezért a veszteséges tevékenységek felszámolásával igyekezett az államháztartás súlyos gondjain enyhíteni. Így került sor számos (kritikusan kis forgalmú) vasúti mellékvonal szanálására az 1960-as évektől. Jobb esetben csupán a személyszállítás szűnt meg, és az egyre inkább alkalmivá váló teherszállítási szolgáltatások még egy ideig folytak, de a legtöbb esetben a kijelölt vicinálisok üzemele véget ért. Nem egy mellékvonalon a síneket is felszedték.

Legnagyobb számban Jugoszlávia északi, legfejlettebb régióit érintette a hálózatamputáció, ahol a lakosság jövedelme a legmagasabb volt és ahonnan a legtöbb Európában dolgozó vendégmunkás származott. Ezek tömegével hoztak be személyautókat és kisteherautókat, melyek a legtöbb családtagjuknak is jóval kedvezőbb utazási, kisebb tételes szállítási lehetőséget biztosított, mint a lepusztult vasúthálózat. A jugoszláv utódállamokban a politikai-gazdasági krízis (és részben a polgárháború) következtében az 1990–2000-es évtizedekben tovább ritkult a mellékvonal-állomány. (Az újabb megszüntetési hullám ugyan érintette a Vajdaságot és Szlavóniát is, de számottevő volt Ó-Szerbiában, Bosznia-Hercegovinában, Macedóniában.)

A Vajdaságban a nemzetközi fővonalakon (Kelebia–Szabadka–Újvidék–[Belgrád], Szabadka–Zenta–Kikinda–Temesvár, Temesvár–Vršac–Belgrád) kívül jószerével csupán a legjelentősebb városok közötti összeköttetések (Szabadka–Zombor, Zombor–Újvidék) maradtak meg. Csomópontszerepéből Zombor veszített a legtöbbet, Újvidék viszont meg-

őrizte ebbéli szerepét (7. ábra). A tartományi székhely bácskai vonzaskörzetében ugyan megmaradtak a pályák, azonban a szabadkai fővonal kivételével oly mértékben lepusztultak, hogy a városba bejárók többsége az autóbustól részesíti előnyben.

7. ábra. A Jugoszlávia területén végbement vasúthálózat-ritkítás

Jelmagyarázat: 1 – a még üzemelő vasúti fő- és mellékvonalak, 2 – a felszámolt, illetve csak (alkalmi) teherszállításra használt vasutak, melyeken megszűnt a személyszállítás

Forrás: Kovács Áron szerkesztette az *openstreet* térkép adatai alapján, a térkép adatai elérhető a <http://download.geofabrik.de/europe.html> oldalon (letöltési idő: 2014. 09. 20.)

Horvátországban a vasúthálózat fokozatos zsugorodásának mértéke némileg elmaradt a vajdaságitól és főként a szlavóniai szárnyvonalakon szűnt meg a forgalom. A hálózattal két ponton korábban csatlakozó megszüntetett összekötő vonalak közül a leghosszabb a Drávát délről kísérő Eszék–Belisce–Moslovina–Naskovci viszonylatú volt.⁴³

3.7. A délszláv háború következményei és az önállóvá vált posztjugoszláv országok közötti vasúti kapcsolatok problémái

A szerb vezetésű Jugoszláv Néphadsereg és a krajnai szerb alakulatok Horvátország ellen folytatott polgárháborúja súlyos károkat idézett elő a közlekedési infrastruktúrában is. A kelet felől egészen Eszékig eszkalálódó harcok nyomán még az ottani repülőtér is használhatatlanná vált. A PEN-korridor részét alkotó Belgrád–Záhgráb nemzetközi vasúti fővonalon és gyorsforgalmi úton megszűnt a forgalom, és a tranzit Románia, illetve Magyarország felé terelődött. Azonban még a horvátországi belföldi távolsági forgalom is leállt az

Eszék–Zágráb fővonal Pakrác térségében 1993 augusztusában történt átvágása után és a Zágráb–Fiume vonal forgalmát is veszélyeztették a szerb csapatok, melyeket csak Karlovac előtt sikerült megállítani (8. ábra). Továbbá a Krajna felőli szerb támadás következtében megszűnt a közlekedés a teljes Lika és Una vasúton, valamint Zágrábtól D-re a Karlovac–Sisak vonalon. – Horvátországban összességében 1100 km hosszú vasúti pálya és másfélszáz állomás vált használhatatlanná – a vasutakban keletkezett háborús kár elérte a 120 millió USD-t.

8. ábra. A horvátországi vasúthálózat a délszláv háború idején, 1993 augusztusában

Jelmagyarázat: 1 – egyvágányú, 2 – kétvágányú, 3 – villamosított, 4 – nem üzemelő pályák, 5 – a szerb hadsereg által megszállt terület

Forrás: Litterscheid 1994

A polgárháború a horvátországihoz hasonló nagyságrendű károkat okozott *Bosznia-Hercegovinában* is, különösen a Szlavóniával összekötő nagy Száva-hidak megsemmisítésével. Az 1995 végén kezdődő (jobbára a nagyobb gazdasági jelentőségű fővonalakra szorított) újjáépítés oroszlánrészét az IFOR olasz alakulatai végezték. A Száva közeli Sunjától déli irányban Kninig tartó Una-völgyi vasutat ugyan műszakilag helyreállították, azonban teljes hosszban még sem közlekednek rajta vonatok, mert e pálya többször keresztezi a horvát–bosnyák határt.

A NATO 1999. évi beavatkozása során a szerbiai közlekedési hálózat legérzékenyebb pontjai (főként csomópontok és hidak elleni, a magyar határt is megközelítő légi csapások további 100 millió USD összegű kárral súlyosbították a posztjugoszláv infrastruktúrát.

Miközben a háború során erősen megsérült pályák közül néhány helyreállításáról gazdaságtalanságuk miatt az illetékes vasúttársaságok lemondtak, még a használható fővonalakon is *rosszabbodtak a nemzetközi* (főként Dél-Kelet- és Nyugat-Európa közötti) *tranzitszállítások feltételei*, részben az államhatárok többszöröződésével is növekvő eljutási idő, részben a posztjugoszláv országok közötti pályakapcsolatok elégtelensége okán. A számos anomália közül a legnehezebben felszámolható a horvátországi összefüggő vasúthálózat és az Isztriai-félszigeten levő izolálódott vasúti szakaszok közötti összeköttetés hiánya, ami arra kényszeríti a horvát vasúttársaságot, hogy pályahasználati díj fejében szlovéniai kerülőlével működtesse a vasúti forgalmat. A Fiume és Pula közötti közvetlen összeköttetést lehetővé tevő 23 km hosszú új vasút, a részét alkotó 14,4 km hosszú Čicaria-alagúttal⁴⁴ azonban még mindig nem készült el.

Összefoglalás

Európa nyugati felével ellentétben, ahol az 1920-as években véget ért a vasútkorszak (az erős versenytárs, a közúti gépjármű-közlekedés térnyerése folytán már alig növekedett a vasúthálózat), a vizsgált két kelet-közép-európai országban a különleges körülmények folytán mintegy fél évszázaddal tovább tartott. Kelet-Közép-Európa területének első világháború utáni politikai indíttatású újratagolása jobbra korábban „idegen” entitások etnikai (és más) szempontú egyesítésével ment végbe. Az új szintetikus államokon belüli, a kohéziót szolgáló integrációs folyamatok alapvetően a történelmi előzmények és földrajzi adottságok okán Lengyelországban és Jugoszláviában igényelték leginkább az egységes közlekedéshálózat megvalósítását új (távoli tengeri kikötőkbe tartó, az egyes országrészeket összekötő, az új határokon keresztül a szomszédokkal való összeköttetést – és egyben a tranzitot –, nagy ipartelepek hálózatba kötését szolgáló, valamint katonai-stratégiai megfontolásokból nélkülözhetetlennek tartott) vasútvonalak építését, továbbá a gazdasági és társadalmi igények orientációjának újrastrukturálódásához igazodó pályák nagy kapacitású fővonalakká történő rekonstrukcióját.

A monolit igazgatási struktúrájú Lengyel Köztársaság területe 1945-ben nyugati irányban diszlokálódott, viszont az idővel föderációs berendezkedésűvé váló Jugoszlávia területe 1945-ben csak kissé módosult, ezért itt a két világháború közötti hálózatra építő kontinuitás volt a fejlesztés jellemzője.

Paradox módon a hálózatépítés korábbi kivételesen erős folyamata az 1960-as évektől a visszájára éppen a vizsgált két országban fordult az Európa keleti felében példa nélküli gyorsaságú és méretű (részben a sajátos gazdaságpolitikára, részben a háborús károokra visszavezethető és – különösen Lengyelországban – az érintett vidékeken társadalmi feszültségeket keltő) hálózatcsökkentésekkel.

Némileg sarkítva: az európai trendhez képest megkésve Lengyelországban a nemzeti állam felépítésének és erősítésének, míg Jugoszláviában egy vegyes nemzetiségű, középhatalmi ambíciókkal rendelkező balkáni föderáció életképes működésének volt hathatós eszköze a minden esetben az országhatárokon belüli összetartást is erősíteni hivatott vasút. Bár a közúti gépjármű-közlekedés versenye a vasúttal szemben Csehszlovákiában volt a legerősebb és a vasút az 1970/80-as évektől a Kelet-Balkánon is vesztesre állt, a keményen diktatórikus országokban a hatalmas veszteség ellenére az ortodox gazdaságpolitika még a rendszerváltás után is egy ideig konzerválta a vasúthálózatot. Ezzel szemben Lengyelországban és Jugoszláviában a piacgazdasági szemléletnek helyet adó gazdaságpolitika a lakosság ellenállásával szemben is felvállalta a vasúthálózat drasztikus megritkítását a kisforgalmú, erősen veszteséges mellékvonalak megszüntetésével.

JEGYZETEK

1. Erdősi F. (2005): A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja (Balkán Füzetek, 3.), 124 p.
2. Erdősi F. (2006a): A szintetikus államalakulatok létrejöttének és szétesésének vasúthálózati problémái Európa keleti felében I. rész. – Közlekedéstudományi Szemle, 56. 2. 42–52. p.; Erdősi F. (2006b): A szintetikus államalakulatok létrejöttének és szétesésének vasúthálózati problémái Európa keleti felében II. rész. – Közlekedéstudományi Szemle, 56. 3. 94–103. p.
3. Erdősi F. (2000): A közlekedés fejlődésének területpolitikai vonatkozásai és hatása a területekre és településekre Magyarországon 1944-ig. (OKTK) Országosan Kiemelt Tudományos Kutatási Alap – MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.
4. Lijewski, T. (1977): Geografia Transportu Polski. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
5. Erdősi F. (1998): A kelet-európai közlekedés kihívásai. In: Petrétei J. (szerk.): Emlékkönyv Bihari Ottó egyetemi tanár születésének 80. évfordulójára. Studia Invidica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 122. Pécs, Pécsi Tudományegyetem – MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete.
6. Erdősi F. (2010): A Balkán közlekedése. In: Horváth Gy.–Hajdú Z. (szerk.): Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban. (Régiók Európája 4.) Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 410–430. p.
7. Bissaga (1938).
8. Horvát (2013).
9. Erdősi (2010): i. m.
10. Pieroth, E. (2000): Transportkorridor Paris–Berlin–Warschau–Minsk–Moskau. Ein wirkungsvoller Beitrag zur Verbesserung der Struktur. – DVZ, április 7.
11. Howkins, T. J. (1996): Railway geography and the demarcation of Poland's borders 1918–1930. – Journal of Transport Geography 4. (4), 287–299. p.
12. Lijewski (1977): i. m.
13. Howkins, T. J. (1999): The adjustment of international rail passenger services to new state boundaries – the Eastern Marchlands of Europe 1918–1939. – Journal of Transport Geography 7. (2), 147–158. p.
14. Taylor, Z. (2008): The dismantling and removal of railway lines by Soviet Red Army troops on present day Polish territory, 1944–1948. – Journal of Transport Geography, 3. 217–228. p.
15. Taylor, Z. (1998): Polish transport policy: An evaluation of the 1994/5 white Paper. – Journal of Transport Geography, 3. 227–236. p.
16. Lijewski (1977): i. m.
17. Erdősi (2006): i. m.
18. Zamkowska, S. (1991): Rozwój transportu kolejowego Polski Ludowej 1944–1984. Wyższa Szkoła Inżynierska im. K. Pułaskiego, Zeszyty Naukowe, Transport, vol. 10. Radom.
19. Erdősi (2010): i. m.
20. Grzelakowski, A. (1994): Maßnahmen und Ziele der polnischen Verkehrspolitik. Der Staat spielt auch künftig noch eine große Rolle. – DVZ, september 6.
21. Taylor, Z. (2003): The contraction of the Railway Network in Poland, 1911–2002. – Geograficky Casopis, 4. 291–307. p.
22. Taylor, Z. (2006): Railway closures to passenger traffic in Poland and their social consequences. – Journal of Transport Geography, 2. 135–151. p.
23. Łaskiewicz, R. (2006): Polnische Eisenbahnen im fünften Jahr der Personenverkehrsreform. – Internationales Verkehrswesen, 5. 216–219. p.
24. Holtvágányon a lengyel vasút. – Hírhöző, 2003/2. 13 p.
25. Erdősi (2010): i. m.
26. Erdősi (2006): i. m.; Erdősi F. (2007a): A politika szerepe a Balkán közlekedésében. In: Glatz F. (szerk.): A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban? Budapest, MTA

- Társadalomkutató Központ, Európa Intézet, 343–356. p. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. I. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika).
27. Erdősi, F. (2007b): The direction of development in Trans-European traffic axes and its impact on the spatial structure of the Balkans. In: Glatz, F. (ed.): The European Union, the Balkan Region and Hungary. Budapest, Europa Institut, Social Research Center of HAS, 121–134. p. (Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, 27.)
 28. Erdősi, F. (2008): The role of politics in the transport of the Balkans. In: Glatz, F. (ed.): The European Union, the Balkan Region and Hungary. Vol. 2. Budapest: Europa Institut, Social Research Center of HAS, 115–128. p. (Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, 28.)
 29. Erdősi F. (2001): Retesz vagy átjáró? A balkáni tranzit közlekedés. In: Tóth J.–Pap N. (szerk.): II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. [Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései] – Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 102–120. p.
 30. Erdősi (2007b): i. m.
 31. Jordan, P. (1995): Grundzüge der Raumstruktur Kroatiens. – Österreichische Osthefte, 2. 273–309. p.
 32. Martin, F. (1937): Eisenbahngeographie Jugoslaviens. – Triltsch, Würzburg.
 33. Erdősi, F. (2011a): Transport in the Balkans. In: Horváth Gy.–Hajdú Z. (eds.): Regional Transformation Processes in the Western Balkan Countries. Pécs, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, 427–446. p.
 34. Imrédy K. (1943): Hazánk és a Balkán vasúti összeköttetése. [Balkán Füzetek 10. füzet. Szerk.: Dr. Baross Drucker György] Budapest, Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottsága.
 35. Vásárhelyi B. (1934): Jugoszlávia vasúti politikája. – Budapest, Lloyd Társulat.
 36. Jordan, P.–Lukan, W. (1998): Makedonien. – Österreichische Osthefte. 479 p.
 37. Erdősi, F. (2011b): A few thoughts about transport of the Western Balkans: Western Balkans in the global and European transport space. CESS MAGAZINE, 18–21. p.
 38. Stražičić, N. (1995): Rijeka-Haupthafen Kroatiens und wichtiger Transithafen für Mitteleuropa. – Österreichische Osthefte, 2. 365–373. p.
 39. Schlagadern der Wirtschaft. Eisenbahnen europäischer sozialistischer Länder. Berlin, 1975. Transpress.
 40. Kolaric, V. (1980): Neue Eisenbahnstrecke Beograd–Bar. – Sterne, Wien.
 41. Berger, L. (2002): Transport infrastructure regional study (TIRS) in the Balkans. Final Report. Agence Francaise de Developpement European Conference of Ministers of Transport.
 42. Baumgartner, J. P. (1976): Les grands ouvrages réalisés au projetés pour ameliorer les liaisons provisoires internationales. UIC, Paris, février.
 43. Jordan 1986 térképe alapján.
 44. Weber (2002).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baumgartner, J. P. (1976): Les grands ouvrages réalisés au projetés pour ameliorer les liaisons provisoires internationales. UIC, Paris, février.
- Berger, L. (2002): Transport infrastructure regional study (TIRS) in the Balkans. Final Report. Agence Francaise de Developpement European Conference of Ministers of Transport.
- Erdősi F. (1998): A kelet-európai közlekedés kihívásai. In: Petrétei J. (szerk.): Emlékkönyv Bihari Ottó egyetemi tanár születésének 80. évfordulójára. Studia Invidica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 122. Pécs, Pécsi Tudományegyetem – MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete.
- Erdősi F. (2000): A közlekedés fejlődésének területpolitikai vonatkozásai és hatása a területekre és településekre Magyarországon 1944-ig. (OKTK) Országosan Kiemelt Tudományos Kutatási Alap – MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs.

- Erdösi F. (2001): Retesz vagy átjáró? A balkáni tranzit közlekedés. In: Tóth J.–Pap N. (szerk.): II. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. [Az átalakuló Balkán politikai földrajzi kérdései] – Pécs, PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, 102–120. p.
- Erdösi F. (2005): A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja (Balkán Füzetek, 3.), 124 p.
- Erdösi F. (2006a): A szintetikus államalakulatok létrejöttének és szétesésének vasúthálózati problémái Európa keleti felében I. rész. – *Közlekedéstudományi Szemle*, 56. 2. 42–52. p.
- Erdösi F. (2006b): A szintetikus államalakulatok létrejöttének és szétesésének vasúthálózati problémái Európa keleti felében II. rész. – *Közlekedéstudományi Szemle*, 56. 3. 94–103. p.
- Erdösi F. (2007a): A politika szerepe a Balkán közlekedésében. In: Glatz F. (szerk.): A Balkán és Magyarország. Váltás a külpolitikai gondolkodásban? Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, Európa Intézet, 343–356. p. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. I. Rendszerváltozás: piacgazdaság, társadalom, politika)
- Erdösi, F. (2007b): The direction of development in Trans-European traffic axes and its impact on the spatial structure of the Balkans. In: Glatz, F. (ed.): *The European Union, the Balkan Region and Hungary*. Budapest, Europa Institut, Social Research Center of HAS, 121–134. p. (Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, 27.)
- Erdösi, F. (2008): The role of politics in the transport of the Balkans. In: Glatz, F. (ed.): *The European Union, the Balkan Region and Hungary*. Vol. 2. Budapest: Europa Institut, Social Research Center of HAS, 115–128. p. (Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest, 28.)
- Erdösi F. (2009): Kelet-Európa közlekedése. Budapest–Pécs, Dialóg Campus.
- Erdösi F. (2010): A Balkán közlekedése. In: Horváth Gy.–Hajdú Z. (szerk.): *Regionális átalakulási folyamatok a Nyugat-Balkán országaiban. (Régiók Európája 4.)* Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja, 410–430. p.
- Erdösi F. (2010): A Visegrádi országok vasúti közlekedése – Lengyelország, Csehország és Szlovákia. Budapest, MÁV Zrt. Vezérgazgatósága.
- Erdösi, F. (2011a): Transport in the Balkans. In: Horváth Gy.–Hajdú Z. (eds.): *Regional Transformation Processes in the Western Balkan Countries*. Pécs, Centre for Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences, 427–446. p.
- Erdösi, F. (2011b): A few thoughts about transport of the Western Balkans: Western Balkans in the global and European transport space. *CESS MAGAZINE*, 18–21. p.
- Erdösi F. (2013): Közlekedés. In: Hajdú Z.–Nagy I. (szerk.): *Dél-Pannónia. (A Kárpát-medence régiói, 13.)* Pécs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Dialóg Campus Kiadó, 347–387. p.
- Grzelakowski, A. (1994): Maßnahmen und Ziele der polnischen Verkehrspolitik. Der Staat spielt auch künftig noch eine große Rolle. – *DVZ*, szeptember 6.
- Holtvágányon a lengyel vasút. – *Hírhozó*, 2003/2. 13 p.
- Howkins, T. J. (1996): Railway geography and the demarcation of Poland's borders 1918–1930. – *Journal of Transport Geography* 4. (4), 287–299. p.
- Howkins, T. J. (1999): The adjustment of international rail passenger services to new state boundaries – the Eastern Marchlands of Europe 1918–1939. – *Journal of Transport Geography* 7. (2), 147–158. p.
- Imrédy K. (1943): Hazánk és a Balkán vasúti összeköttetése. [Balkán Füzetek 10. füzet. Szerk.: Dr. Baross Drucker György] Budapest, Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottsága.
- Jordan, P. (1995): Grundzüge der Raumstruktur Kroatiens. – *Österreichische Osthefte*, 2. 273–309. p.
- Jordan, P.–Lukan, W. (1998): Makedonien. – *Österreichische Osthefte*. 479 p.
- Kolaric, V. (1980): Neue Eisenbahnstrecke Beograd-Bar. – *Sterne*, Wien.
- Łaskiewicz, R. (2006): Polnische Eisenbahnen im fünften Jahr der Personenverkehrsreform. – *Internationales Verkehrswesen*, 5. 216–219. p.
- Lijewski, T. (1977): *Geografia Transportu Polski*. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Martin, F. (1937): *Eisenbahngeographie Jugoslaviens*. – Triltsch, Würzburg.

- Pieroth, E. (2000): Transportkorridor Paris–Berlin–Warschau–Minsk–Moskau. Ein wirkungsvoller Beitrag zur Verbesserung der Struktur. – DVZ, április 7.
- Schlagadern der Wirtschaft. Eisenbahnen europäischer sozialistischer Länder. Berlin, 1975. Transpress.
- Stražičič, N. (1995): Rijeka-Haupthafen Kroatiens und wichtiger Transithafen für Mitteleuropa. – Österreichische Osthefte, 2. 365–373. p.
- Taylor, Z. (1998): Polish transport policy: An evaluation of the 1994/5 white Paper. – Journal of Transport Geography, 3. 227–236. p.
- Taylor, Z. (2003): The contraction of the Railway Network in Poland, 1911–2002. – Geograficky Casopis, 4. 291–307. p.
- Taylor, Z. (2006): Railway closures to passenger traffic in Poland and their social consequences. – Journal of Transport Geography, 2. 135–151. p.
- Taylor, Z. (2008): The dismantling and removal of railway lines by Soviet Red Army troops on present day Polish territory, 1944–1948. – Journal of Transport Geography, 3. 217–228. p.
- Vásárhelyi B. (1934): Jugoszlávia vasúti politikája. – Budapest, Lloyd Társulat.
- Zamkowska, S. (1991): Rozwój transportu kolejowego Polski Ludowej 1944–1984. Wyższa Szkoła Inżynierska im. K. Pułaskiego, Zeszyty Naukowe, Transport, vol. 10. Radom.

FAZEKAS NIKOLETT*–FÁBIÁN ATTILA**

A VERSENYKÉPESSÉG KULTURÁLIS ÉS HUMÁN ASPEKTUSAI

THE COMPETITIVENESS INDEXES AND THE HUMAN ASPECTS
OF CHOOSING PREMISES

ABSTRACT

My research interprets the success of the enterprise's thesis as an example of an international multi-site company. It identifies the success of the corporate site selection's criteria, based on the traditional theories, but using the new practical methods of the international and regional abundance of success. I recommend a coordinated method – setting up a own model –, which allows detailed information to company management and their use can precisely define the methodology of strategically and cost-effective appropriate site selection. I analyzed countries and regions by institutional and social changes, in order to explain the differences of success. My dissertation highlights the fact, that for the decision-making, which competitiveness indicators would be desirable to be used. Furthermore it shows how the quality of social environment and social capital influences the decision-making. Of course I do not dispute, that there can be direct economic reasons of the success of the location choices, but in the model we complemented (refined) this aspect with a detailed correlation analysis and assessment of the variables representing the regional competitiveness. My inference, which can be deducted from the regions' analysis is, that the results of the current methods, which are used for the selection of premises, do not imply enough information for the companies' management for optimal decision-making.

1. Bevezetés

A nemzetközi és globális piacokon szereplő vállalatok közötti piaci verseny erősödésével, a gazdasági krízis szorításában, még inkább előtérbe kerül minden olyan mikro- és makro környezeti tényező, amely versenyelőnyhöz és a megszerzett versenyelőny megtartásához segítheti a piaci szereplőket. A megszerzett versenyelőny illetve a versenyelőny megtartásának képessége, alapvetően meghatározza az egyes vállalatok piaci erejét.

Tanulmányomban választ kerestem arra, vajon a nemzetközi kereskedelembe részt vevő vállalatok üzleti hálózatuk kialakítása során milyen nemzeti- és regionális környezeti tényezőket vehetnek és vesznek figyelembe? Milyen súllyal szerepel a döntésekben a társadalmi környezet? A regionális környezeti tényezők mennyiben befolyásolják a vállalati működés – és stratégia kifinomultságát és a mikro gazdasági üzleti környezet minőségét? A nemzetközi- és globális piacokon való sikerességet mennyire segítik elő a lokális versenyelőnyök? A bizonyítás során elvégeztem a nemzetközi- és regionális versenyképességi indikátorok összehasonlító elemzését, feltártam az adathiányokat. Részletesen elemeztem a vállalat logisztikai spektrumában érintett országok versenyképességi pozícióit és korrelációanalízissel bizonyítottam a területi egyenlőtlenségek differenciáltságából következő döntési kényszerpályákat.

* Fazekas Nikolett PhD-hallgató – NYME Közgazdaságtudományi Kar.

** Dr. habil. Fábián Attila dékán, egyetemi docens – NYME Közgazdaságtudományi Kar.

2. Célok és hipotézisek

Dolgozatomban egy olyan vállalat példáján keresztül végeztem elemzéseket, amely saját iparágában európai piacvezető vállalat, több országban rendelkezik telephellyel. Arra kerestem a választ, hogy a választott telephelyek országai és régiói mennyire versenyképesek a jelenleg ismert indikátorok alapján és mennyire vették figyelembe versenyképességet meghatározó tényezőket.

Feltételeztem, hogy a nemzeti- és regionális versenyképességet befolyásoló és a vállalati döntéseket megkönnyítő területi statisztikai adatok nem minden esetben állnak rendelkezésre. Sok esetben a komparatív elemzésre nem alkalmasak, mivel nem azonos adattartalommal bírnak és a rendelkezésre állásuk nem homogén sem térben, sem időben. Feltételezésem szerint a vállalatok, a könnyen megismerhető fővárosi régiókat részesítik előnyben, még akkor is, ha a döntéshozatal így szubjektív, továbbá a nemzetközi versenyképesség és a regionális versenyképesség szoros összefüggésben áll egymással. A bizonytalanság a centrum térségektől távolodva arányos a területi differenciáltsággal és egyenlőtlenségekkel. Mindez újabb, multiplikált területi egyenlőtlenségeket hoz létre. A telephelyválasztás során a vállalati döntések logisztikai költség alapúak és a vállalatok nem veszik figyelembe a versenyképességi mutatókat, ugyanakkor bizonyítható, hogy egyre fontosabbá válik a humánfejlettség és bizalom értékítélete.

3. Dinamikus telephely választási modell

A dinamikus telephely választási modellben megpróbáltam összegezni mindazt, amit vizsgálni szeretnék és kijelölni a hipotézisek igazolásához vezető utat is.

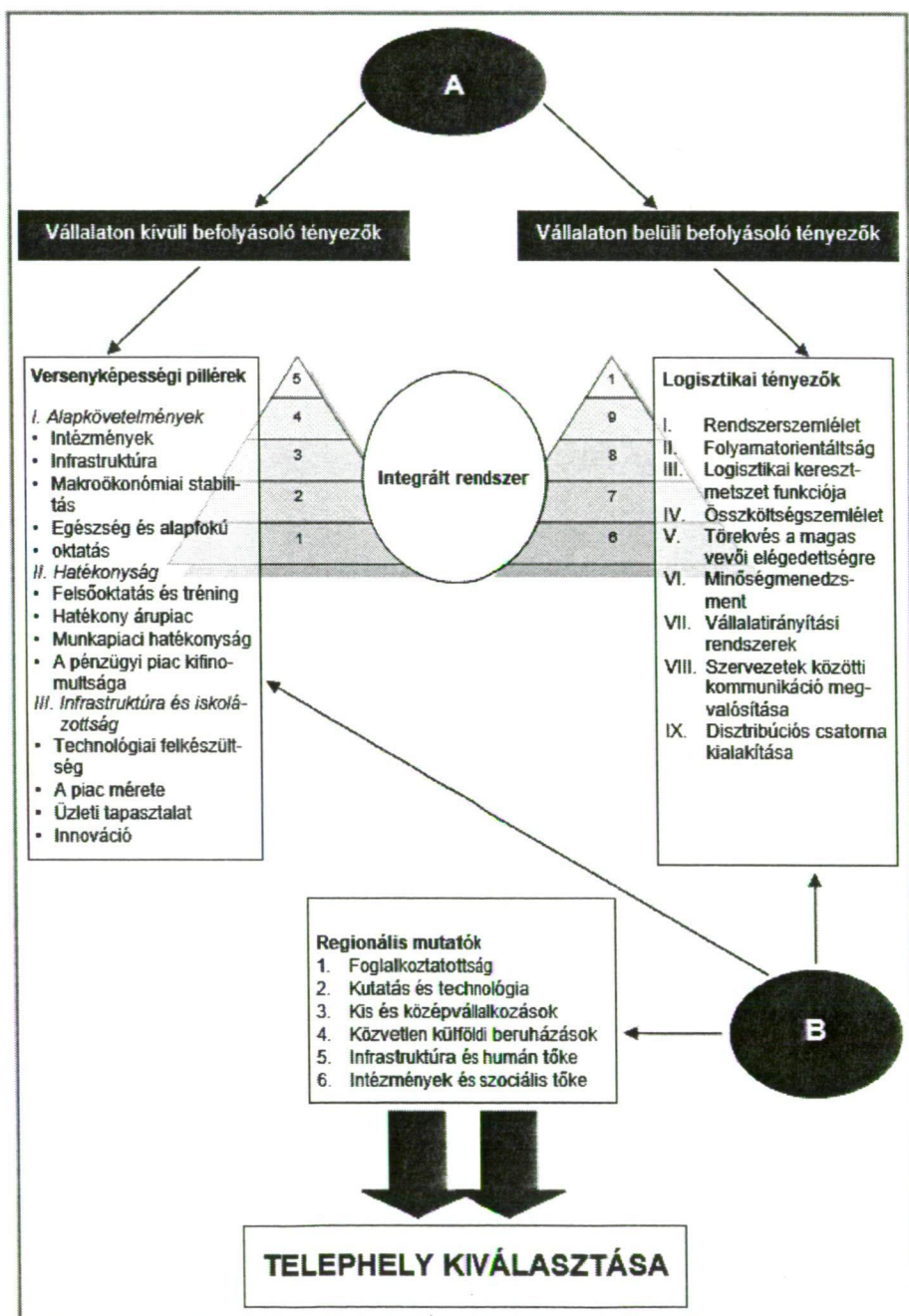
Az „A” pont a kiindulási állapot, lehetőség. Két dimenzióban kell elképzelni a kiválasztás lehetőségét, amelynél párhuzamosan vizsgáljuk a versenyképességi és logisztikai elemeket. A vállalaton kívüli, befolyásoló tényezők olyan elemek, amelyek a nemzetközi versenyképességi pilléreken alapulnak, ezeket részletesen vizsgálva, az alapkövetelményeket, a hatékonyságot, az infrastruktúrát és iskolázottságot veszik figyelembe. Ezzel párhuzamosan a vállalaton belüli befolyásoló tényezők a logisztikát és a hozzá kapcsolódó elemeket vizsgálják. A lehetőségből kiindulva a két dimenzió keresztül, a vállalati személetben olyan integrált rendszert lehet kialakítani, amely a korábban említett tényezőket figyelembe véve a humán tényezők és a vállalati célrendszer összehangolására törekszik.

Ha az integrált rendszer szemlélet és a két síkon történő vizsgálat eredményei rendelkezésre állnak, akkor a pontozásos módszer segítségével a különböző tényezőkhöz súlyok hozzárendelésével meghatározható, hogy melyik ország, régió tekinthető ideálisnak. Ha az ország kiválasztásra került, akkor az ottani partnerkapcsolatokat alapul véve a központi gravitációs módszer segítségével pontosan elhelyezhető, hogy a telephely hol lenne ideális. De az összehangolt módszer segítségével elemezhető a telephely elhelyezkedése a két faktor együttes érvényesülése esetén is. Az eltolódások az összehangolt módszer és a regionális mutatók adta eredményektől valamint a „B” ponttól, mint pl. a kormányzati döntésektől vagy épp a „bizalmi indextől” is függ.

Ezen nyílnak azért bírnak meghatározó szereppel, mert a törvényi korlátozások, az adórendszerek adta lehetőségek és korlátozások valamint egyéb kormányzati kritériumok, mint pl. a ma már jól mérhető bizalmi index jelentősen befolyásolhatják a vezetői döntéseket. Ha minden elemzés a rendelkezésünkre áll, akkor ki tudjuk választani az optimális telephelyet. Egy dologban mindenképp óvatosan kell eljárunk, ha nem jól súlyozzuk az egyes tényezőket, akkor nem releváns adatokat kaphatunk eredményül. Ezért figyelniük kell

azokra a vezetői- és versenyképességi tényezőkre, amely a tevékenység szempontjából fontosak. *A kiválasztást cégenként és vezetőnként kell elvégezni.* A kiválasztott elemek majd nagyobb súllyal rendelkeznek. *Ha a számításainkat összevetjük a végső eredménnyel, akkor látni fogjuk, hogy az optimális választás túlnyomó többségben szubjektív döntéseken alapulnak. Az objektívek pedig háttérbe szorúlnak.*

1. ábra. Dinamikus telephely választási modell – Fazekas Nikolett és Ékes Szeverin ábrája

3.1. A versenyképesség elemzési szintjei

A versenyképesség nehezen definiálható gyűjtőfogalom,¹ lényegében a versengésre való hajlamot, készséget jelenti, a versenyben való pozíciószerzés és tartós helytállás képességét, amit elsősorban a (valamilyen módon mért) sikeresség, a piaci részesedés nagysága és a jövedelmezőség növelése jelez.²

A globalizációs folyamatok felerősödése a korábban hagyományosan vállalatok közötti piaci verseny színtereit iparági-, regionális-, nemzetközi és globális szintre terjesztette ki. A vállalatok közötti iparági versenyre jellemző, hogy ma már a vállalatok nem egyedülálló szereplőként versenyeznek az adott iparágon belül egymással, hanem az egyes vállalatcsoportok a termelési folyamatokban sokszínű kapcsolatrendszert létesítenek.³

A vállalatok tartós versenyelőnyének megtartását ma már nemcsak a hagyományos erőforrások és a piaci viszonyok befolyásolják, hanem a méretgazdaságosság, a vállalati önállóság és a nemzeti tényezőktől való függőségének mértéke, a folyamatos innováció és jól időzített technológiai váltás, a nemzetközi- és multinacionális vállalati előnyök kihasználása. Kiemelkedik a „minőségi versenyképesség”,⁴ azaz a K+F, az oktatás színvonala, az intézményi infrastruktúra és a humántőke állapota.

Porter a statikus, főként öröklött, meglévő nemzeti előnyökre épülő komparatív előnyök elméletének továbbfejlesztését javasolta abból a megfontolásból, hogy az országok közötti versenyt nem csak a meglévő termelési tényezők egymáshoz való viszonya határozza meg, hanem a kompetitív tényezők is pl. az új piaci belépők, a helyettesítés fenyegetettsége, a vevők- és szállítók valamint az iparági versenytársak alkupozíciója.⁵

3.2. A nemzetek versenyképessége

Az IMD (International Institute for Management Development) szakemberei az országok versenyképességét az alábbiak szerint határozták meg: „A nemzetek versenyképessége a közgazdaságtannak azon tényezők és politikák vizsgálatával foglalkozó része, amely meghatározza egy nemzet képességét, a vállalkozások nagyobb értéktérelmését és az állampolgárok nagyobb jólétét létrehozó és megőrző környezet fenntartására.”⁶

Az OECD a gazdaság minden szintjén, egységesen a versenyképesség esetén a magas jövedelmet és a magas foglalkoztatottságot tekinti elsőrendű fontosságúnak: „...a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a külgazdasági, nemzetközi (globális) versenynek ki vannak téve.”⁷ A nemzetek versenyképességét főként azon politikák összessége határozza meg, amelyek kihatnak a vállalatok nemzetközi vagy globális versenyképességére.⁸

A Világgazdasági Fórum 2009–2010 évi globális versenyképességről szóló jelentésében megfogalmazza a nemzetek versenyképességének 3 fő csoportját és 12 pillérét:

- Alapkövetelmények (1–4. pillér)
- Hatékonysági mutatók (5–10. pillér)
- Innováció és iskolázottsági faktorok (11–12. pillér)

Az első pillér – Az intézmények

Az intézményrendszer minősége hatással van a versenyképességi mutatókra. A jogi szabályozás befolyásolja a befektetési döntéseket, a termelést és döntő szerepet játszik abban, hogy mely országok osztoznak a befektetések hasznán, ami a további stratégiai fejlődés alapja. **A kormányzati magatartás és a rendelkezések hatása a piacokra és a piaci szabadságra különösen fontos: a bürokrácia, a túlszabályozottság, a korrupció**

negatívan hathatnak a gazdasági fejlődésre. A közintézményekkel kapcsolatos indikátorok pl. a tulajdonjogok védelme, az etikával és korrupcióval kapcsolatos nyilvánosság, a nyilvános bizalom, a tisztességtelen piaci befolyásolás, a bírósági függetlenség, a kormányok hatékonysága és a közbiztonság háromszor akkora súllyal bírnak, mint a vállalatok etikai magatartása és a felelősségre vonhatóságuk.

Második pillér – Az infrastruktúra

Az átfogó és hatékony infrastruktúra nélkülözhetetlen eleme a versenyképességnek, mert meghatározza a gazdasági aktivitás helyét. A jól fejlődő infrastruktúra csökkentheti a régiók közötti távolságokat, alacsony költségen összeköti a különböző országok és régiók piacait, a nemzetközi piacokat és összekapcsolja az alacsonyabb fejlettségű közösségeket. A fejlett telekommunikációs hálózatok elősegítik a piaci és üzleti információk gyors és szabad áramlását. Az infrastruktúra vizsgálatánál az általános, vagyis a teljes körű infrastruktúra és a specifikus, vagyis az utak, vasúthálózat, a kikötők, légiközlekedés és szállítás, az informatikai és telekommunikációs hálózatok minőségének vizsgálata szerepel.

Harmadik pillér – Makroökonómiai stabilitás

A makroökonómiai környezet stabilitása fontos az üzlet és az ország teljes körű versenyképessége szempontjából, bár önmagában nem képes növelni egy ország termelékenységét, de a makroökonómiai környezet bizonytalanságai ártanak a gazdaságnak. A pénzügyi deficit határainak kezelhetetlensége befolyásolja a kormányok jövőbeli üzleti – és nemzeti politikáját, az inflációs ráta emelkedése pedig a vállalatok működésének hatékonyságát. Az államháztartás egyensúlyát, a nemzeti megtakarítási rátát, az infláció nagyságát, a kamatadó mértékét, az államháztartás hiányát konkrét nyers adatok alapján hasonlítják össze.

Negyedik pillér – Egészség és alapfokú oktatás

Az egészséges életmód és az egészség fontosságát a munkaerő hatékonysága adja a versenyképesség és a termelékenység szempontjából. Az egészségügyi mutatók közül a legfontosabbak a várható élettartam, a csecsemőhalálozás, a HIV-, a TBC és a malária előfordulási gyakorisága és üzleti hatásai. Az alapoktatás minőségének javulása növelheti a munka hatékonyságát, tekintettel arra, hogy az alacsonyabb képesítést szerzettek egyszerűbb manuális munkavégzésre alkalmasak inkább és sokkal kevésbé alkalmasak bonyolultabb technikai folyamatok elvégzésére.

Ötödik pillér – Felsőoktatás és felnőttképzés

A magasabb oktatási színvonal és minőség elengedhetetlen az olyan országok számára, amelyek szeretnék áttérni a magasabb hozzáadott érték termelésére képes gazdaságszerkezetre. A globalizált gazdaságnak, olyan magasan kvalifikált munkaerőt kell képeznie, akik gyorsan tudnak alkalmazkodni a változó környezeti feltételekhez. Fontosak a munkahelyi tréningek és továbbképzések is.

Hatodik pillér – Hatékony árupiac

Az egészséges piaci verseny fontos tényezője a piaci hatékonyságnak és az üzleti produktívitásnak. A tiszta piaci árucseré számára az optimális környezetet a kormányzatok akkor teremtik meg, ha a piacokra kifejtett kormányzati befolyást minimalizálják. Például a versenyképességet gátolhatják az eltorzult és eltúlzott adók és a külföldiek befektetését korlátozó diszkriminatív szabályok, ami a külföldi partnerek számának csökkenéséhez vezet. A piaci hatékonyság függ a keresleti kondícióktól, a vevő orientációktól és a kifi-

nomult vevői igényektől. A *hazai verseny hatékonyság* vizsgálatánál figyelembe veszik a helyi verseny erősségének mértékét, a meghatározó piaci szereplők részesedését, a monopólium ellenes politika hatékonyságát, az adórendszer szerkezetét, az adó mértékét, az üzletek elindításához szükséges folyamatok és napok számát. A *külföldi verseny hatékonysága* függ a piaci korlátok gyakoriságától, a vámoktól, a külföldi tulajdon gyakoriságától, az FDI szabályainak üzleti hatásától, az importtól (a GDP százalékában). A *kereslet minőségének* meghatározásánál vizsgálják a vevői tájékoztatás mértékét és a vevőkifinomultságát.

Hetedik pillér – Munkapiaci hatékonyság

A munkapiaci hatékonyság és rugalmasság vizsgálatánál különösen fontos szempont, a munkaerő piaci eloszlása. A munkaerőpiacoknak olyan rugalmasnak kell lenniük, hogy a munkavállalókat minél gyorsabban és kisebb költséggel tudják átirányítani az egyik gazdasági tevékenységből a másikba és a bérek ingadozását nagyobb társadalmi zavarok nélkül tudják kiegyensúlyozni. A *rugalmasság*, mint indikátor esetében vizsgálják a munkáltatók közötti együttműködést, a foglalkoztatás rugalmatlanságát, a teljes adózási rátát és az elbocsátás költségeit.

Nyolcadik pillér – A pénzügyi piac kifinomultsága

A hatékony pénzügyi szektor szétosztja azokat a forrásokat, amelyeket a piaci szereplők takarítottak meg, másrészt azokat a transzfereket is, amelyek külföldről érkeznek a gazdaságba. A gazdaságok kifinomult pénzügyi piacokat követelnek meg, amelyek képesek a tőkét rugalmasan rendelkezésre bocsátani a beruházásokhoz, mégpedig olyan forrásokból, mint a megbízható banki szektor hitelei, a jól szabályozott értékpapírcserék, a kockázati tőke és más pénzügyi termékek. A bankszektornak megbízhatónak és átláthatónak kell lennie és a pénzügyi piacoknak megfelelően kell szabályoznia a befektetők védelmét és a gazdaság egyéb szereplőit. A pénzügyi szektor *hatékonyságának* vizsgálata kiterjed a részvénypiacra, a hitelfelvétel feltételeire, a kockázati tőke rendelkezésre állására, a tőkeáramlás korlátozására és a befektetők védelmének erősségére. A *megbízhatóság* és a *bizalom* mértékét a bankok megbízhatósága, az értéktőzsde szabályozása és a „legal rights index” (LRI) vagyis a hitelezők és hitel felvevők jogainak a védelme alapján határozzák meg.

Kilencedik pillér – Technológiai felkészültség

Ez a pillér azt méri, hogy milyen gyorsan fogadja be a gazdaság az új technológiákat. Az, hogy a használt technológiát az adott ország határain belül fejlesztették vagy sem, független a technológiának a versenyképességre gyakorolt hatásától. A külföldi technológiák legfontosabb forrásai közül a közvetlen külföldi befektetések (FDI) kulcs fontosságú szerepet játszanak. A vállalatok számára elérhető technológiák szintjét meg kell különböztetni az ország innovációs képességétől és a technológiai felkészültségétől.

Tizedik pillér – A piac mérete

A piac mérete hatással van a termelékenységre, mert a nagy piacok lehetővé teszik a vállalatok számára a méretgazdaságosság kihasználását. Hagyományosan a vállalatok rendelkezésére álló piacok a nemzeti határok közé korlátozódtak, de a globalizáció korában a nemzetközi piacok helyettesítik a nemzeti piacokat, főleg a kisebb országokban. A *piac méretét meghatározó indikátorok*: A hazai piac méret indexe, a külföldi piac méret indexe, a GDP vásárlóerő paritáson, az Import a GDP százalékában, az „Export a GDP százalékában.

Tizenegyedik pillér – Üzleti tapasztalat

Az üzleti tapasztalat nemcsak az ország teljes üzleti hálózatának minőségére, hanem az egyes vállalatok üzleti folyamatainak és stratégiájának a minőségére is vonatkozik, hatással van a termelés hatékonyságára és így nagyobb termelékenységre vezet és elősegíti a nemzet versenyképességét. Egy ország üzleti hálózatának és a támogató iparágaknak a minőségét befolyásolják még a helyi beszállítók minőségi és mennyiségi mutatói valamint a kapcsolatrendszerük kiterjedtsége is. Amikor a vállalatok és a beszállítók egy adott ágazatban egymáshoz földrajzilag közeli csoportokba – klaszterekbe – tömörülnek, az hatékonyság növekedéshez vezet, és nagyobb teret nyit az innováció számára, valamint a piaci belépés korlátait az új vállalkozások számára csökkenti.

Az üzleti tapasztalat indikátorai:

- *a helyettesítő iparágak és hálózatok*, ezen belül a helyi beszállítók minősége és mennyisége, a klaszterek fejlettségi állapota
- *a vállalatok üzleti tevékenységének és stratégiájának minősége*, ezen belül a versenyelőny jellege, az értéklánc mértéke, a nemzetközi forgalmazás ellenőrzése, a termelési folyamat kifinomultsága, a marketing, a hatósági befolyás mértéke, bizalom a szakmai vezetés iránt.

Tizenkettedik pillér – Innováció

Bár jelentős nyereség érhető el az intézményrendszerek javításával, az infrastrukturális beruházásokkal, a makrogazdasági instabilitás csökkentésével, a humán tőke fejlesztésével, de úgy tűnik, hogy ezeknek a tényezőknek a hozadéka egy idő után csökken. Hosszútávon az életszínvonal emelése csak innovációval lehetséges. A vállalatoknak folyamatos fejlesztést kell fenntartaniuk ahhoz, hogy versenyelőnyüket megőrizzék. Különösen fontos a tudományos kutatóintézetek jelenléte, a kiterjedt együttműködés az egyetemi kutatás és az ipari fejlesztés között és a szellemi tőke védelme.

Az innováció mérésének indikátorai:

Az innovációs kapacitás, a tudományos kutatóintézmények minősége, az egyetemek és az ipar közötti együttműködés, a fejlett technológia kormányzati beszerzése, a tudósok és mérnökök elérhetősége, a szabadalmak hasznossága, a szellemi tőke védelme.

3.3. A régiók versenyképessége

Egy régió versenyképességénél valójában nem egy homogén régiót vizsgálunk, hanem az adott régióon belüli adottságokat pl. munkaerőpiacot, fejlesztési forrásokat, információs és kommunikációs technológiákat, amelyek meghatározzák az ott tevékenykedő vállalatok piacait és részpiacait. Ezek a pozitív illetve negatív adottságok fogják meghatározni a vállalatok régiók iránti keresletét. A régiók egymás közötti versenyében, a régiók adottságai a kínálati oldalon jelennek meg, mivel próbálnak a vállalatok számára minél vonzóbb körülményeket biztosítani.⁹ A régiók egymás közötti versenyében a keresleti oldalon a hatékony, minél magasabb foglalkoztatottsággal bíró, magas termelékenységgű, széles piaccal rendelkező és a régió hírnevét is öregbítő vállalatok iránt folyik a verseny.

A régiók versenyképességét két szintről is vizsgálhatjuk:

1. Makroökonómiai szintű megközelítésről: A régiókat, mint földrajzi egységeket egymáshoz viszonyíthatjuk pl. gazdasági fejlettségük és a nemzetközi versenyben való dominanciájuk alapján. Ebben a vonatkozásban a *versenyképességet vizsgáló indikátorok egy része meg fog egyezni a nemzetközi versenyképesség pilléreivel.*
2. Mikroökonómiai szintű megközelítésről: A vállalatok versenye és versenyképességüket befolyásoló regionális és lokális tényezők kerülnek előtérbe.¹⁰ Az ilyen helyi és lokális

tényezők vizsgálatának a jelentősége azért is megnövekedett, mert az egyes régiókban eltérő társadalmi és politikai folyamatok, kulturális és szociális különbségek, a vállalatok között felerősödött konkurenciaharcok jelentősebben befolyásolhatják a régió versenyképességét, mint akár egy makroökonómiai indikátor.

A Hatodik időszakos jelentés az Európai Unió régiók társadalmi és gazdasági helyzetéről és fejlődéséről,¹¹ valamint Lengyel Imre professzor¹² kiemelten vizsgálta a régiók versenyképességét és a legfontosabb indikátorokat.

A foglalkoztatással kapcsolatosan a *foglalkoztatási rátát, a munkaerőpiac nagyságát és a foglalkoztatottak számát az egy főre jutó GDP arányában* vizsgálták a riportban. Külön elemzik a primer, szekunder és terciér szektorokban foglalkoztatottak számát. Jelentős különbség van az Európai Unió országai és régiói között is a gazdasági növekedésben, az egy főre jutó GDP és a termelékenység mértékében is. Az egy főre jutó GDP regionális eltéréseivel az alábbi gazdasági mutatókat tudták összefüggésbe hozni:

- A gazdasági tevékenység szerkezetét, a mezőgazdaság, a feldolgozóipar, az építőipar, a piaci és nem piaci szolgáltatások foglalkoztatásának megoszlását. A piaci szolgáltatások foglalkoztatottsága viszonylag nagy koncentrációban volt kimutatható a legmagasabb egy főre jutó GDP-t mutató régiókban;
- Az innovatív tevékenység mértékét, a szabadalmi bejelentések számát, a magasabb termelékenységet mutató régiók esetében nagyobb forrás állt az innovációs cél rendelkezésére;
- A térségi elérhetőséget, amely hallgatólágoosan magába foglalja a közlekedési infrastruktúra módosításának hatásait. Azokban a régiókban elsősorban, ahol az egy főre jutó GDP meghaladja az átlagot, a hozzáférhetőség és a periférikus területek jobb elérhetősége várható;
- A munkaerő minőségét, amely során a 25–59 éves korosztályban vizsgálták a magas, a közepes és az alacsony végzettséggel rendelkezők arányát. A legjobban teljesítő régiókban a magasan képzett munkaerő átlag feletti arányban volt mérhető.

Az EU régióin belül az egy főre eső GDP változásának 65%-a összefügg a fenti tényezők által mutatott eltérésekkel.

Kutatás és technológiai fejlődés: A versenyképességet erősen befolyásolja a vállalatok fejlesztőképesége, az új termékek bevezetése a piacra és az új technikák a termelési folyamatokban. Az innováció létrejöhet a régió kívüli know-how és technológiai transzfer segítségével, illetve a régió belüli vállalatok saját kutatás és technológiai fejlesztés programjain keresztül.

A kutatás és fejlesztés mutatói:

- A kutatás és technológiai fejlesztés **bruttó kiadásai** (GERD – Gross Expenditure on Research and Technological Development) magába foglalják az innováció lineáris modelljét, amely a piacépes innovációkat és többek között az alapkutatásra illetve a kormányzati laboratóriumokra szánt ráfordításokat jelenti;
- A technológiai különbségek legjobban a kutatás és technológiai fejlesztés **üzleti kiadásainál** (BERD – Business Expenditure on Research and Technological Development) hangsúlyozhatók ki. A mérések konkretizálásánál az üzleti kiadásokra érdemes fókuszálni;
- Fontosak a régió belül dolgozó tudósok és mérnökök, valamint a kutatók az egyetemeken illetve a felsőoktatási intézményekben. A **felsőoktatási szektor** (HES – higher education sector) **kutatás fejlesztésére fordított kiadásokat** vizsgáló mutató a HERD (Research and Development Expenditure in the HES), amelyet ugyancsak a GDP százalékában határoznak meg;
- Szintén alapindikátornak számít a **kormányzati szektor kutatás-fejlesztési kiadása** (GOVERD – Research and Development Expenditure in the Government Sector).

A kutatás és fejlesztés – főleg az állami szektorban – töke-intenzívnek tekinthető azokban a régiókban, ahol az egy főre jutó GDP magasabb szintet ér el. A fent felsorolt mutatók főként az inputokat mérik, de a fő cél az, hogy a kutatás és fejlesztés eredményeiről kapjunk számot, tehát az outputokról.

A kis- és középvállalkozások (KKV-k) kulcsfontosságú szerepet töltenek be a foglalkoztatottak számának növelésénél. A KKV-k sokkal rugalmasabbak és a piaci feltételekhez való alkalmazkodó képességük egyértelműen jobb a nagyobb cégekhez viszonyítva. A munkahelyteremtést tekintve ezek a vállalkozások fontos szerepet játszanak a regionális fejlesztésben. A KKV-k finanszírozása nehezebb, főleg alapításuk során okoz ez a vezetőségnek problémát, emellett a kormányzat által kivetett adók és szigorú szabályozások nagyobb terhet jelentenek számukra, mint a nagyobb vállalatokra.

A kis- és középvállalkozások mutatói:

- A régiók fejlődésének mérésénél fontos adat a *vállalkozások sűrűségének* a vizsgálata, amely által meghatározható a regionális infrastruktúra. A technológiai képesség, a munkaerő készsége nem garantálja az azonnali gazdasági sikert, mivel a piacon a kis- és középvállalkozók rendkívül nagy számban vannak jelen. Sok, kevésbé fejlett régióban a nagy sűrűséggel jelen lévő KKV-k a bizonyítéka annak, hogy az adott területen viszonylag gyenge és elavult gazdasági szerkezet alakult ki.
- A *vállalkozások strukturális mérete* egy adott ország régiói között viszonylag hasonló, bár az országok fővárosaira és azok környékére a nagyobb vállalatoknak köszönhetően magasabb foglalkoztatottság jellemző. A vállalkozások számát és méretére vonatkozó regionális adatok az Európai Unión belül korlátozottak, a csekély számban rendelkezésre álló adatok viszont inkább a termelési egységekhez vagy létesítményekhez kapcsolódnak, minthogy a vállalkozásokhoz.

Közvetlen külföldi beruházások (FDI): A kereskedelem mellett, a közvetlen külföldi beruházások mutatója is egy fontos mechanizmus a nemzetközi piacok integrálódásánál. A kereskedelmi és a működőtőke áramlásai helyettesíthetik illetve ki is egészíthetik egymást. Egy régió gazdasági fejlődése szorosan összefügg a régió azon képességével, hogy milyen eszközökkel próbálja vonzani és megtartani a termelő tevékenységét. Ez arra ösztönzi az érintett területeket, hogy az infrastruktúra fejlesztésével, a munkaerő képzettségének fejlesztésével, beruházás ösztönző és támogató projektekkel megpróbáljanak minél vonzóbbá válni a külföldi tőke befektetők számára. Mivel az FDI adatok általában nemzeti szinten állnak rendelkezésre, a beruházások regionális előfordulásának összehasonlító elemzése regionális szinten kevésbé lehetséges.

Infrastruktúra és humán tőke: Az EU gazdaságilag fejlettebb régióiban, ahol az egy főre jutó GDP értéke magasabb, általában az infrastruktúra, és a humán tőke¹³ és a kapcsolat az üzleti partnerekkel¹⁴ is magasabb fejlettségi szinten áll, mint a leszakadó régiókban.

A régiók versenyében újfajta humán erőforrás is megjelent. A vállalati keretektől függetlenné vált munkaerőt *nomádoknak* nevezik és egy újfajta *kreatív szellemi osztályt* alkotnak. Ma már a városok és a régiók között egyre inkább azért folyik a verseny, hogy minél nagyobb vonzerővel bírjanak a nomádok letelepedése szempontjából, vagyis a szabadidő kulturált eltöltése, a különféle rekreációs technikák és technológiák, a kulturális és oktatási lehetőségek magas szinten elérhetők legyenek és a jó közbiztonsággal, nyugodt és élhető környezetet teremtsenek. Egy régióban minél több kreatív szakember, nomád telepedik le, az a terület annál nagyobb humán tőkeértékkel és így innovációs lehetőséggel is bír.

Míg a nomádok munkavállalása során az egyes vállalatok elhelyezkedése kisebb jelentőséggel bír, hiszen a munkavégzésükhöz csak a magas szintű informatikai és kommunikációs technológia szükséges, addig a lakhatási feltételek kiemelt jelentőségűvé váltak. Ezért

azokat az indikátorokat, amelyek az otthonteremtés szempontjából kiemelt preferenciákat mutatják, „puha” indexeknek nevezik és Florida javaslata alapján a 3T modell néven váltak ismerté.¹⁵

1. táblázat. Florida 3T modellje

<i>Tehetség (Talent)</i>	Felsőfokú végzettségűek (legalább BSc, BA) arányának mérőszáma a népességben, mely a régió humán tőke koncentrációját jelzi.
<i>Technológia (Techology)</i>	Innováció (Innovation Index): A népesség innovációs erejét mutatja a bejegyzett szabadalmak számának alakulása alapján. High-Tech Index: A high-tech iparral kapcsolatos cégek jelenlétére utal (software, biotechnológia, mérnöki szolgáltatások).
<i>Tolerancia (Tolerance, Composite Diversity Index)</i>	Gay Index: A homoszexuálisok arányának mérőszáma, mely Florida szerint a régió nyitottságára, az elfogadó közegre, toleranciára utal. Bohemian Index: A kulturális közeg vizsgálata. Melting Pot Index: A külföldi születésűek (emigránsok) aránya a népességben, mely Florida szerint a gazdasági fejlődés egyik motorja.

Forrás: Florida (2002), Hornyák (2010) alapján saját szerkesztés

Az infrastruktúrát meghatározó regionális indikátorok: Az úthálózatok mérése során az egyes régiókon belül indikátorként használják az utak hosszát és az autópályák hosszát. A **vasúti hálózatok** jellemzésére a vasútvonalak hosszát, a legalább két sínpályás vasútvonalak százalékos arányát, az elektromos vasút százalékos arányát használják mutatóként. **Az energiaellátottság fejlettségét** a GDP-vel való összehasonlításban az energiaiimport függvényében, az energiafogyasztás mennyiségével, a széndioxid-kibocsátás mértékével jellemzik. A **telekommunikáció** fejlettsége szempontjából a 100 főre jutó telefonok számát, a digitális rendszerek fejlettségét, a vonalak digitális kapcsolatteremtő képességét, a nemzetközi elektronikus és internet-kommunikáció fejlettségét, a 100 lakosra jutó internet hozzáférés mértékét használják mutatókként. A **környezeti lehetőségek, a vízellátás, a vízelőhelyek, a szennyvíz-csatornázottság és a települési hulladék** mértékének a vizsgálata sokkal fontosabb szerepet kap az Európai Unióban regionális szinten, mint nemzetközi szinten. Különösen fontos mutató az egy főre jutó megújítható édesvíz tartalékok az EU átlagának százalékában, a csatornázottság mértéke a teljes lakossághoz viszonyítva és az egy főre jutó települési hulladék mértéke (kg/fő/év).

A **humán tőke** adottság regionális különbségeit elsősorban a lakosság oktatásban való részvételével, az egyes korosztályok iskolázottságának és képzettségi szintjének mértékével mérik. Az indikátorok különbséget tesznek az alap-, a közép- és a felsőoktatásban való részvétel között is.

Intézmények és szociális tőke: A regionális intézményrendszer magába foglalja a régió társadalmi és gazdasági rendszereit irányító intézményeket, amelyek a régió irányítását alkotó intézményes szerkezetben a döntéseket hozzák. A piaci működés során az intézmények biztosítják a tulajdonjog védelmét, a törvényhozás által támogatott társadalmi normákat és meghatározzák a gazdaság intézményi kereteit.

Azokban a régiókban ahol a társadalmi normák és a tulajdont védő törvényes szankciók gyengék, az *intézményrendszer gyengesége akadályozza a gazdasági fejlődést*.

4. Összefoglalás, következtetések

Kutatásom értelmezi a vállalati sikeresség alaptéziseit egy nemzetközi és több telephellyel rendelkező vállalat példáján. Azonosítja a vállalati telephelyválasztás sikerének kritériumait a hagyományos elméletekre alapozva, de felhasználva az új gyakorlati módszereket és ötvözi a logisztikai alapvetéseket a nemzetközi és regionális sikertényezők sokaságával. Országokat, régiókat elemez intézményi és társadalmi változók segítségével megkísérelve magyarázatot adni a sikerességbeli különbségekre. Dolgozatom rávilágít arra, hogy a döntéshozatal számára milyen versenyképességi indikátorok felhasználása lenne kívánatos. Továbbá arra, hogy mennyiben döntést befolyásoló tényező a társadalmi környezet és -tőke minősége. Természetesen nem vitatott, hogy a telephelyválasztás sikerességnek közvetlenül gazdasági okai vannak (pl. logisztikai költséghatékonyság), de ezt a szempontot a modellünkben finomítottam a területi versenyképességet reprezentáló változók sokaságának, részletes korrelációs elemzésével és értékelésével.

JEGYZETEK

1. Tímár, I. (2004): Versenyképesség a magyar tejágazatban; PhD-értekezés; Budapest.; Török, Á. (2003): Mit mérünk mivel? A versenyképesség értelmezéséről és mérési problémáiról. EU-csatlakozás és versenyképesség. Európai Tükör Műhelytanulmányok 93. Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ, Budapest; 73–106.
2. Lengyel, I. (2010): Regionális gazdaságfejlesztés Akadémiai Kiadó.
3. Krugman, P. (1994): Competitiveness: A dangerous obsession. Foreign Affairs no. 2. pp. 28–44.; Krugman–Obstfeld (2003).
4. Oblath, G.–Pénzes, P. (2003): A hazai gazdaság nemzetközi versenyképessége: értelmezések, mutatók és néhány tanulság; Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar; Competitio, II. évf. 2. szám, november; 40.
5. Porter, M. E. (1990): The Competitive Advantage of Nations. The Free Press, New York.
6. Garelli, S. (2003): Competitiveness and Nations: the fundamentals. In IMD Competitiveness Yearbook Lausanne pp. 702–713.
7. European Commission (1999): The Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union, Luxembourg (letöltés ideje: 2010. szeptember 19.); Hatzichronoglou, T. (1996): Globalisation and Competitiveness: Relevant indicators. OECD STI Working Papers, Párizs. p. 61.; Wienert, H. (1997): Regulation and Industrial Competitiveness: A Perspective for Regulatory Reform. OECD/GD (97)133, Paris. p. 55.; Lengyel, I. (2000): A regionális versenyképességről; Közgazdasági Szemle, XLVII. évf., december; p. 974.
8. Bakács András (2003): Versenyképesség koncepciók, Budapest <http://www.vki.hu/~tfleisch/~haver/szakirodalom/haver-BAKACS-final-031109.pdf>, (letöltés ideje: 2010. szeptember 5.)
9. Lengyel (2000): i. m.
10. Horváth, Gy. (1998): Európai regionális politika. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
11. European Commission (1999): i. m.
12. Lengyel (2010): i. m.
13. Mészáros (1996).
14. Hoványi, G. (1999): A vállalati versenyképesség makrogazdasági és globális háttere – Michael Porter két modelljének továbbfejlesztése; Közgazdasági Szemle, XLVI. évf., november; 1013–1029.
15. Florida, R. (2002): The Rise of the Creative Class: Why cities without gays and rock bands are losing the economic development race, in: Washington Monthly (<http://www.washingtonmonthly.com/features/2001/0205.florida.html>) (letöltés ideje: 2010. szeptember 10.)

IRODALOMJEGYZÉK

- Bakács András (2003): Versenyképesség koncepciók, Budapest <http://www.vki.hu/~tfleisch/~haver/szakirodalom/haver-BAKACS-final-031109.pdf>, (letöltés ideje: 2010. szeptember 5.)
- European Commission (1999): The Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union, Luxembourg (letöltés ideje: 2010. szeptember 19.)
- European Commission (2010): EU Regional Competitiveness Index, Luxemburg <http://easu.jrc.ec.europa.eu/eas/downloads/pdf/JRC58169.pdf>, (letöltés ideje: 2010. szeptember. 17.)
- Florida, R. (2002): The Rise of the Creative Class: Why cities without gays and rock bands are losing the economic development race, in: Washington Monthly (<http://www.washingtonmonthly.com/features/2001/0205.florida.html>) (letöltés ideje: 2010. szeptember 10.)
- Garelli, S. (2003): Competitiveness and Nations: the fundamentals. In IMD Competitiveness Yearbook Lausanne pp. 702–713.
- Hatzichronoglou, T. (1996): Globalisation and Competitiveness: Relevant indicators. OECD STI Working Papers, Párizs.
- Hornýák, M. (2010): Nomádok és a kreatív város (Nomád típusú munkavégzés a Nokia Helsinki központjában), Félidőben Konferencia 2010. Pécs – Konferencia kötet (kézirat).
- Horváth, Gy. (1998): Európai regionális politika. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Hoványi, G. (1999): A vállalati versenyképesség makrogazdasági és globális háttere – Michael Porter két modelljének továbbfejlesztése; Közgazdasági Szemle, XLVI. évf., november; 1013–1029.
- Krugman, P. (1994): Competitiveness: A dangerous obsession. Foreign Affairs no. 2. pp. 28–44.
- Lengyel, I. (2000): A regionális versenyképességről; Közgazdasági Szemle, XLVII. évf., december; 962–987.
- Lengyel, I. (2010): Regionális gazdaságfejlesztés Akadémiai Kiadó.
- Oblath, G.–Pénzes, P. (2003): A hazai gazdaság nemzetközi versenyképessége: értelmezések, mutatók és néhány tanulság; Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar; Competitio, II. évf. 2. szám, november; 20–41.
- Porter, M. E. (1990): The Competitiv Advantage of Nations. The Free Press, New York.
- Prezenszki, J. (2004): Logisztika I. Budapest. BME jegyzet.
- Tímár, I. (2004): Versenyképesség a magyar tejágazatban; PhD-értekezés; Budapest.
- Török, Á. (2003): Mit mérünk mivel? A versenyképesség értelmezéséről és mérési problémáiról. EU-csatlakozás és versenyképesség. Európai Tükör Műhelytanulmányok 93. Miniszterelnöki Hivatal Kormányzati Stratégiai Elemző Központ, Budapest; 73–106.
- Wienert, H. (1997): Regulation and Industrial Competitiveness: A Perspective for Regulatory Reform. OECD/GD (97)133, Paris.
- World Economic Forum (2010): The Global Competitiveness Report 2010–2011., Geneva, Switzerland (letöltés ideje: 2010. október 21.)

KOUDELA PÁL*

REGIONÁLIS FEJLETTSÉGI KÜLÖNBSÉGEK ÖSSZEFÜGGÉSE A KIVÁNDORLÁS LEHETSÉGES GAZDASÁGI HATÁSAIVAL

REGIONAL DIFFERENCES IN DEVELOPEMENT RELATED TO THE POSSIBLE ECONOMIC EFFECTS OF EMIGRATION

ABSTRACT

Emigration is usually much less important subject than immigration and its different economic-structural reasons and feedback to some regions is even more so. Some countries like Hungary even don't collect emigration data. Nevertheless, regional differences give chance, at least theoretically, through historical and inner migration analogues and by case studies, to analyze how emigration affect their future. Along with traditional regional economic development indicators I am considering the migration context of structural differences in this study. Higher education plays a key role in international migration. Counties in Hungary with big cities and institutions of higher education increase inner migration flows from underdeveloped counties. This increases their participation in international migration by the high international educational mobility in these institutions.

1. Kivándorlás, de hogyan?

A nemzetközi vándormozgalom elsősorban az egyes országok bevándorlásával, másodsorban nemzetközi vándorlási útvonalakkal foglalkozik, s csak igen kis mértékben van lehetőség a kivándorlás mérésére, elemzésére. Ennek igen egyszerű okai vannak: nincsenek elérhető statisztikák (az egyes országok, így hazánk sem vezet ilyet), aminek ugyan-csak könnyű a magyarázata, miszerint nemzetbiztonsági szempontból a bevándorlás kockázati tényező és viszonylag könnyű mérni, míg a kivándorlásra mindez nem áll fenn.

Az elemzés megközelítése hagyományosan gazdasági, politikai vagy gazdaságpolitikai, de míg a vándorlási különbséget, annak összetétele a munkaerőpiacokra gyakorolt hatásában mérhető, egyben a viszony fordítottját is feltételezi. Ennek megfelelően a migrációt kiváltó okok között is azonosakat találhatunk (GDP, munkaerő-piaci különbségek stb.). Az utóbbi évtizedekben a társadalom strukturális elemeinek beemelése, ill. különböző gazdasági és társadalmi mintázatok keresése változtatott a viszonylag egysíkú megközelítésen, mint pl. hálózatok, út függőség stb.

A kivándorlás közvetlen mérésének lehetősége híján a befogadó országok bevándorlási-, úgynevezett tükörstatisztikák révén lehet a kivándorlás mértékét összeállítani. Az állandó, vagy tartós elvándorlás mellett azonban jelentős, és jellege miatt fontos is megkülönböztetni a ciklikus és az ingázó vándorlókat is. Az utóbbi kettő, természetéből adódóan, nagyrészt gazdasági migráció. Az ingázásra ez biztosan állítható, a ciklikus vándorlókra, akik rövidebb-hosszabb ideig dolgoznak külföldön, majd visszatérnek hazájukba,¹ már korántsem ennyire biztosan. Az egyes országoknak ugyanis eltérő adatai állnak rendelkezésre: ott, ahol a statisztikai hivatal, vagy bevándorlási hivatal regisztrál, nem mindig egyértelmű,

* Dr. PhD Koudela Pál főiskolai docens – Kodolányi János Főiskola Nemzetközi Tanulmányok és Történelem Intézeti Tanszék.

hogy a bevándorlás célja pontosan mi. Németországban elérhető adatokat találunk statisztikai évkönyvekben, vagy a Külföldiek Központi Nyilvántartásában, Ausztriában szintén van statisztikai adat, valamint lakcímnnyilvántartás, de egyik sem alkalmas megkülönböztetésre. Nagy Britannia 2011-ig vezette a hét éves ciklusban a Workers' Registration Formot, de még a biztosítási rendszerbe való regisztrálás sem garantálta, hogy a bevándorlás célja a munkavállalás, és nota bene, éppen a bevándorló munkanélküliség az egyik legvitatottabb kérdés e téren.² Az egyetlen pontosan körvonalazható, számában és jellegében leírható típus az ingázás: erre a Munkaerő-felmérés³ lehetőséget ad, de az ingázás nagyrészt immánensen hordozza a munkavállalást mint okot (az oktatásban ingázók száma elhanyagolható mennyiség).

A mai Magyarországon meglehetősen jól érzékelhető a gazdasági tényezők⁴ mellett a politikai nyomás, vagy a közhangulattal való elégedetlenség mint push faktor.⁵ A valós elvándorlás és a kivándorlási hajlandóság azonban alapvetően eltérő narratívát szül. Azok, akik rövidebb-hosszabb ideje élnek egy befogadó országban egészen eltérően – sokszor a történelmi valósághoz nem is egészen hűen – értelmezik kivándorlásuk okait.⁶ Jobban ismerik ugyan a befogadó ország pillanatnyi helyzetét, saját maguk helyét a befogadó társadalomban, ugyanakkor volt hazájukról sokszor csak sokszorosan konstruált képük van. Akik még ki sem vándoroltak éppen fordítva látják a világot: saját hazájukat ismerik jobban, a külföldről alkotott képük sokszor idealizált. A jelenlegi politikai helyzettel, közhangulattal való elégedetlenség ugyan egybeesik a külföldön élő magyarok véleményével hazánkról, a kettő oka azonban eltérő. Míg a kivándorolni vágyók saját tapasztalataikból indulnak ki, addig a kint élőket (különösen a több éve kinn élőket) inkább az adott ország sajtójának véleménye befolyásolja. A kivándorolni vágyók – 2014 áprilisában 14%-a a népességnek⁷ – között pl. meglepően magas az Amerika célként való elképzelése. A valóságban évente kb. ezer ember vándorol ki a tengerentúlra, ami a valós kivándorlási számok között igen csekély, tekintettel arra, hogy 2011-ben Németországba 41 136, míg 2013-ban Ausztriába 13 615 ember érkezett Magyarországról munkavállalási céllal.⁸ Jellemzően a csak kivándorolni szándékozók között magas az USA-ba vágyók aránya (kb. 10% körül), a munkavállalási céllal rendelkezőknél pedig elhanyagolható. Ez egyrészt egy mítosz továbbélését mutatja, másrészt a valóságról alkotott kép konstruált jellegét.

Habár a migrációra gyakorolt gazdasági hatások között a munkaerőpiacok és a gazdasági teljesítmény (GDP) a leggyakrabban használt összefüggés, de meg kell jegyezni, hogy a strukturális-intézményi elemek legalább ennyire fontosak. Az adminisztratív korlátok, lehetőségek – beleértve nem csupán a kiutazás, munkavállalás feltételeit, hanem az emberi tényezőket is – ma már nem csupán a tranzakciós költségek formájában értelmezendő. Kiemelt jelentősége van a felsőoktatásnak: egyfelől egyenetlen a területi eloszlása (ebbe beleértve az intézmények jellegét, presztízsét, költségét és a nyelvi korlátokat is), másfelől egyértelműen a migráció szemszögéből legrugalmasabb réteget, korcsoportot érinti leginkább. Így azok, akik egyébként is hajlamosak elvándorolni, nagyrészt onnan, ahol lehetőségeik nincsenek, oda vándorolnak, ahol pedig vannak a továbbtanulásra. Így tehát nem csupán a munkaerőpiac strukturális különbségeit, mint pl. a rétegek iskolai végzettsége, kell figyelembe venni, hanem magát az intézményt mint közvetítő elemet is. Wallerstein szerint pedig az oktatás globalizációja egyenesen a centrum-országok kizsákmányoló eszköze.⁹

2. A regionalitás és a strukturális különbségek

Az ok és okozat nehezen elválasztható: általában a gazdasági fejlettség, ill. annak hiánya befolyásolja a vándorlást a szakirodalom szerint. Ez volt a hetvenes évek legelső modellje, és mára is ez a meghatározó.¹⁰ A fejletlen területekről vándorolnak a fejlettekre. A magas munkanélküliség ugyancsak push faktor a kibocsátó országban, hiszen nincs mit dolgozni. Nem célunk azonban, még csak nagy vonalakban sem, és még csak a gazdasági elemekre koncentrálva sem felsorolni a kivándorlás lehetséges okait. Hatása azonban jóval kevésbé egyértelmű a kibocsátó országra. A strukturális hatások (bérkülönbségek, nyelvi különbségek, adminisztratív összetevők, szociális rendszer vagy akár a kultúra), legalább annyira elemezhető önálló tényezők, mint strukturálisak. Nem korlátozható tehát a gazdasági hatás az egyén döntéseire vagy akár a család döntéseire, sem egy-egy dimenzióra, mint pl. a biztosítás. Ugyanakkor hiába emeljük ki a strukturális hatások között a társadalmi – pl. a presztízs – összetevőket,¹¹ így sem kapunk intézményi szintű elemzési keretet. A hálózatok (ismerősök, rokonok) vagy a migráns rendszerek viszont már kilépnek a strukturalista szemlélet keretei közül. Egy oktatási rendszer önmaga is lehet migráns rendszer vagy hálózat vagy mindkettő: segítheti intézményesen, de a kiépülő kapcsolatrendszeren keresztül is a migrációt. A megszerzendő szakismeret vagy piaci érték (diploma) szintén lehet önmagában motiváló tényező, és a kulturális hasonlóság, pl. nyelvi azonosság (Nagy-Britannia–USA) mellett a megszerzett nyelvtudás is lehet meghatározó tényező (India–Nagy-Britannia).

Az elvándorlás hatása a küldő országra hagyományosan negatívan megítélt. A pozitív összetevőként említik általában a strukturális munkaerő-piaci feszültségek csökkenését (vagyis éppen azok mennek el, akiknek egyébként sincs munkájuk), és a biztosítási terhek csökkenését a munkaerő-piaci túlkínálat csökkenésének következtében (nem kell annyi munkanélküli segílyt kifizetni). Az elvándorlás ugyanakkor éppen a legaktívabb, leg rugalmasabb, képzett és képezhető rétegeket érinti. Korántsem a szakképzetlen vagy elavult tudású, a munkaerőpiacról egy fejletlen országban kiszorult réteg vándorol külföldre a legnagyobb eséllyel. Így, ha elvándorol egy munkalehetőségek nélküli régióból a fiatal egyetemet vagy legalább szaktudást szerzett réteg, ebből nem következik, hogy a térség munkaerő-piaci kínálat-keresleti mérlege helyreáll. A rugalmasság mértéke regionális szinten nagymértékben befolyásolja ezt. Egy negatív migrációs mérlegű régióban ott marad az öreg, elavult, vagy semmilyen tudással nem rendelkező, esetleg beteg népesség. A munkaerő hiánya viszont további befektetési deficitet is jelent: elég nyilvánvaló, hogy egy munkaerő-piaci kínálati hiány a térség, település beruházási potenciálját is csökkenti.

Ezzel szemben egy regionális fejlesztési modell éppen a felboruló egyensúly és annak következményei alapján érvel. Nagyobb (pl. EU) egységben gondolkodva a nemzetközi migráció negatív hatása nem csupán regionális, hiszen az alacsonyabb beosztásokban, melyekbe a kivándorlók rendszerint kerülnek a fogadó országokban, a befektetett humántőke egy része elvesz. Ez a deficit általában negatív hatással van a nagyobb térségre, de elsősorban a kibocsátó ország befektetését érinti. A képzés költségei őt terhelték. Nem mindegy az sem, hogy a nemzetközi migráció milyen belső migrációval párosul. Ha – mint hazánkban is – viszonylag alacsony a belső migráció mértéke, az alacsony területi munkaerő-piaci rugalmasságot jelent, így nem csupán a nemzetgazdaságot érinti a magasán képzett réteg elvándorlása, hanem súlyos regionális különbségekkel is jár. A regionális fejlesztési politika ugyanis nem tudja ezt ellensúlyozni: míg egy Budapest-vidék viszonylatban lehetne ilyen kiegyenlítő hatás, addig nemzetközi szinten ez elvesz. Egy fejlett régió vonzereje hat a fejletlenére, tehát amíg egy pécsi orvos aközött választhat, hogy szülővárosában marad vagy Budapestre költözik, munkalehetőséget keresve, a két város kiegyenlítése hatásos

lehet. Orvos-szaktmák hiányában azonban már nem beszélhetünk regionális politikáról. Ez történt az EU csatlakozást követően az aneszteziológus, pulmonológus és a sebész szakmákban is.¹²

Az idegennyelv-tudás megyei különbségeire példa: míg Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a népesség 14,6%-a beszélt 2011-ben anyanyelvén kívül más nyelvet, addig ez az arány Pest megyében 24,6% volt, Budapesten pedig 41,2%.¹³ Habár nincs rá adat, feltehető, hogy a kivándorlás nagyobb mértékű a magasabb nyelvtudású régióból, így az ott keletkező munkaerő-piaci kínálat-hiányt a fejletlenebb régió pótolja, erősítve az egyébként is hagyományos belső vándorlási irányt, vagyis a Budapest és Pest megye felé irányulót, így közvetve a regionális egyenlőtlenséget növeli. A belső migráció hagyományosan Budapest-központú jellege egyértelműen az elvándorló, fejletlenebb térségek kulturális migrációs hatását növeli, melynek a nemzetközi vándorlásban való hatása nem mérhető ugyan, de feltételezhető a nemzetközi tapasztalatok alapján.¹⁴

3. Gazdasági hatások: makrogazdaság vs. régiók, csoportok

A kivándorlás talán egyetlen egyértelműen pozitívnak tűnő hatása lehetne a hazautalások következtében növekvő megtakarítások. Habár a nemzetközi tapasztalat szerint ez csökkenti a küldő országban a munkavállalási kedvet és az így keletkezett bevételt az otthonmaradók fogyasztásra költik megtakarítás helyett, így negatívan befolyásolja a gazdasági fejlődést.¹⁵ Különbséget kell ugyanis tennünk szegény (strukturálisan szegmentált, magas tartós munkanélküliséggel igen és potenciális munkaerő-piaci rugalmassággal nem rendelkező országok) valamint relatíve alacsonyabb jövedelmű, ezért térségileg kibocsátó országok között. Az előbbieket (harmadik világ országai) számára a hazautalás makrogazdasági forrás,¹⁶ míg az utóbbiak számára (pl. hazánk is) munkaerő-piaci korlát.

Különbség van azonban a migráció fajtái között is. A tartós kivándorlás a fejlett régiókból eleve kizárja a munkaerőpiac pozitív hatásait a korábban említett okok miatt. A határmenti térségek ingázása viszont még a munkaerő-piaci tapasztalatokat sem növeli, mivel elsősorban betanított jellegű munkákról van szó. Ugyanez érvényes a humántőke befektetést növelő migrációs szándékra is. Ilyen szaktudást jellemzően a nagy foglalkoztatók nyújtanak a már szerződötetett szakmunkásaik számára. Magasabb iskolai végzettség megszerzése még akkor sem egyértelműen pozitív hatású a küldő ország gazdaságára, ha a kivándorlás megghiúsul vagy ciklikusan visszatér. A megszerzett tapasztalat vagy a korábban megszerzett tudás, szakismeret ugyanis a legritkább esetben jut vissza a fejletlen régióba. Ha pl. egy orosházi fiatal vissza is tér külföldről (legyen az az ingázás megszakadása vagy a ciklikus visszatelepülés) szinte biztos, hogy Budapestre költözik vissza és nem Orosházára.¹⁷ Az ilyen nemzetközi vándorlás csak a belső migrációt növeli, de még ennek hiányában sem biztos, hogy a küldő ország munkaerőpiacát erősíti.

Konkrét példaként álljon itt a mecseki szénbányák dolgozóinak sorsa. A kilencvenes években a bányák bezártak, így olyan munkaerő-piaci kínálat keletkezett, amit országosan strukturális feleslegként jellemezhetnénk. Nem volt ugyanis sehol máshol lehetőségük szakmájukban elhelyezkedni, így 2001-től egy részüket (eredetileg 200–240 főt terveztek kiküldeni) kiközvetítették Spanyolországba. 2013-ban a kinti foglalkoztató anyagi gondjai miatt¹⁸ a kb. 120 fős magyar bányászcsapat kivándorlása megszakadni látszott. A példa szemléletes: akik csupán néhány hónapja dolgoztak Spanyolországban nem rendelkeztek semmilyen integrációval, nem okozott gondot a visszatelepülés sem. Azok számára, akik évek óta kint éltek, lakást, házat vettek, gyerekeiket helyi iskolába íratják stb., a visszatérés egy újabb kivándorlást, a helyi (immár spanyolországi) integrációból való kiszakadást

jelentette. A hazatelepült bányászok itthoni gazdasági reintegrációja fel sem merült. Ugyanakkor spanyol nyugdíjra is, de emellett munkanélküli segélyre is jogosultak, az ehhez szükséges a rendszeres regisztrációkra azonban rendszeresen ki kell utazniuk, hogy a jelenlétet bizonyítsák.¹⁹ Az már csak paradox véletlen, hogy éppen ezekben az években, merült fel újra a mecseki szénbányászat felélesztése (pl. H Holding Hungary Zrt. mecseki szénmedence felvásárlása, Wildhorse Hungary tevékenysége stb.), s hogy húsz év után éppen idén lenne újra várjárásképzés Komlón.²⁰

Az egyes régiókra és szakmákra konkretizálódó kivándorlásra nem általánosítható sem a munkaerő-piaci tapasztalatok behozatala, sem a szellemi tőke kivitele. Nem általánosítható a költségek csökkentése sem. Ingázó migráció esetén ugyanis a költségeket, beleértve az adót s a járulékokat is a fogadó országban fizeti a dolgozó. Így a szociális rendszer sem kap támogatást, hatékonysága csökken a küldő országban. Az ingázó migrációban részt vevők hazánkban elsősorban a szakképzett, középfokú végzettséggel rendelkezők. Különösen magas az építőiparban és a vendéglátóiparban dolgozók aránya, és a kivándorlókra általában jellemző 25–35 év közöttiek vesznek részt benne leginkább. A határ menti térségek ingázói főként Nyugat-Magyarországon élnek, habár a magasabb román bérszínvonal már a keleti határnál is hasonló növekedést indukál. Ebben a tekintetben a nemzetközi vándorlás azonban nem más mint belső, régiók közötti ingázás. A magasabb bérért a megyék között is ingáznak a dolgozók, így bérfeszültséget indukálnak. Ez azonban csak elméleti hatás, és csupán rugalmas munkaerő-piaci keresletre érvényes. Saját véleményem szerint azonban még a munkaerő-piaci rugalmasság növekedése is kétélű: nem állítható, hogy a megszerzett migrációs tapasztalat ne lenne konvertálható tartós kivándorlásra. Így a csekély pozitív ellenhatás²¹ is kétségsbe vonható hosszútávon.

4. A felsőoktatás

A felsőoktatás nemzetközi migrációs intézményként értelmezhető kifejezetten a fejlettebb gazdaságok és munkaerőpiacok szemszögéből egyfajta csatornának. A brain drain illetően intézményi keretei a világelmélet tőkekoncentrációs folyamatát látszanak erősíteni. Egy ország, jelesül hazánk szemszögéből ez mindenesetre megfontolandó, hacsak a befektetett tőke humántőkeként való kivándorlásaként nézzük is. De regionális szemszögből kicsit bonyolultabb a helyzet. A legfejlettebb és a legfejletlenebb megyék ugyanis nem mutatnak különbséget a felsőoktatásban résztvevő hallgatói arányaik tekintetében.

A megyében tanulók aránya a lakónépességben viszont láthatóan hasonló fejlettségi mutatónak bizonyul mint a jövedelmek vagy a gazdasági mutatók, minek következtében a sajátos regionális hatást felerősítik. Ezen megyék alól kivételt képeznek a nagy egyetemmel rendelkező, közepes gazdasági helyzetű megyék: Csongrád, Hajdú-Bihar és Baranya. Az eredmény egyébként is nyilvánvaló: a legfejletlenebb megyékből elvándorolnak a diákok, ezzel kiszakadnak környezetükből. Kulturális migrációs hatásként tehát éppen az egyébként is jelentős tolóerővel rendelkező megyék vándorlási különbözetének csökkentésére hatnak az ilyen területi fejlettségi különbségek. Belső migrációs kérdésként az okozati láncot a munkaerőpiacra kell folytatni, melynek területi egyenlensége befolyásolja az iskolai végzettségi különbségeket és ezen keresztül az beiskolázási arányokat. Ugyanakkor a nemzetközi migrációs hatás egyaránt érvényesül minden térségben, melyben magas az oktatási mobilitás. Nincs közvetlen adat arról, hogy megyénként vagy régióként milyen különbségek vannak a hallgatói mobilitás tekintetében, de a Tempus egyetemekre vonatkozó költségadatai alapján kiszámítottam az egyes megyék hallgatói mobilitási arányát. A felhasznált költségek alapján azt feltételezhetjük, hogy a hallgatói mobilitási különbségek

hasonló arányt mutatnak. Budapest egyértelműen kilóg e tekintetben: a települési lejtőn a községekhez képest pl. kb. a kétszeres az előnye, ám ez az adat is csupán a szociális különbségekkel hozható összefüggésbe,²² ezért szükséges az alábbi adatok alapján is az összehasonlítás.

1. táblázat. A felsőoktatásban tanulók száma és aránya a megyékben, valamint egyes fejlettségi mutatók

Megye	Felsőoktatásban tanulók aránya a népességben %	Nappali képzésben tanulók száma képzési hely szerint	A megyében tanulók aránya a népességben %	Egy főre jutó bruttó hazai termék ezer Ft	Az alkalmazásban állók havi nettó átlagkeresete Ft	Felsőfokú végzettségűek aránya a népességben
Budapest	3,99	105 363	6,08	6 096	179 290	26,97
Baranya	3,22	15 371	3,93	1 773	121 844	12,66
Bács-Kiskun	3,22	2 954	0,56	1 873	115 403	10,34
Békés	3,18	1 100	0,30	1 558	111 999	9,94
Borsod-Abaúj-Zemplén	3,32	7 957	1,16	1 672	120 391	10,49
Csongrád	3,49	18 991	4,50	2 005	120 595	14,19
Fejér	3,29	2 775	0,65	2 573	138 009	12,33
Győr-Moson-Sopron	3,24	11 199	2,49	3 414	136 575	13,25
Hajdú-Bihar	3,66	22 808	4,23	2 049	120 390	12,66
Heves	3,73	4 594	1,49	1 871	128 280	11,21
Jász-Nagykun-Szolnok	3,19	1 372	0,35	1 780	116 369	10,06
Komárom-Esztergom	3,02	633	0,20	2 804	132 797	10,94
Nógrád	3,27	188	0,09	1 222	115 181	8,85
Pest	3,24	8 113	0,66	2 340	136 425	14,36
Somogy	2,93	1 881	0,59	1 758	112 550	10,52
Szabolcs-Szatmár-Bereg	3,60	3 771	0,68	1 476	109 364	9,74
Tolna	3,22	539	0,23	2 088	126 888	10,26
Vas	3,21	2 046	0,79	2 453	123 418	11,87
Veszprém	3,18	4 797	1,35	1 951	119 070	11,85
Zala	3,21	1 645	0,57	2 210	115 156	11,43

Forrás: http://www.oktatas.hu/felsooktatas/felsooktatasi_statistikak;
http://www.ksh.hu/stadat_eves_6_1, népszámlálási adatok, valamint saját számítások

2. táblázat. A 2011–12-es tanévben Erasmus hallgatói mobilitási támogatások felsőoktatási intézményekbe és azok aránya megyénként

Megye	Támogatás összege Euróban	A megye részesedése %
Budapest	4 732 650	52,22
Baranya	754 160	8,32
Bács-Kiskun	113 010	1,25
Borsod-Abaúj-Zemplén	251 850	2,78
Csongrád	732 460	8,08
Fejér	285 780	3,15
Győr-Moson-Sopron	415 030	4,58
Hajdú-Bihar	680 030	7,50
Heves	169 100	1,87
Komárom-Esztergom	146 430	1,62
Pest	361 070	3,98
Szabolcs-Szatmár-Bereg	103 500	1,14
Somogy	56 590	0,62
Szolnok	60 060	0,66
Veszprém	200 410	2,21
Összesen	9 062 130	99,98

Forrás: Tempus, saját számítás

Ez a fejlettségi mutató tehát nem jelent előnyt a magas aránnyal rendelkező megyék számára, csak hátrányt az alacsonnyal rendelkezőknek. Az adatokhoz ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy az intézmények székhelye alapján soroltam megyékbe, de sok

főiskola, egyetem a székhely mellett budapesti kihelyezett tagozattal vagy kampusszal rendelkezik, így ez további koncentrációt valószínűsít. A legfontosabb hatás tehát Budapest mobilizáló ereje a felsőoktatáson keresztül. A tanulók aránya a népességen belül, de különösen a nemzetközi hallgatói mobilitásban való részvételi arány felülreprezentáltsága azt mutatja, hogy a belső migrációs csatorna itt kapcsolódik össze a nemzetközivel. Ez a kettős hatás: a nemzetközi migráció csatornázása és a szellemi tőke koncentrációja kölcsönösen erősítik egymást a visszavándorlásra keresztül.

Összefoglalás

A regionális különbségek összefüggései a nemzetközi migrációban nagyrészt spekulatív terület. Adatok igen gyéren, és leginkább csak közvetve állnak rendelkezésre. Összességében mégis értelmezhető a helyzet: egyes dimenziókat, így pl. a felsőoktatást kiemelve a regionális gazdasági-társadalmi különbségek felerősödnek ezen keresztül. Mindez abba az irányba hat, mely a befektetett szellemi tőke elvándorlását és egyben a területi különbségek növekedését növeli. Miközben joggal feltételeznénk, hogy a magasabb iskolai végzettségi arányok nagyobb részvételi arányokat is eredményeznek az adott megye népességében, ez nem áll fenn. Az egyes megyék magasabb tanulói aránya a felsőoktatási intézmények és a nagyvárosi vonzerőn keresztül az alacsonyabb arányú, egyébként is fejletlenebb megyék migrációs mobilitásának növekedése irányában hatnak, ezzel – a nagy képzési központok, elsősorban Budapest magas nemzetközi felsőoktatási mobilitásán keresztül – a nemzetközi migrációban való fokozott részvételüket mozdítják elő. Szakaszosan, a munkaerőpiacra kivetítve pedig a Budapesten megüresedő helyeket töltik fel, ezzel is a fejletlenebb térségek strukturálisan hátrányos elvándorlását támogatva.

JEGYZETEK

1. Általában az egy éven belül visszatérők, vagy adatszerűen a születési helyükre visszatérők, ami meglehetősen problémás, hiszen ebbe a kitelepültek egy része is belekerül.
2. Pl. Blanchflower, David G.–Saleheen, Jumana–Shadforth, Chris (2007) *The Impact of the Recent Migration from Eastern Europe on the UK Economy*, London, England: Bank of England.; Clark, Ken–Drinkwater, Stephen (2008) *The labour-market performance of recent migrants*. Oxford Review of Economic Policy 24(3), pp. 495–516; Dustman, Christian–Frattini, Tommaso–Halls, Caroline (2010) *Assessing the Fiscal Costs and Benefits of A8 Migration to the UK*. Fiscal Studies, 31(1) pp. 1–41 és még végtelen sok elemzés.
3. Munkaerő-piaci folyamatok, 2013. I. negyedév. In: Statisztikai Tükör. VII. évfolyam 44. szám 2013. június 10.
4. A gazdasági folyamatokról lásd Gulyás László (2009): *A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig*. In: Gulyás László szerk.: *A modern magyar gazdaság története. Széchenyi-től a Széchenyi-tervig*. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175–188. old.
5. Sík Endre (2013): *Kicsit csökkent, de továbbra is magas a migrációt tervezők aránya*. http://www.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20130220_migraciot_tervezok.html (hozzáférés: 2014. szeptember 15.)
6. Kovács Éva–Melegh Attila (2000). „Lehetett volna rosszabb is, mehetünk volna Amerikába is” – Vándorlás történetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In: Sík Endre–Tóth Judit (szerk.). *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve. pp. 93–152.
7. Sík Endre (2014): *Migrációs potenciál Magyarországon 2010–2014*. http://www.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20140709_migra.html (hozzáférés: 2014. szeptember 15.)

8. Yearbook of Immigration Statistics: 2013. (2014) Washington, D.C.: U.S. Department of Homeland Security, Office of Immigration Statistics; Statistisches Jahrbuch. (2012). Deutschland und Internationales. Statistische Bundesamt. 40–49.; valamint a Destatis adatai.
9. Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Budapest.
10. Massey, Douglas S. et al. (1993): Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*. Volume 19, Number 3, pp. 431–466.
11. Fan, C. S. and O. Stark (2011): A Theory of Migration as a Response to Occupational Stigma. *International Economic Review* 52(2), 549–571.
12. Clark, Nick – Hardy, Jane (2011): *Free Movement in the EU The Case of Great Britain*. Berlin, Germany: Friedrich Ebert Stiftung. pp. 19.
13. 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 3. Területi adatok 3.14. Pest megye. KSH, Budapest, 2013. pp. 14. ill. 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 3. Területi adatok 3.16. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. KSH, Budapest, 2013. pp. 16. és 2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 3. Területi adatok 3.1. Budapest. KSH, Budapest, 2013. pp. 16.
14. Cohen, Jeffrey H. and Ibrahim Sirkeci (2011): *Cultures of Migration. The Global Nature of Contemporary Mobility*. University of Texas Press, Austin.
15. Chami, Ralph–Connel Fullenkamp–Samir Jahjah (2003): Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development? IMF Working Paper WO/03/189 és Le, Thanh (2009): „Trade, Remittances, Institutions, and Economic Growth,” *International Economic Journal*, Taylor & Francis Journals, vol. 23(3), pages 391–408.
16. IMF (2005): *World Economic Outlook, Globalization and External imbalances*, International Monetary Fund.
17. Koudela, Pál (2011): A nemzetközi vándorlás motívumai (The Motives of International Migration). In: *A 21. század kihívásai és Magyarország jövőképe*. Beszeri Béla (szerk.), Komárom-Veszprém, MTA VEAB, 2011. 143–152. o.
18. Nem kapnak pénzt a magyar bányászok. <http://www.origo.hu/nagyvilag/20130219-bizonytalanna-valt-a-spanyolorszagban-dolgozo-magyar-banyaszok-sorsa.html> (hozzáférés: 2014. szeptember 22.)
19. Kaszás Endre (2013): Bányászok: Spanyolországban is el kell fogadni a közmunkát a segélyért. In: *Dunántúli Napló*, 2013. szeptember 3.
20. Palotás p. (2014): Újraindulhat a szénbányászat a Mecsekben, Vasason akár már idén is. <http://www.pecsiujsg.hu/pecs/hir/helyi-hireink/ujraindulhat-a-szenbanyaszat-a-mecsekben-vasason-akar-mar-iden-is> (hozzáférés: 2014. szeptember 22.) és Barotányi Zoltán (2014): Kirakatba jó lesz – A mecseki bányászat újraélesztése. <http://magyarnarancs.hu/kismagyarorszag/kirakatba-jo-lesz-a-mecseki-banyaszat-ujraelesztese-88265> (hozzáférés: 2014. szeptember 22.)
21. Bodnár Katalin, Szabó Lajos Tamás (2014): A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra MNB-tanulmányok 114. Magyar Nemzeti Bank, Budapest. pp. 25.
22. Tarnay István (2005): A külföldön tanuló magyar diákok jellemzői. In: *Educatio* 2005 Nyár pp. 417–423., p. 421.

IRODALOM

2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 3. Területi adatok 3.1. Budapest. KSH, Budapest, 2013.
2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 3. Területi adatok 3.14. Pest megye. KSH, Budapest, 2013.
2011. ÉVI NÉPSZÁMLÁLÁS 3. Területi adatok 3.16. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. KSH, Budapest, 2013.
- Barotányi Zoltán (2014): Kirakatba jó lesz – A mecseki bányászat újraélesztése. <http://magyarnarancs.hu/kismagyarorszag/kirakatba-jo-lesz-a-mecseki-banyaszat-ujraelesztese-88265> (hozzáférés: 2014. szeptember 22.)
- Blanchflower, David G.–Saleheen, Jumana–Shadforth, Chris (2007) *The Impact of the Recent Migration from Eastern Europe on the UK Economy*, London, England: Bank of England.
- Bodnár Katalin, Szabó Lajos Tamás (2014): A kivándorlás hatása a hazai munkaerőpiacra MNB-tanulmányok 114. Magyar Nemzeti Bank, Budapest. pp. 25

- Chami, Ralph–Connel Fullenkap–Samir Jahjah (2003): Are Immigrant Remittance Flows a Source of Capital for Development? IMF Working Paper WO/03/189 és Le, Thanh (2009): „Trade, Remittances, Institutions, and Economic Growth,” *International Economic Journal*, Taylor & Francis Journals, vol. 23(3), pages 391–408.
- Clark, Ken–Drinkwater, Stephen (2008) The labour-market performance of recent migrants. *Oxford Review of Economic Policy* 24(3), pp. 495–516.
- Clark, Nick–Hardy, Jane (2011): *Free Movement in the EU The Case of Great Britain*. Berlin, Germany: Friedrich Ebert Stiftung.
- Cohen, Jeffrey H. and Ibrahim Sirkeci (2011): *Cultures of Migration. The Global Nature of Contemporary Mobility*. University of Texas Press, Austin.
- Dustman, Christian–Frattini, Tommaso–Halls, Caroline (2010) Assessing the Fiscal Costs and Benefits of A8 Migration to the UK. *Fiscal Studies*, 31(1) pp. 1–41.
- Fan, C. S. and O. Stark (2011): A Theory of Migration as a Response to Occupational Stigma. *International Economic Review* 52(2), pp. 549–571.
- Gulyás László (2009): A magyar gazdaság története a rendszerváltástól napjainkig. In: Gulyás László szerk.: *A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig*. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 175–188. old.
- IMF (2005): *World Economic Outlook, Globalization and External imbalances*, International Monetary Fund.
- Kaszás Endre (2013): Bányászok: Spanyolországban is el kell fogadni a közmunkát a segélyért. In: *Dunántúli Napló*, 2013. szeptember 3.
- Koudela, Pál (2011): A nemzetközi vándorlás motívumai (The Motives of International Migration). In: *A 21. század kihívásai és Magyarország jövőképe*. Beszeri Béla (szerk.), Komárom-Veszprém, MTA VEAB, 2011. 143–152. o.
- Kovács Éva–Melegh Attila (2000). „Lehetett volna rosszabb is, mehettünk volna Amerikába is” – Vándorlás történetek Erdély, Magyarország és Ausztria háromszögében. In: Sik Endre-Tóth Judit (szerk.). *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve. pp. 93–152.
- Massey, Douglas S. et al (1993): Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*. Volume 19, Number 3, pp. 431–466.
- Munkaerő-piaci folyamatok, 2013. I. negyedév. In: *Statistikai Tükör*. VII. évfolyam 44. szám 2013. június 10.
- Nem kapnak pénzt a magyar bányászok. <http://www.origo.hu/nagyvilag/20130219-bizonytalannavalt-a-spanyolorszagban-dolgozo-magyar-banyaszok-sorsa.html> (hozzáférés: 2014. szeptember 22.)
- Palotás p. (2014): Újraindulhat a szénbányászat a Mecsekben, Vasason akár már idén is. <http://www.pecsiujsag.hu/pecs/hir/helyi-hireink/ujraindulhat-a-szenbanyaszat-a-mecsekben-vasason-akar-mar-iden-is> (hozzáférés: 2014. szeptember 22.)
- Sik Endre (2013): Kicsit csökkent, de továbbra is magas a migrációt tervezők aránya. http://www.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20130220_migraciot_tervezok.html (hozzáférés: 2014. szeptember 15.)
- Sik Endre (2014): Migrációs potenciál Magyarországon 2010–2014. http://www.tarki.hu/hu/news/2014/kitekint/20140709_migra.html (hozzáférés: 2014. szeptember 15.)
- Tarnay István (2005): A külföldön tanuló magyar diákok jellemzői. In: *Educatio* 2005 Nyár pp. 417–423 p. 421.
- Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Gondolat, Budapest
- Yearbook of Immigration Statistics: 2013. (2014) Washington, D.C.: U.S. Department of Homeland Security, Office of Immigration Statistics; Statistisches Jahrbuch. (2012). Deutschland und Internationales. Statistische Bundesamt. 40–49.

NAGY MIKLÓS MIHÁLY*

ÁLLAMTEREK ÉS KÖZTES-EURÓPA

TERRITORIES OF STATES AND MEDIAN EUROPE

Abstract

Nowadays beside the expression of Central Europe often appears the technical term of Median Europe in the politico-geographical literature. Median Europe as a special geopolitical buffer zone between the Russian Empire and Europe had a very important historic role in the 19th and 20th centuries. The formation of Median Europe as a historical and geographical region shows close coherence with the evolution of territories of states of Eastern and Central Europe and of the Balkans. This region was one of the danger zones of our continent in the 19th and 20th centuries due to conflicting territorial processes. The fragmentation of the territories of states in the Balkans and the formation of huge territories of states in Eastern and Central Europe were parallel in the second half of the 19th century. These territorial fragmentations and formations also showed the expansion and alternation of the great powers of the region. They are the geographical evidences of the transfer of power in Europe. The existence, the territorial fragmentation and the politico-geographical function of Median Europe are parallel with the historical processes of Europe. The historic-geographical research on Median Europe could be the scientific framework of researches on the history of the Habsburg Monarchy and its successor states. Because of its special geopolitical function and position in the continent, Median Europe had several politico-geographical impulses through its history. These influences and the formation of states along the border of the region determined the development of the territories of states and powers in the different historical periods of Median Europe. The territorial changes of the Habsburg Monarchy and Poland (as typical states in Median Europe) are the most significant examples of this process. This essay gives an overall picture of the history of the territories of states in the Median Europe and presents the historical and politico-geographical contours of the region.

1. Köztes- vagy Közép-Európa

A könyvekhez hasonlóan a földrajzi tájak elnevezésének is megvan a saját története, sorsa. Az egyes vidékek jelölésére használt kifejezések történelmi koronként változhatnak, mint ahogyan módosulhat geográfiai tartalmuk is, olykor pedig – igazodva a történelmi időszakok köztörténelmi és kulturális viszonyaihoz – újabb és újabb földrajzi elnevezések válnak divatossá. Napjaink geográfiájában, történelmi szakirodalmában s nem utolsósorban publicisztikájában ilyen szívesen használt földrajzi kategória az úgynevezett Köztes-Európa fogalma, amelyet gyakran összetévesztenek *Közép-Európa* elnevezésével, vagy éppen kontinensünk egyéb vidékeit – Kelet-Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa, hogy csak a két leggyakrabban használtat említsünk – illetik vele. A mindennapok publicisztikájában és efemer irodalmában pedig egyenesen annak lehetünk tanúi; mintha a Köztes-Európa terminus technicus fokozatosan kiszorítaná Közép-Európa kifejezését. Mindez arra utal; mintha napjaink Magyarországnak társadalmában valami tudati zavar lenne geográfiai, történelmi, történelmi földrajzi ismereteinkben. A magyarországi rendszerváltást követően eltelt immár negyed évszázad alatt nemhogy tisztult volna földrajzi és történelmi

* Dr. PhD Nagy Miklós Mihály, a hadtudomány kandidátusa, nyugállományú és címzetes egyetemi docens, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem.

szemléletünk, hanem láthatóan egyre zavarosabbá válik. Különös élességgel tapasztalható e jelenség azokban az írásokban, amelyekben a szerzők – nyilván az alapos geográfiai ismeretek hiányában – földrajzi okokkal igyekeznek történelmi folyamatokat értelmezni, és igyekezetükben az általuk jól hangzónak vélt valamely geográfiai kategóriát alkalmazzák egy olyan térségre, amely földrajzilag másutt helyezkedik el, és ebből eredően teljesen más jellemzőket hordoz magában. Köztes-Európa, Közép-Európa, Kelet-Közép-Európa fogalma és földrajzi tartalma mindennek köszönhetően a magyar társadalom tudatában rokon értelmű kifejezésekké, esetenként szinonimákká váltak, és bátran állíthatjuk – jobb kifejezést nem találván rá – , egymásra torlódtak. Az így keletkezett fogalmi zavar megnehezíti eligazodásunkat világunk térbeli folyamataiban, történelmi eseményeinkben, mint ahogyan lehetetlenné teszi az Európa egyéb népeihez fűződő történelmi viszonyulásunk tisztázását is.

A fentiekben vázolt, első ránézésre pusztán földrajzi és történelmi terminológiai zavarnak tűnő jelenség jóval túlmutat társadalmunk általános műveltségi problémáján, közoktatási iskolarendszerünk tartalmi hiányosságain. E földrajzi fogalmak keveredése valójában annak is bizonyítéka, hogy történelmi és földrajzi ismeretrendszerünk túlságos mértékben elkülönült, elkülönül egymástól, amiből egyenesen következik; kontinensünk nagytájainak, egyes vidékeinek térbeli és történelmi folyamatait hajlamosak vagyunk egymástól élesen elválasztva szemlélni. Az egyes nemzetek történelmét, kontinensünk államainak térbeli változásait sokszor a nélkül a kapcsolatrendszer nélkül látjuk és látatjuk, amelyek a szomszédos tájakra, népekre is kihatnak. Így figyelmen kívül hagyjuk, hogy Európa természeti viszonyaiból eredően nem léteznek olyan történelmi események, térbeli folyamatok, amelyek – olykor közvetlenül, olykor pedig közvetett módon – ne jelennének meg jól körülírható effektusként a távolabbi vagy közelebbi térségekben is. Ennek a geográfiai és történelmi kölcsönhatásnak, pontosabban fogalmazva kölcsönös hatásmechanizmusnak kiváló példája Köztes-Európa államterei fejlődési folyamata. Az itt kialakult államok területe, területi és térbeli változásai – miként majd látjuk – nem különíthetők el a szomszédos térségek hatalmi centrumainak, államterei módosulásaitól, sőt ez utóbbiak erősödése vagy éppen gyengülése meghatározhatja, hogy Köztes-Európában létre jöhet-e politikai centrum, kialakulhat-e lokális hatalmat gyakorló államter.

Az itt említett kérdések áttekintéséhez első lépésként két földrajzi kategória – Közép-Európa és Köztes-Európa – pontos definiálására van szükségünk. Ám már ezen a ponton, vagyis vizsgálódásaink legelején szinte megoldhatatlan nehézségekbe ütközünk, amennyiben a földrajzi szakirodalom tanúsága szerint még napjainkban sem létezik egységesen elfogadott tudományos álláspont Közép- és Köztes-Európa földrajzi hatáiról, geográfiai tartalmáról. Általános, sokat emlegetett geográfiai közhelyként Köztes-Európát politikai földrajzi funkciójával szokás meghatározni, ami egyben kijelölheti határait is. E vélekedés szerint Európa olyan átmeneti térségéről van szó, amelynek legfőbb feladata a mindenkori orosz államter elválasztása a kontinens egyéb politikai erőközpontjaitól, az ezek által kitöltött állam- vagy birodalmi terektől. Ám az, hogy mely geográfus mely térséget ruházza fel e földrajzi funkcióval, mely történész tekint egyes térségeket elválasztó jellegűnek, az már – bátran mondhatjuk – egyéni megközelítés, saját vélemény kérdése. Az egységes fogalom kialakítását és elfogadását véleményünk szerint nagyban nehezíti az is, hogy míg történészeink véleményalkotását elsősorban a politikai, hadtörténelmi események, valamint a kultúrtörténelmi folyamatok és jelenségek determinálják, addig a geográfusok inkább kontinensünk természeti viszonyaiból indulnak ki. Ennek természetesen létezik egy olyan következménye is, hogy a két szakma képviselői – kevéssé ismerve egymás kutatási eredményeit – mintegy elbeszélnek egymás mellett, sőt olykor gyanakodva tekintenek egymásra.

Geográfiai szempontból Közép- és Köztes-Európa értelmezése esetében abból a tudományosan megalapozott tényből kell kiindulnunk, hogy az emberi társadalom és az általa

létrehozott állam, valamint annak intézményrendszere mindig szoros szimbiózisban él a neki helyet adó tájjal. Vagyis az állam és geográfiai viszonyrendszere egymástól elválaszthatatlan jelenség, együttesen alkot földrajzi tényezőt.¹ Az európai kontinens természetföldrajzi sokszínűségével – az eurázsiai földrész hatalmas méretű, erősen tagolt nyugati félszigeteként – sokféle kultúrájú nemzet és állam kialakulásához nyújtott kedvező feltételeket, és éppen sokszínűségéből, valamint erős tagoltságából ered, hogy Közép- és Köztes-Európa elhatárolásának több nézetrendszere alakulhatott ki.² A kérdéskört jelentős tanulmányukban exponáló szerzőpáros – *Probáld Ferenc* és *Szabó Pál* – egyértelműen bizonyították, hogy Köztes- és Közép-Európa értelmezésében nemcsak a történeti és a geográfusi szakmák között húzódik törésvonal, hanem a két tudományterület egyes képviselői is eltérő nézeteket képviselnek.³ Közép-Európa esetében – politikai földrajzi szempontból – egyértelműen megfigyelhető az a törekvés, hogy egy társadalmi, kulturális térség meghatározása során a történelmi, politikai térfejlődés folyamatait a természeti földrajzi viszonyokhoz kössék. Jóllehet Közép-Európának, valamint földrajzi jellemzői és tartalma meghatározásának is többféle megközelítése lehetséges, de az ezredfordulón fokozatosan kikristályosodott – egyebek mellett – az a szakmai álláspont is, amely szerint ez a Rajna, az Alpok déli nyúlványai, a Száva, a Déli-Kárpátok és a Keleti-Kárpátoktól a Rigai-öbölhöz húzott képzeletbeli egyenes, továbbá a Balti- és az Északi-tenger között elterülő térséget jelenti.⁴ Tanulmányunk további részében mi is ezt az értelmezést használjuk. Az írásunkban alkalmazott Köztes-Európa kategóriát jelen formájában hazánkban *Pándi Lajos* tette az utóbbi időben ismertté terjedelmes történelmi atlaszában.⁵ Pándi felfogásában ez kevésbé természetföldrajzi alapon meghatározott térség, mint inkább – geográfiai szempontból nézve – kulturális és politikai földrajzi tényezők szerint elhatárolt régió, amely alatt – az ő szavaival élve – „...a Finnországtól Görögorszáig, Csehországtól Moldáviáig terjedő kisnemzeti régiót értjük, melyet etnikai sokszínűség, kevertség és töredezettség jellemez, továbbá rövid időszakoktól eltekintve az, hogy kisnemzeti állam együttesét külső birodalmi központokból (Bécs, Berlin, Pétervár, Isztambul) irányítják, jellemzőjük továbbá a permanens protestálás e birodalmi irányítás ellen: a nemzetállami törekvés mint már-már e kisnemzetek mozgásformája...”⁶ Köztes-Európa elsősorban – Pándi Lajos felfogása szerint – „...nem természetföldrajzi, hanem történelmi kategória...”⁷, ami azonban nem zárja ki, hogy politikai földrajzi fogalomként is értelmezzük, s mint ilyennel foglalkozzunk vele. E térséget korunk népszerű történésze, *Romsics Ignác* egy másik sajátos geográfiai elnevezéssel illeti (Kelet-Közép- és Délkelet-Európa), ám elsősorban történeti szempontból vizsgálja.⁸ Jóllehet *Nemzet, nemzetiség és állam* című művében rövid áttekintést nyújt a földrajzi kategóriák (Közép-Európa, Kelet-Európa, Köztes-Európa) fejlődéstörténetéről,⁹ s közben nagy vonalaiban a Pándi Lajos által lehatárolt térségről beszél, ám mégis megmarad a Kelet-Közép- és Délkelet-Európa terminus technicusának alkalmazásánál. Ugyanezeket a területeket – részben a balti államok nélkül értelmezve és az orosz államtér felé kiterjesztve – *Niederhauser Emil*nél az egyszerűbb Kelet-Európa fogalmával jelölve találjuk, amelyen belül egy adott történelmi korszakra, a két világháború közötti évtizedekre vonatkozóan, mintegy ütközőzónaként jelenik meg Köztes-Európa.¹⁰ Az eddigiek alapján láthatóan sokféleképpen értelmezett Közép-, Köztes, valamint Kelet-Európa koncepciókkal kapcsolatos álláspontok összevetéséből és az egymásra ható történelmi folyamatok felismeréséből kiindulva

Lendvai L. Ferenc erősen leszűkített Közép-Európa fogalmat használ, a német területek és a hozzájuk történelmi fejlődésükben szorosan kapcsolódó térségek elnevezéseként.¹¹ E sokértelmű Közép-, Kelet- és Köztes-Európa történeti megközelítésének valódi oka tulajdonképpen abban az igen egyszerű, mondhatnánk triviális felismerésben rejlik, hogy a térség történelmi folyamatai egyetlen nemzet esetében sem különíthetők el a szomszédos

területek eseményeitől. Ebből indult ki *Oscar Halecki* is, amikor Kelet-Közép-Európa történetéről beszélt, és a régióról szólva így fogalmazott: „...A történettudomány ... hozzásegít az előzmények jobb megértéséhez. Tudományos minőségében azonban helyre kell hoznia azt a tévedését, hogy egyszerűen átsiklott egy, az európai kontinens szívéhez közel fekvő hatalmas térség felett. E térség, amely népeinek megannyi közös élménye ellenére sosem alkotott történelmi egységet, földrajzilag sem egységes, és az összes többi történelmi régióhoz hasonlóan a határai sem voltak állandók.

Ebből adódik mindjárt az első nehézség: milyen valóban találó névvel illessük Európa ezen részét. A nehézséget csak fokozza, hogy a kontinens bizonyos számú régióra való szokványos felosztása mind mesterséges. Ha csak kettőt különböztetünk meg, Nyugat-, illetve Kelet-Európát, képtelenség megfelelő helyet találni egy olyan térségnek, amely teljes egészében egyik részhez sem tartozik. Ha ezt kiegészítjük egy Közép-Európa-konceptióval is, tüstént le kell szögeznünk, hogy ennek a központi régiónak lényege a ket-tősség. Nyugati, egyöntetűen német szárnyától eltekintve csak a keleti részét azonosíthatjuk durván azzal az »új« vagy »ismeretlen« kutatási területtel, amelyet most be kívánunk illeszteni az európai történelem általános keretei és mintái közé. Ennél az oknál fogva a Kelet-Közép-Európa elnevezés látszik a legmegfelelőbbnek... »¹²

Köztes-Európa fogalmi meghatározása esetén nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy létezik egy olyan történeti földrajzi értelmezése is, amely szerint 1918 és 1945 között a Német Birodalom és a Szovjetunió között elterülő sávot jelentett, észak déli irányban Finnország és Görögország között.¹³ Ennek alapját az a hatalmas területi zóna jelenti, amely politikai földrajzi szempontból Európának az Atlanti-óceán felé forduló részét elválasztja Kelet-Európától, és amelyet a múlt század jeles geográfusa, *Otto Maull* inkább Középső-Európának, vagy pontosabb fordítással élve Belső-Európának (Innereuropa) nevezett.¹⁴ Az ő utóbbi fogalma az államok négy csoportját takarta: az itáliai államcsoportot (Olaszország, Vatikán, San Marino, Monaco), a délkelet-európai államokat, vagyis – Maull meghatározása szerint – az egykori Oszmán Birodalom utódállamait (Görögország, Jugoszlávia, Románia, Bulgária, Albánia), a közép-európai államokat (Német Birodalom, Hollandia, Belgium, Luxemburg, Svájc, Liechtenstein, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország), valamint az északi államokat (Dánia, Norvégia, Svédország, Finnország, Izland).¹⁵

A fentiekben említett – a teljesség igénye nélküli –, zömében történészek és részben geográfusok munkásságához köthető térbeli lehatárolások minden eltérő vonása és sokszínűsége ellenére is van e térségnek egy közös vonása. Nevezetesen az a fentiekben már említett, az európai történelmi folyamatok belső logikájából eredő felismerés, hogy földrészünk keleti tájai és középső területei között mindig is létezett egy, időben és térben változó átmeneti zóna, amelynek fejlődéstörténete egyáltalán nem választható el a szomszédos területekétől. Az utóbbiak hatalmi erőcentrumai, valamint az azokhoz kötődő államterek határozzák meg átmeneti térségünk – Köztes-Európa – újkori politikai földrajzi fejlődési tendenciáit. Így amikor Köztes-Európa államtereinek átalakulási folyamatairól beszélünk, azt csak Közép-, valamint Kelet-Európa fejlődési jellemzőivel összevetve tehetjük. Ezt az utóbbi megközelítést pedig még egy jelentős geográfiai tényező is indokolhatja: Közép-, valamint Köztes-Európa egyes területei – így például a lengyel államtér, a Cseh- és a Kárpát-medence, hogy csak a legszembevetőbbeket említsük, – egybeesnek.

2. A kontinens átmeneti zónája

Köztes-Európa átmeneti zónájának sorsát – geográfiai szempontból – elsősorban földrajzi sokszínűsége határozza meg. Ratzel munkássága óta mintegy geográfiai közhelynek számít, hogy az egyes társadalmak állammá szerveződése, az államterek tartóssága, területi változásai földrajzi tényezőkre visszavezethető törvényszerűségeken alapulnak.¹⁶ Jóllehet ezek a még a századforduló évtizedeiben megfogalmazott térbeli hatásmechanizmusokat összegző tézisek napjaink geográfiájában olykor túlságosan is egysíkúak, leegyszerűsítőnek tűnhetnek, annyiban mégis maradandó értéket őriznek; az államterek fejlődéstörténete elválaszthatatlan a földrajzi viszonyoktól. Ez utóbbi tekintetében – a Pándi Lajos értelmezésében vett – Köztes-Európa két egymástól élesen elkülöníthető és elválasztandó térségre osztható. A választó vonalat az Érchegység, a Szudéták, valamint a Kárpátok íve és a Balkán-hegység alkotja.

E hegyvidékektől északra, valamint a Déli-Kárpátok és a Balkán-hegység vonala között zömében alföldi és dombsági térszínnek dominálnak. Az államterek tekintetében a markáns természetföldrajzi határok hiányában Köztes-Európának ez az északi fele a gyakori változások vidékét alkotja. Ezzel szemben a Cseh-medencét övező hegységek, valamint a Kárpátok olyan zárt természetföldrajzi határt nyújtanak, amelyek ugyan az egyik esetben dombsági, míg a másikban dombsági és alföldi térszíneket öveznek, de mégis kedvezőnek bizonyultak az északi területeknél tartósabb államterek kialakulásához. A Kárpát-medencétől délre elterülő Balkán-félsziget zömében hegyvidéki térszínei, elsősorban domborzati és vízrajzi viszonyaival főleg az egymástól elkülönülő társadalmak megtelepedésének irányába hatott. Egyéb tényezők mellett ez utóbbiban lelhető fel a Török Birodalomnak a Balkánról történt kiszorulása után a Balkán-félsziget oly darabolódott államtereket mutató képének létrejötte.

E fenti geográfiai jelenség legszembetűnőbb megjelenési formáját kontinensünk államhatárainak tartóssága nyújtja. Az államhatárok mint a politikai terek keretei a modern politikai geográfia legjelentősebb kérdéseinek körébe tartoznak; állandóságuk egyben megmutatja az államterek tartósságát is.¹⁷ Pándi Lajos atlaszában a 16–20. századra vonatkozóan, egész Európát érintően, míg egykori geográfusunk, Rónai András Köztes-Európa esetében ezer év időtartamot átfogóan mutatja be az államhatárok tartósságát. (Terjedelmi okok miatt csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy módszertani szempontból ez oly módon történt; az egyes határokat fennállásuk időtartamának megfelelő vonalvastagsággal jelölték.) Köztes-Európa esetében mindketten ugyanarra az eredményre jutottak. A térség legnagyobb állandóságú határát a Kárpát-medencét övező hegyvidékek (Kárpátok és az Alpok keleti nyúlványai), valamint a Duna Vaskapu és a torkolat közötti szakasza alkotja. Valamivel kisebb állandóságú határvonal húzódik a Kárpátoktól indulva, Krakkótól nyugatra, Breslautól keletre haladva az Északi-tengerig, amelynek partját Danzigtól (a mai Gdańsktól) nyugatra éri el. Ez a történelmi Lengyelország, valamint az egykori Német-római Birodalom államterét elválasztó határvonal volt. Jelentős állandóságú határvonalat alkotott az egykori Porosz Hercegség, korábban a Német Lovagrend magterületének keleti határa is.

E térképi ábrázolásokon feltűnő, hogy egyfelől a Pándi Lajos értelmezése szerinti Köztes-Európa nyugati határa, a már említett Német-római Birodalom és a lengyel államter közötti, valamint a Kárpát-medencei nyugati határ mennyire magas tartósságú (a Cseh-medencéé, mint birodalmi államterek belső határáról is ez mondható el), másfelől pedig a keleti oldalon ilyen határral nem találkozunk. Ugyanakkor Köztes- és Kelet-Európa területeit rövid tartósságú államhatárok szabdalgják fel, ami eleve arra utal, az itteni államterek az újkorban sűrűn változtak. A hiányzó, markáns természeti határok következményei öltenek ezekben testet. Részben e hiányzó természetföldrajzi határokból, részben pedig a térség

konfliktusokkal teli történelméből, valódi átmenti zóna jellegéből ered, hogy etnikai képe egyáltalán nem homogén, legtöbbször kevert. Így valódi nemzetállamok Köztes-Európában nem jöhettek és nem jöhetnek létre. A nagy államterek esetében – a jelenség belső logikájából eredően – csak etnikailag sokszínű térszerveződésekről beszélhetünk. Még napjaink viszonyaira is jellemző, amikor Köztes-Európa a darabolódott államterek képét nyújtja, hogy e kis államok majd mindegyike – jóllehet eltérő mértékben, de – soknemzetiségű. Homogén etnikumú nemzetállamok itt sem léteznek. E soknemzetiségű régió vallási, etnikai viszonyaiból eredően konfliktusokkal, évszázados történelmi ellentétekkel terhelt ütközőzóna, amelyet egyfelől már a múlt század első felében is Európa veszélyzónájának tartottak, másfelől pedig erősen megosztottak és ma is megosztanak a partikuláris nemzeti, nemzetiségi érdekek és törekvések.¹⁸ Ez utóbbiak a 19. század második felétől oly mértékben megerősödtek, hogy még az Alpok, a Kárpátok, valamint a Dinári hegyvidék által körbezárt Kárpát-medencei egységes államteret is képesek voltak szétfeszíteni.¹⁹ Ám a természetföldrajzi tényezők mégis egyben tartják az itteni államokat: a történelmi határok ma is élnek (szlovák-lengyel, horvát és bosznia-hercegovinai, valamint osztrák magyar határ), még ha Románia esetében belső határként, válaszfalként is. (Ismét csak zárójelben jegyezhetjük meg, hogy Erdélynek politikai úton történő Romániához csatolása csak jogilag szüntette meg a Keleti- és Déli-Kárpátok alkotta nagy tartósságú államhatárt. A hegyvidék térbeli elemként továbbra is természetes határként funkcionál, s mint ilyen a román állam térszerkezetének determináló eleme.)²⁰

Az etnikai összetételében oly sokszínű Köztes-Európa újkori államterei változásának folyamata, jóllehet magától értetődően nem választható el a korábbi évszázadok térbeli tendenciáitól, a spanyol örökösödési háború (1701–1714), a nagy északi háború (1700–1721), valamint a magyar nemzet történelmében a török elleni felszabadító háborúk (1683–1718) korszakával, vagyis a 18. század első évtizedeivel kezdődik. E fegyveres konfliktusok, időbeli egybeesésük, valamint politikai hatásaik tekintetében, teljesen átrajzolják kontinensünk korábbi hatalmi viszonyrendszerét, és ezzel új időszakot nyitnak Európa és benne Köztes-Európa államterei fejlődésében. Amennyiben korszakhatárként elfogadjuk 1700-at, az általunk vizsgált térbeli tendenciák végpontjául pedig a közép- és köztes-, valamint kelet-európai kommunista diktatúrák összeomlását, majd a Szovjetunió szétesését (1991), vagyis a kétpólusú világrend megszűnését, akkor az így kapott mintegy három évszázad időtartama alatt kontinensünk államterei átalakulási folyamatában bizonyos fokú ciklikusság figyelhető meg. A 18. század Kelet- és Köztes- és Nyugat-Európában a nagy államterek korszaka, míg a már említett Otto Maull-féle Belső-Európa nyugati felén a Német-római Birodalom és Itália területein az aprózódott politikai földrajzi szerveződések időszaka. A 19. század a nagy, nemzetállamok kialakulásának és megszilárdulásának, vagyis a nagy államterek kora. Az első világháborút követően²¹ kontinensünkön és azon belül főleg Köztes-Európában az államterek aprózódása érvényesül, s e folyamat – kisebb-nagyobb elakadásokkal – napjainkról is elmondható. A másik jellemző vonás, hogy Köztes-Európa államterei fejlődési folyamataival – legalábbis az utolsó két évszázadban – a Balkán-félszigeten éppen ellentétes folyamatok zajlanak. Ugyanakkor a térség egyedi jelenségeként kell hangsúlyoznunk, hogy – miként már elmondtuk – geográfiai szempontból Köztes-Európa a mindenkor orosz erőközpont, valamint a közép- és nyugat-európai térségek közötti vidékként definiálható, ami magától értetődően ütköző zóna jegyeit kölcsönzi neki, ám ez egyáltalán nem zárja ki, hogy e földrajzi térségben ne jöhetett volna létre erőcentrum, a maga nagy államterével. Az általunk vizsgált időszakot közvetlenül megelőzően ilyen erőközpontnak kell tekintenünk a térségben Lengyelországot, az Oszmán Birodalmat, valamint a Bécsi-medence körül szerveződő, a spanyol ágtól egyre inkább függetlenedő Habsburg-birodalmat. A 18–19. században Köztes-Európa újabb nagy államtereknek ad

helyet. A Porosz Királyság (majd a Német Birodalom keleti része), az Osztrák-Magyar Monarchiává alakuló, az előbb már említett Habsburg-birodalom jelenti – az egyre jobban gyengülő Törökország mellett – Köztes-Európa centrumait és nagy államtereit. A két világháború között, az Osztrák-Magyar Monarchia megszűntével, valamint a lengyel államter újbóli létrehozásával (ezzel együtt pedig a német államter két részre szakításával: Kelet-Poroszország elválasztásával) Köztes-Európában megszűnt politikai erőközpont létezni, ilyen napjainkig sem szerveződött újjá. Az Osztrák-Magyar Monarchia államterének feldarabolásával földrészünk átmeneti övezetében eltűnt az utolsó nagy államter is.

Amennyiben arra a kérdésre keresünk választ, hogy az általunk vizsgált időszakban egyáltalán létezett-e valódi köztes-európai erőcentrum és államter, akkor arra azt kell válaszolnunk, hogy teljesen tisztán köztes-európai államter, mint olyan nem létezett, mert a fentiekben említettek mindegyike átnyúlt valamilyen mértékben vagy Kelet-, vagy Közép-Európába, a Török Birodalom esetében pedig Kis-Ázsiába. Szakmai véleményünk és meggyőződésünk szerint köztes-európai államterként leginkább az Osztrák-Magyar Monarchia definiálható. E véleményünk alapja éppen a Pándi-féle fogalmi meghatározás, amely szerint etnikailag töredezett térségről van szó. Amennyiben ehhez hozzá számítjuk, hogy az egykori dunai birodalom nyugati tartományában ugyan németül beszéltek, de már a 18. század második felében kialakulóban van az egységes osztrák nemzettudat, akkor a mai Ausztria területét is Köztes-Európához vehetjük. Ráadásul a Monarchia térfejlődési folyamata²² – amiként egy világbirodalom lokális központi területéből, a Bécsi-medencéből indulva keleti irányba tolódik és mintegy a Kárpát-medence köré csoportosul – egyértelműen a köztes-európai jelleg felé hat.²³

Miként már említettük, Köztes-Európa államterének a mai állapotokhoz vezető folyamata a 18. század elején indul el, s e történelmi fejlődés egyik nagy vesztese az Oszmán Birodalom volt. Törökország államterének hasonló geográfiai históriája van, mint egykori nagy vetélytársának, a Habsburg-birodalomnak. Ennek lényege abban ragadható meg, hogy a késő középkori Bizánci Császárság határvidékén élő, pásztorkodással foglalkozó törzs magterülete miként növekszik szinte rohamos gyorsasággal; közben a meghódított és birodalmi térré szervezett vidékek centruma fokozatosan az állam legmagasabb földrajzi helyi értékű pontjára vándorol (Konstantinápolyból Isztambul néven főváros lesz). Ám az Oszmán Birodalom lassan elérte terjeszkedésének geográfiai határait, a 18. század elején válik látványossá katonai, politikai meggyengülése, jóllehet az eurázsiai kontinens politikai színpadán egészen a 19. század végéig fontos szereplő marad.²⁴ A birodalom területének zsugorodását a múlt század politikai földrajza és geopolitikája a peremvidékek letöredezésének jelenségeként írta le.²⁵ Ennek következtében ahogyan a Török Birodalom fokozatosan szorul vissza a ruméliai területekről, úgy jönnek létre a Balkán-félsziget nemzetállamai, már eleve felaprózódott államterként. A közvetlenül az első világháborút megelőző balkáni háborúk során nyernek majd éles kontúrokat ezek az államterek, amelyek lényegében napjaink balkáni konfliktusainak is egyik kiváltó okát jelentik.²⁶

A Török Birodalom Kis-Ázsiába történő visszaszorulásával egy időben, azzal párhuzamosan fejlődik ki az orosz államter, amely éppen a 18. század elején jut ki a Balti-tengerhez. Jóllehet a szibériai és a Szibérián túli területek meghódítása és birtokbavétele teljes egészében csak a 19. század elejére valósul meg, de a cári birodalom a nagy északi háborútól kezdve szól bele aktívan a világpolitikába. Az orosz állam területi fejlődése azonban teljesen más utat jár be, mint a már említett Habsburg Birodalom vagy éppen Törökország. Oroszország esetében az északon, délen és keleten található markáns természetföldrajzi határok elérése és a közöttük elterülő hatalmas térségek kitöltése játssza a fő szerepet.²⁷ A természetföldrajzi keretek kitöltését követően a területi növekedés fő iránya nyugat lett, ami a lengyel államter zsugorodásával, majd megszűntével párhuzamosan haladt. Ugyan-

akkor Oroszország térbeli fejlődésének históriája egy sajátos, ám egész Köztes-Európa térszerkezeti folyamatait meghatározó jelenséget mutat, amelyet jobb kifejezést nem találván a birodalom pulzálásának neveztünk el. Ez tulajdonképpen nem jelent mást, mint az államter periodikusan váltakozó összehúzódását és kiterjeszkedését. S úgy véljük, jöllehet ennek bizonyítására még nem tettünk kísérletet, hogy e jelenség minden birodalmi méretű államter esetében megmutatkozik. Az orosz államternél egyértelműen elkülöníthetők egymástól a zsugorodás és tágulás időszakai. A 18. század elejével már egyértelműen kimutatható a térbeli tágulás időszaka. A svéd nagyhatalom kiszorítása a Balti-tenger keleti partvidékéről, valamint a Finn-öböl déli részéről (Ingermanland, Észtföld, Lívöld megszerzése), majd a lengyel államter visszaszorításában, a későbbi felosztásában való részvétel bizonyítéka ennek. A tágulás időszaka egészen az első világháborúig tart. A kommunista társadalmi rendszerre történő véres áttérés már a zsugorodás periódusának kezdetét jelenti. A breszt-litovszki békében, majd az orosz polgárháborúban és a lengyel államter újbóli megteremtését eredményező lengyel-orosz háborúban a birodalom több száz kilométerrel szorul vissza kelet felé, s az általa kiürített területeken új államterek (Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország) születnek, miközben a délnyugati határnál – Románia javára – elveszíti Besszarábiát is. Az összehúzódásnak ezt az időszakát a második világháború utolsó éveiben és azt követően újból a terjeszkedés periódusa váltja fel. Ekkor a birodalom – immár Szovjetunióként – egyrészt több száz kilométerrel tolja előbbre nyugati határait (Karélia megszerzése, a Petsamo-vidék megszállásával Finnország elvágása a Barents-tengertől, a balti államok bekebelezése, a korábbi lengyel államter keleti zónájának megszerzése, valamint Kárpátalja és Besszarábia megszállása), másrészt a nyugati határai mentén, zömében Köztes-Európában, ugyanakkor részben Közép-Európába is átnyúlva, az úgynevezett szocialista tábor országaiból – saját katonai szövetségébe tömörített – széles ütközőzónát hozott létre (Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország, Csehszlovákia,²⁸ Magyarország, Románia, Bulgária, valamint e zónán kívüli tagként Albánia). Az államter e tágulásának időszaka a Szovjetunió széteséséig tartott, utána a zsugorodás fázisának kellett következnie: a fentebb említett államok, valamint a balti térség országai visszanyerték függetlenségüket. A visszaszorult Orosz Birodalom nyomában még az első világháború végéről örökölt aprózódott államterek térsége maradt.

Köztes-Európa államtereinek története szempontjából legalább ilyen fontos politikai földrajzi térszerkezeti változást jelentett, amikor a 19. század közepén és második felében az addig darabolódott államterű, németek lakta térségben, valamint az Itáliai-félszigeten két nagy államter születik: a Német Birodalom és az Olasz Királyság. Köztes-Európa szempontjából az első tekintendő fontosabbnak. Részben azért, mert Kelet-Poroszország területei mélyen benyúltak Köztes-Európába, részben pedig azért, mert a német egység megvalósulásával létrejött az a közép-európai hatalmi centrum és államter, amely nyugati oldalról gyakorolt állandó politikai nyomást Köztes-Európára. Létrejöttével a 19. század második felében Köztes-Európa politikai földrajzi térképe nagyon sajátos képet mutatott. Északi részén – ahol, miként láttuk – nem voltak markáns természetföldrajzi határok – két nagy államter, a német és az orosz feszült egymásnak. Köztes-Európa zónájának középső részét az Osztrák-Magyar Monarchia államtere töltötte ki, markáns természeti földrajzi határaival, valamint az azokon túlnyúló, a geopolitikai glaxis szerepét betöltő keleti tartományaival (Bukovina, valamint Galícia és Lodoméria). A Monarchia hatalmas államterétől délre – amely közvetlenül az első világháborút megelőzően Oroszország után kontinensünk a második volt –, már az aprózódott államterek részben balkáni térsége terült el, a maga viszonylag fiatal nemzetállamaival (Románia, Szerbia, Montenegró, Bulgária, Görögország és a később létrejött Albánia). Ez az utóbbi harmad csak a két világháború között, valamint a hidegháború időszakában mutat békés képet, amikor a Monarchia egyes alkotó-

részeinek (Horvát-Szlavónország, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina) hozzácsatolásával sikerült megteremteni a térség meghatározó jugoszláv államterét.²⁹ Miután ez utóbbi ugyanolyan soknemzetiségű volt, mint a korábbi Monarchia, a létrehozását és fennállását kikényszerítő politikai viszonyok megszűntével mintegy magától értetődően szét kellett esnie.

Nagy vonalaiban így jutunk el Köztes-Európa mai állapotához. A mintegy háromszáz éves fejlődési folyamat végén e térség politikai térszerkezetét tekintve nagymértékben darabolódott, keleti szomszédja a politikai földrajzi zsugorodás állapotában van, és amikor az Európai Unióban még láthatóan nem született döntés az egységes európai államteréről. Mindez arra utal, hogy átmeneti kort élünk és ebből eredően Köztes-Európa új korszak előtt áll.

JEGYZETEK

1. A társadalmat alkotó ember és társadalmi szervezetei – legfőképpen államai – közötti szoros kapcsolatot vizsgáló, a 19. század második felében még gyakorta antropogeográfiának, majd később politikai földrajznak (s az ebből kinőtt geopolitikának) nevezett tudományterület bő szakirodalmából erre vonatkozóan lásd; Ratzel Frigyes [Friedrich] (1887): *A Föld és az ember, Anthro-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest; uő (1903): *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, [Második, átdolgozott kiadás]. Oldenburg. München – Berlin; Mendöl Tibor (1932): *Táj és ember, Az emberföldrajz áttekintése*. Magyar Szemle Társaság. Budapest. Ratzel itt említett művein túl az állam és földrajzi kötöttsége kérdéskörét illetően tanulmányunk elkészítése során az alábbi szakirodalomra támaszkodtunk: Dix, Arthur (1923): *Politische Geographie, Weltpolitisches Handbuch*, [Második, átdolgozott és javított kiadás]. Druck und Verlag von R. Oldenbourg. München – Berlin; Hennig, Richard (1928): *Geopolitik, Die Lehre vom Staat als Lebewesen*. Verlag und Druck von B. G. Teubner. Leipzig – Berlin; Maull, Otto (1956): *Politische Geographie*. Safari-Verlag. Berlin.
2. Európa földrajzi tagolódásának természetföldrajzi alapjairól lásd; Marosi Sándor–Sárfalvi Béla (szerk.) (1975): *Európa I–II*. [Harmadik, átdolgozott kiadás]. Gondolat. Budapest; Gábris Gyula (szerk.) (2007): *Európa regionális földrajza, I. Természetföldrajz*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest; Prinz Gyula (1943): *Hat világrész földrajza*. Renaissance Könyvkiadóvállalat. Budapest 127–393. old.
3. Probáld Ferenc–Szabó Pál (2005): *Európa térszerkezetének modelljei*. In: Dövényi Zoltán–Schweitzer Ferenc (szerk.): *A földrajz dimenziói, Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 159–170. old.
4. Az általunk átvett Közép-Európa-értelmezés megtalálható: Rétvári László (1996): *Hol is élünk? Egy geográfus töprengései Közép-Európa értelmezéséről*. In: uő: *Hozott anyagból, A szerző számadása az MTA Földrajzi Kutatóintézetben végzett dolgairól, élete 60. évének elérése okán*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. 107–115. old. Rétvári László lehatárolásával szinte teljesen azonos elkülönítést használ Miletics Péter és Pál Viktor is (1998): *A közép-európai tér fejlődésének kérdései* című tanulmányában, *Földrajzi Értesítő*. 1998/2. szám. 217–233. old. Ennek politikai földrajzi értelmezését és történelmi vonatkozásait lásd: Miletics Péter (2002): *Közép-Európa politikai földrajza*. In: Pap Norbert–Tóth József (szerk.): *Európa politikai földrajza* [Második kiadás]. Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója. Pécs. 97–143. old.
5. Pándi Lajos (1995): *Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény)*. Osiris-Századvég. Budapest.
6. Pándi Lajos (1995): i. m. 21. old.
7. Pándi Lajos (1995): i. m. 32. old.
8. Romsics Ignác (2004): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*, [Második, változatlan kiadás]. Napvilág Kiadó. Budapest.
9. Romsics Ignác (2004): i. m. 17–31. old.

10. Niederhauser Emil (1976): Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó. Budapest; u. ö. (2001): Kelet-Európa története. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. Köztes-Európa második világháborúra vonatkoztatott értelmezését lásd Niederhauser Emil (2001): i. m. 258–260. old.
11. Lendvai L. Ferenc (1997): Közép-Európa koncepciók. Áron Kiadó. Budapest. Lendvai e műve bevezető fejezetében – Bevezetés, Közép-Európa mibenlétének problémája címmel – a különböző értelmezések összefoglalása után így fogalmaz: „...*Ha ugyanis létezik Közép-Európa, akkor az csakis a német területek és bizonyos, eredetileg kelet-európai területek egysége lehet: konkrétan Németország és az ún. Közép-Kelet-Európáé. E kérdések eldöntéséhez tehát a német államok, mindenekelőtt az ún. közép-kelet-európai régiót befolyása alá vont Ausztria és Poroszország helyzetét kell vizsgálat alá vennünk, részint Németország egészéhez és a Nyugathoz, részint a »közép-kelet-európai« államokhoz való kapcsolatukat tekintve...*” (23. old.)
12. Halecki, Oscar (2000): A nyugati civilizáció peremén, Kelet-Közép-Európa története. Osiris-Századvég. Budapest. 12. old. [Szilágyi Tibor fordítása]
13. Brockhaus Enzyklopädie in zwanzig Bänden, Zwanzigster Band. F. A. Brockhaus. Wiesbaden. 1974. 809. old.
14. Maull, Otto (1956): i. m. 249–250. old.
15. Maull, Otto (1956): i. m. 249–394. old.
16. Ratzel, Friedrich (1896): Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1896/5. szám. 97–107. old.
17. A határok, államhatárok geográfiai jelenségeinek problémakörével foglalkozó terjedelmes szakirodalomból az általános elméleti kérdésekre vonatkozóan lásd: Sieger, Robert (1925): Die Grenze in der politischen Geographie. Zeitschrift für Geopolitik. 1925/9. szám. 661–671. old., valamint Haushofer, Karl (1939): Grenzen, In ihrer geographischen und politischen Bedeutung [Második, átdolgozott kiadás]. Kurt Vowinkel Verlag. Heidelberg – Berlin – Magdeburg. Az európai, valamint közép- és köztes-európai határok tartósságára vonatkozóan tanulmányunk elkészítésekor a Pándi Lajos (1995): i. m. 328–329. oldalán közölt térképre, valamint magyarázó szövegére és Rónai András Közép-Európa atlaszában – Szent István Társulat – Püski Kiadó, Budapest, 1993. – publikált, az Államhatárok tartóssága Közép-Európában címmel (400–401. old.) támaszkodtunk.
18. Passarge, Siegfried (1936): Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. Zeitschrift für Geopolitik. 1936/3. szám. 137–145. old.
19. Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest; Gulyás László. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció- és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
20. A Kárpátoknak Románia térszerkezetében betöltött sajátos helyzetéről lásd: Hajdú-Moharos József–Sasi Attila–Erős László (1993): Románia tájféldrajzi beosztása. Balaton Akadémia. Vörösberey. 24–47. old. A kérdéskörre vonatkozó kultúrtörténeti háttér alapos feldolgozását nyújtja: Tóth Sándor (2013): A román földrajzi gondolat, Geopolitika, biztonság, földrajzoktatás. Zrínyi Kiadó. Budapest.
21. Gulyás László (2005): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. old
22. Steinacker, Harold (1963): Auswicklungen des Raumes in der österreichischen Geschichte. In: uő: Austro-Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission Band 8. Verlag R. Oldenbourg. München. 176–185. old.; Nagy Miklós Mihály (2011): Viribus unitis Közép-Európában, Miért nem válhatott világhatalommá az Osztrák–Magyar Monarchia? Nagy Magyarország. 2011/3. szám. 4–13. old.
23. Gulyás László (2002): Az Osztrák–Magyar monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag László (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168–188. old.

24. A Török Birodalom területi növekedését, változásait tekintve alapmű Oberhummer, Eugen (1917): *Die Türken und das Osmanische Reich*. Verlag von B. G. Teubner. Leipzig – Berlin. A birodalom területi terjeszkedésének katonai és földrajzi korlátairól lásd: Perjés Géza (1975): Az országot szelére vetett ország, A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. Magvető. Budapest, valamint uő: Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). *Hadtörténelmi Közlemények*. 1967/2. szám. 339–372. old., Fodor Pál (2004): A 16. századi oszmán-perzsa háborúk hatása az oszmánok közép-európai politikájára. In: Ötvös István (szerk.): *Variációk, Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. 19–30. old., valamint Marosi Endre (1975): Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1975/3. szám. 427–464. old. Köztörténet tekintetében mérvadó Matuz József (1990): *Az Oszmán Birodalom története*. Akadémiai Kiadó. Budapest. Az Oszmán Birodalom területi növekedésének népszerűsítő feldolgozása: Nagy Miklós Mihály (2013): A távolság fogságában, A Török Birodalom terjeszkedése és a hódoltság kezdete. *Nagy Magyarország*. 2013/1. szám. 4–13. old.
25. Schmidt, Georg–Haack, Hermann (1929): *Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik*. Justus Perthes in Gotha. 49–51. old. és 26. térk.
26. A Balkán-félsziget geopolitikai viszonyrendszeréről, mondhatnánk állandó jelenségeiről a már idézett Schmidt-Haack-féle atlasz alapján áttekintést nyújt: Nagy Miklós Mihály (2009): A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In: M. Császár Zsuzsa (szerk.): *Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek, Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja*. Pécs. 48–56. old.
27. Az orosz államtér itt említett jelenségeiről részletesebben lásd: Schmidt, Max Georg–Haack Hermann (1929): 1–3. old. és 2. térk., valamint Maull, Otto (1956): i. m. 395–408. old., Ezeken túl igen alapos, mind geográfiai, mind történeti, mind pedig hadtudományi szempontból jó összefoglalást nyújt: Weghaupt, Harald (1995): *Historische und geopolitische Aspekte der russischen Staatsidee I–III*. *Österreichische Militärische Zeitschrift*. 1995/1. szám. 49–8. old., 1995/2. szám. 169–180. old., 1995/3. szám. 285–296. old.
28. Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. *Tér és Társadalom* 2003/3 szám 129–145. old.
29. A kérdéskörrel lásd Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a titói Jugoszláviában. *Tér és Társadalom* 2009/2. szám. 155–169. old; Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No. 8.) 108–116. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Dix, Arthur (1923): *Politische Geographie, Weltpolitisches Handbuch*, [Második, átdolgozott és javított kiadás]. Druck und Verlag von R. Oldenbourg. München – Berlin. 615 p. + 2 t.
- Fodor Pál (2004): A 16. századi oszmán-perzsa háborúk hatása az oszmánok közép-európai politikájára. In: Ötvös István (szerk.): *Variációk, Ünnepi tanulmányok M. Kiss Sándor tiszteletére*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar. Piliscsaba. 19–30. old.
- Gábris Gyula (szerk.) (2007): *Európa regionális földrajza, I. Természetföldrajz*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 241 p.
- Gulyás László (2002): Az Osztrák-Magyar-Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. In: Gazdag László (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve*. Pécs 2002. 168–188. old.
- Gulyás László (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. *TÉR ÉS TÁRSADALOM* 2003/3 szám 129–145. old.
- Gulyás László (2005/a): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. *Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest*.
- Gulyás László (2005/b): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): *Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve*. Pécs 2005. 17–25. old.

- Gulyás László (2009): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a titói Jugoszláviában. *Tér és Társadalom* 2009/2. szám. 155–169. old.
- Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában. Második rész: Délszláv tanulságok Közép-Európai Közlemények 2010/1. szám (No. 8.) 108–116. old.
- Gulyás László. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért, Regionalizáció- és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690-1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Hajdú-Moharos József–Sasi Attila–Erős László (1993): Románia tájföldrajzi beosztása. Balaton Akadémia. Vörösberey. 178 p.
- Halecki, Oscar (2000): A nyugati civilizáció peremén, Kelet-Közép-Európa története. Osiris-Századvég. Budapest. 352 p.
- Haushofer, Karl (1939): Grenzen, In ihrer geographischen und politischen Bedeutung [Második, átdolgozott kiadás]. Kurt Vowinkel Verlag. Heildelberg – Berlin – Magdeburg. 278 p.
- Hennig, Richard (1928): Geopolitik, Die Lehre vom Staat als Lebewesen. Verlag und Druck von B. G. Teubner. Leipzig – Berlin. 338 p.
- Lendvai L. Ferenc (1997): Közép-Európa koncepciók. Áron Kiadó. Budapest. 308 p. + 11 t.
- Marosi Sándor – Sárfaivali Béla (szerk.) (1975): Európa I–II. [Harmadik, átdolgozott kiadás]. Gondolat. Budapest. 2 db.
- Marosi Endre (1975): Török várostromok Magyarországon, II. Szulejmán korában. Hadtörténelmi Közlemények. 1975/3. szám. 427–464. old.
- Matuz József (1990): Az Oszmán Birodalom története. Akadémiai Kiadó. Budapest. 255 p. + 4 t.
- Maull, Otto (1956): Politische Geographie. Safari-Verlag. Berlin. 624 p. + 1 t.
- Mendöl Tibor (1932): Táj és ember, Az emberföldrajz áttekintése. Magyar Szemle Társaság. Budapest. 80 p.
- Miletics Péter (2002): Közép-Európa politikai földrajza. In: Pap Norbert–Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza [Második kiadás]. Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója. Pécs. 97–143. old.
- Nagy Miklós Mihály (2009): A Balkán-félsziget geopolitikai formakincse. In: M. Császár Zsuzsa (szerk.): Magyarország és a Balkán, Balkán Füzetek, Különszám I. PTE TTK FI Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja. Pécs. 48–56. old.
- Nagy Miklós Mihály (2011): Viribus unitis Közép-Európában, Miért nem válhatott világhatalommá az Osztrák-Magyar Monarchia? Nagy Magyarország. 2011/3. szám. 4–13. old.
- Nagy Miklós Mihály (2013): A távolság fogságában, A Török Birodalom terjeszkedése és a hódoltság kezdete. Nagy Magyarország. 2013/1. szám. 4–13. old.
- Niederhauser Emil (1976): Nemzetek születése Kelet-Európában. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 248 p.
- Niederhauser Emil (2001): Kelet-Európa története. História – MTA Történettudományi Intézete. Budapest. 360 p.
- Oberhammer, Eugen (1917): Die Türken und das Osmanische Reich. [Erweiterte Sonderabdruck aus Jahrgang XXII und XXIII der Geographischen Zeitschrift]. Verlag von B. G. Teubner. Leipzig – Berlin. 115 p. + 3 t.
- Miletics Péter–Pál Viktor (1998): A közép-európai tér fejlődésének kérdései. Földrajzi Értesítő. 1998/2. szám. 217–233. old.
- Pándi Lajos (1995): Köztes-Európa 1763–1993 (Térképgyűjtemény). Osiris-Századvég. Budapest. 798 p.
- Passarge, Siegfried (1936): Die große geopolitische Gefahrenzone Europas und ihre Raumbedingtheit. Zeitschrift für Geopolitik. 1936/3. szám. 137–145. old.
- Perjés Géza (1967): Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). Hadtörténelmi Közlemények. 1967/2. szám. 339–372. old.
- Perjés Géza (1975): Az országút szélére vetett ország, A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. Magvető Kiadó. Budapest. 113 p.
- Prinz Gyula (1943): Hat világrész földrajza. Renaissance Könyvkiadóvállalat. Budapest. 565 p.
- Probáld Ferenc–Szabó Pál (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi Zoltán–Schweitzer Ferenc (szerk.): A földrajz dimenziói, Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Budapest. 159–170. old.

- Ratzel Frigyes [Friedrich] (1887): A Föld és az ember, Anthro-po-geographia vagy a földrajz történeti alkalmazásának alapvonalai. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. 623 p.
- Ratzel Friedrich (1896): Die Gesetze des räumlichen Wachstums der Staaten. Petermanns Geographische Mitteilungen. 1896/5. szám. 97–107. old.
- Ratzel Friedrich (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges, [Második, átdolgozott kiadás]. Oldenburg. München – Berlin. XVIII + 838 p.
- Rétvári László (1996): Hol is élünk? Egy geográfus töprengései Közép-Európa értelmezéséről. In: uő: Hozott anyagból, A szerző számadása az MTA Földrajzi Kutatóintézetben végzett dolgairól, élete 60. évének elérése okán. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. Budapest. 107–115. old.
- Romsics Ignác (2004): Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században, [Második, változatlan kiadás]. Napvilág Kiadó. Budapest. 419 p.
- Rónai András (1993): Közép-Európa atlasz [Digitális faksimile kiadás]. Szent István Társulat – Püski Kiadó. Budapest. 411 p.
- Sieger, Robert (1925): Die Grenze in der politischen Geographie. Zeitschrift für Geopolitik. 1925/9. szám. 661–671. old.
- Schmidt, Max Georg–Haack, Hermann (1929): Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes in Gotha. 62 p. + 30 t.
- Steinacker, Harold (1963): Auswicklungen des Raumes in der österreichischen Geschichte. In: uő: Austro-Hungarica, Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarns und der österreichisch-ungarischen Monarchie, Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission Band 8. Verlag R. Oldenbourg. München. 362 p. + 1 t. + XIII p.
- Szűcs Jenő (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról. Magvető Kiadó. Budapest. 137 p.
- Tóth Sándor (2013): A román földrajzi gondolat, Geopolitika, biztonság, földrajzoktatás. Zrínyi Kiadó. Budapest. 254 p.
- Weghaupt, Harald (1995): Historische und geopolitische Aspekte der russischen Staatsidee I–III. Österreichische Militärische Zeitschrift. 1995/1. szám. 49–58. old., 1995/2. szám. 169–180. old., 1995/3. szám. 285–296. old.

HORVÁTH PÉTER*

A NÉPI KULTÚRA KOHÉZIÓS SZEREPE AZ INTERREGIONÁLIS KAPCSOLATOK ERŐSÍTÉSÉBEN

THE COHESIVE ROLE OF FOLK CULTURE IN IMPROVING INTERREGIONAL RELATIONS

ABSTRACT

The consequences of the Trianon demarcation have most severely affected the eastern part of historical Hungary. The socialist era following World War II. has also raised difficulties in keeping the interregional economic-, social- and cultural contacts going. The study wishes to demonstrate that in this post-Trianon situation folk culture is still one of those potential cohesive forces which can save and at the same time strengthen interregional relations across hungarian-romanian cross-border areas, as in the Hajdú-Bihar–Bihar Euro-region – the late Bihar county in fact. What the novelty in approaching the method taken lies in is that it – by more closely studying folk culture, specifically folk-dance traditions – is analyzing the matter of economic-, social- and cultural cohesion not expressly political-historical or ethnographic, but in regional dimensions for the first time in this form. The essay is trying to find out how the values of cultural heritage can be saved and re-vitalized and as a result how hungarian-hungarian and inter-ethnic cultural relationships can be improved in accordance with the outcome of the European integrational and the Schengen-process.

1. Bevezetés

Magyarország a trianoni döntések miatt több szempontból is hátrányos helyzetbe került, hiszen a békediktátum következtében történelmileg egybetartozó, egységes területeket szakítottak szét, illetve jól működő infrastrukturális és gazdasági rendszereket bontottak meg. Az 1920-ban bekövetkezett események azonban mind a mai napig – nem csak a magyarságra nézve, – kifejtik negatív hatásukat, mivel a Kárpát-medencében hajdanán együtt élő és egymás kultúrájára építően ható szomszédos népcsoportok között hosszútávon kiható bizalmatlanságot ültetett el, amely generációról generációra újfent visszahathat a napjainkban, és a jövőben kialakítható kulturális és gazdasági együttműködésekre is. Ennek következtében a Kárpát-medence területén élő népek történelmét az I. világháborút lezáró paktum mind a mai napig negatívan befolyásolhatja.

A trianoni határmegvonás következményei nagyságrendileg legsúlyosabban a történelmi Magyarország keleti felét érintették, azonban a második világháborút követő szocialista korszak is tovább nehezítette a szomszédos országok közötti gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolattartást. A tanulmány egy történeti áttekintést követően, sajátos témaspecifikus megközelítésben azt kívánja bizonyítani, hogy ebben a Trianon utáni új helyzetben a népi kultúra – és azon belül a néptánc – ma is egyike azoknak a lehetséges kohéziós tényezőknek, amelyek átmenthetik, egyszersmind erősíthetik az interregionális kapcsolatokat a magyar-román határmenti térségekben, köztük a Hajdú-Bihar–Bihar Eurorégió, voltaképpen az egykori Bihar vármegye területén is. Az alkalmazott módszer újszerű megközelítése

* Horváth Péter PhD-hallgató – Debreceni Egyetem Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar, Kerpely Kálmán Doktori Iskola.

abban rejlik, hogy a népi kultúra, közelebbről a néptánchagyományok alaposabb vizsgálataival ebben a formában elsőként, nem kifejezetten politikatörténeti és nem is etnográfiai, hanem regionális dimenziókban elemzi a gazdasági-társadalmi és kulturális kohézió kérdéskörét. A cikk többek között választ keres arra is, hogy milyen módon menthetők át és revitalizálhatók a kulturális örökség értékei, s ez által hogyan fejleszthetők tovább a magyar-magyar, illetve az interetnikus kulturális kapcsolatok, szoros összhangban az európai integrációs- és a Schengen-folyamat kiteljesedésével.

2. A téma fontosabb történeti és regionális összefüggései

Egy adott közösség folklórhagyományaiban automatizált, tehát ösztönösen működő az élő néptánc, amelynek motívumait a közösség tagjai szabadon használják és alakítják. Azonban a néptánckultúrában is generációkon átívelve folyamatos változások következnek be, mivel mindig az adott helyi társadalom igényeihez és rétegeihez mérten új elemekkel bővül, míg más motívumok az idő multával teljesen kikopnak. Ennek megfelelően így ez a hagyománykeret is – valamilyen szinten – képet alkot az adott társadalom működéséről történelmi dimenziókban, mivel a folklorizáció folyamata időről időre újra és újra végbe ment mindaddig, amíg az adott lokális társadalom hagyományos keretei teljesen fel nem bomlottak. Ez azonban mindenhol elhúzódó jelenség volt, és más-más formában ment végbe. A magyar néptánchoz kötődő folyamatosan átalakuló és változó nézőpontok társadalmi okát jórészt a történelmünkben kell keresnünk, amelynek elbeszélését a Reformkortól lehet elkezdni, hiszen akkor fedezik fel többek között a néptánckultúra reprezentációs funkcióját is, amikor a nemzetté válás útjára léptünk.

A XIX. század első felétől hazánkban is megjelent az összetartozás és a nemzetté válás igénye a haladó szellemiségű nemességnek és a polgári értelmiségnek köszönhetően, amely szimbolikusan többek között a magyaros táncok terjedésében és divatjában is megmutatkozott. Ekkor jelenik meg a táncmesterek repertoárjában illetve különféle bálokon koreográfiákba zárva a néptánc is palotás formájában, a korban kedvelt társastáncok mintáira. Az 1848–49-es szabadságharc bukása után a kiemelt nemzeti sajátosságokat mutató jelképeink – így a néptáncból merítő nemzeti társastáncok is, mintegy az osztrák kultúrával és érdekekkel jelképesen, de még erőteljesebben szembehelyezkedve – többek között az identitásformáló ellenkultúra részeként őrződhetek meg. Ennek következtében az 1867-es kiegyezés utáni társasági életben új lendületet kapva ismét megjelenhetett a magyaros tánc ekkor azonban már legitim formában.¹

A XIX. század utolsó harmadában bekövetkező politikai fordulat és az ezzel járó gazdasági fellendülés következtében egy, már régen érlelődő újabb társadalmi változás vehette kezdetét a Kárpát-medencében, a paraszt-polgárosodás, amely a falvak folklóréletében először virágzó majd a későbbiekben visszafordíthatatlan, felbomló, erős akkulturációs hatással jelentkezett, amely kihatott a városlakók életvitelére és kultúrájára is. Ennek következtében a XIX. és a XX. század fordulóján már megkezdődtek a tudatos népzenei gyűjtőmunkák is. Kodály Zoltán és Bartók Béla munkássága ebben az időszakban kiemelkedő. Bartók Béla Bihar vármegyében 16 döntően román nemzetiségű településen több mint 350 népdalt gyűjtött. Ekkoriban tehát kijelenthető, hogy, talán még nem élvez kizárólagos privilégiumot a magyar népi kultúra a magyar kutatók szemében.²

Az ipari innováció és az addig ismert életvitel átalakulása természetesen megjelent a falvak tánckultúrájában is. Ebben az időben már városi mintára a falvakban is igény mutatkozott az akkor divatos társastáncok elsajátítására. Jó példa erre a Hajdúság és Bihar határán fekvő Mikepércs, ahol az adatközlők elbeszéléséből tudható, hogy 1905–1906 környé-

kén már tánctanárt foglalkoztattak. Kovács Lajos nagyjából az akkor divatos páros és szalontáncokat taníthatta a helyieknek, de az úgynevezett „magyar szoló” műtáncot is oktatta, amely a hagyományos verbunkra is nyilvánvalóan hatással volt.³ Nem elhanyagolható, hogy az erős kulturális egymásra hatás következtében Debrecenben is divatba jöttek a néptáncok alapján készített nemzeti társastánc koreográfiák. Ezt bizonyítják a Déri Múzeum Néprajzi adattárában őrzött fennmaradt leírások és kották is, amelyek említést tesznek különféle gazdász, jogász és kereskedő csárdásokról 1875 és 1902 között, amelyeket valószínűleg a társaságok által megrendezett bálokon játszhattak illetve táncolhattak.⁴

Újabb társadalmi változást eredményezett az I. világháború és az utána bekövetkező trianoni békeszerződés, amelyek következményeként az ország elvesztette anyagi értelemben vett vagyonának körülbelül 60–70 százalékát. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy a gazdaság teljesítménye is jelentősen visszaesett. Az emberveszteségek, a Tanácsköztársaság zavaros politikai időszaka és a földcsuszamlásszerű, 1920-as trianoni események elnéptelenedési hullámmal sújtottak bizonyos helységeket, míg más településeken óriásira duzzadt a menekültek és a lakosságcsere által a lélekszám. A háború viharai után tehát újabb társadalmi és politikai változáson esett át az ország és így a falvak és városok lokális kultúrája is átalakult. Ennek következtében a hagyományos kultúrának elsősorban a születéshez, a halálhoz és a házassághoz, vagyis az emberi élet nagy fordulópontjaihoz köthető elemei maradhattak fent legtovább. Erre az időszakra datálható az is, hogy vidéken – eltérő intenzitással ugyan – a régvolt folklór keretek maradéktalanul felbomlottak és a népszokások nagyobb része teljes mértékben megváltozott, vagy elhalt.

A vizsgált térségben többek között Mikepércsen 1920 után nem is tartottak többé szabadban megrendezett bálokat. Más településeken viszont, – bár Magyarországon az 1920-30-as évek nem nevezhető kiemelkedően kedvezőnek a kulturális élet tekintetében sem –, elvértve már színpadra vitt népszokásokról beszélhetünk. Egy-egy ünnepség alkalmával néha néptáncokat, és más hagyományokat, illetve színpadra vitt rítusokat is előadtak. Ezek közül kiemelkedő az 1925-ben Sopronban megrendezett népviselet és népszokás bemutató, mivel a hűség városa ezzel a megmozdulással is reprezentálhatta magyarság tudatát, a velenicei jegyzőkönyv alapján 1921. december 14-e és 16-a között lezajlott népszavazás után, amikor is Sopron és környékének lakossága eldönthette, hogy Magyarországhoz vagy Ausztriához tartozzon-e. De meg lehet még említeni az 1990-ben felelevenített Domokos Pál Péter által először 1931-ben Csíksomlyón megrendezett „Ezer székely lányok napját” is.

A zártkörű bálok és kisebb rendezvények passzív ellenálló, vagy idővel éppen legitim köréből tehát kikerült a néptáncok kultúra és ez által újfent, de minden eddiginél szélesebb reprezentációs, egyszersmind identitásformáló illetve kohéziót erősítő megnyilvánulási lehetőséget is kaphatott. A néptáncok kultúra két világháború közötti megerősödésében a következő lendületet éppen az adta, hogy az ország vezetése a magyarság kulturális fölényét hangoztatta, emiatt pedig a kultúra támogatása elsődleges szerepet kaphatott. Nem véletlen tehát, hogy a Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter nevével fémjelzett időszakban és utána is addig elképzelhetetlen kulturális sikereket érhetett el az ország. Ennek következtében tehát a néptánc is kultúrpolitikai támogatásra talált 1931 és 1944 között, amely óriási hatást gyakorolt nemcsak az anyaországban élő, hanem a határainkon kívül rekedt magyarság életére is.

Trianon következményeként a korábbiakhoz képest azonban ezen a területen is nagyot fordult a világ, amely a gyűjtőmunkák esetében is tetten érhető. Az új határmegvonások, a bizalmatlanság, az elzárkózás, és a kiélezett politikai légkör mind megnehezítették a kutatók munkáját, mindez pedig hátrányosan hathatott az addig interetnikusnak tekinthető néptáncgyűjtések minden szegmensére is. Jellemzően ebben az időben már nagyobb hangsúlyt fektettek a Kárpát-medencében élő magyarság kultúrájának feltérképezésére, illetve meg-

őrzésére. Ezt segítette elő a Gyöngyös Bokréta mozgalom is, amelynek céljai között szerepelt a magyar népművészet minden megnyilvánulásának, így például a különféle szokásoknak, viseleteknek, népdaloknak, táncoknak az országos megóvása, felélesztése és felvirágoztatása, amivel a nép magyar öntudatát erősíthette és a magyarság lelki egybeolvadását is szolgálhatta.⁵

Egyre több településen alakultak öntevékeny csoportok, amelyek számára nagyjából lelkes helyi amatőr koreográfusok készítették el a falu szabadon járt néptáncai alapján saját, színpadi bemutatásra is alkalmas kötött formátumú műveiket. Egy-egy falu életében meghatározó élményt jelentett az évenkénti fővárosi találkozón való részvétel azonban ezeket az alkotásokat már nemcsak Budapesten, hanem ország világ előtt bárhol bemutathatták, mint ahogy az a Derecskei bokréta csoport életében is történt. Ez a társaság többek között Bulgáriában, Ausztriában, Bécsben, illetve az 1936-os Berlini Nyári Olimpiai játékok idején Hamburgban – is bemutathatta verbunkos táncát.⁶

A mozgalom, ellenőrző bizottsága révén folyamatosan törekedett az „autentikusság”, az eredeti formák megőrzésére, ennek ellenére elkerülhetetlen volt, hogy a táncelemek – köszönhetően elsősorban a mobilitásnak és a helyi koreográfusok esztétizálási törekvéseinek – újra és újra változáson essenek át és keveredjenek egymással. Mindezek a külső hatások egyfelől ápolták, másrészt viszont részben át is alakították a települések még fellelhető, eredetinek tekinthető értékeit. Az azonban bizonyos, hogy a mozgalom nélkül napjainkra jóval kevesebb táncanyag maradt volna fenn.⁷

A néptánc mozgalom lendületes és sikeres időszakának a második világháború illetve az államszocializmus kiépülésének korszaka vetett véget, amelynek idején egyfajta mesterséges társadalmi változás zajlott le. A nemesség és a régi tőkésosztály helyett az akkor még kevés múlttal rendelkező munkásság lett a preferált, azonban az akkori Magyarországon ezeknek a közösségeknek még nem volt nagy múltja, így ez a rendszer is a paraszti műveltségre kellett, hogy támaszkodjon. A politikai vezetés ekkor is, – akárcsak a második világháborút megelőzően a Gyöngyös Bokréta mozgalom segítségével – a népi kultúra összetartó erejére épített, mivel az új rendszer sem tudott jobbat kitalálni. Így az állam szempontjából tekintve amolyan „kényszerlegalizált” kultúra lett a néptánc mozgalom, amelyet saját igényeiknek és a kor ízlésének megfelelően megpróbáltak újfent átformálni és ideologizálni. Közben lezajlott a falvakban a termelőszövetkezetek megalakítása, ennek következtében pedig irreverzibilisen megváltoztak a szórakozási formák, az ismerkedési alkalmak, így sok helyen lassan teljesen feledésbe merült az eredeti hagyományként eddig még meglévő élő néptáncok kultúra is. A szocializmus idején a falusi emberek városba költözésével, ipari nagyvállalatoknál történő munkavállalásával egyre többen szakítottak addigi életformájukkal. A politikai vezetésnek pedig kezelnie kellett ezt a helyzetet, így kézenfekvő megoldásnak ígérkezett a parasztsággal együtt a paraszti hagyományok urbanizálása is. Többek között ennek is köszönhető, hogy jó pár néptáncegyüttes – így például a Debreceni Népi Együttes 1950-ben, vagy az Állami Népi Együttes 1951-ben – megalakulhatott ebben az időben, és gyűjtéseket is folytathattak.

A táncanyagokból a korszak szokásainak megfelelően szovjet Mojszejev mintára formáltak sok esetben igen látványos színpadi alkotássá a koreográfiákat, amelyekből jó párat mind a mai napig nagyon kedvel a közönség. Jó példa erre az 1950-es években Dr. Béres András által színpadra állított Mikepércsi csárdás is. A táncok színpadi adaptációja mellett azonban megváltozott a kísérő zene is, amelyet – a kellő hangzás és hatás elérése miatt – kissé archaizáltak, kihagyva a zenekari összeállításból pl. a tangóharmonikát és más, nem autentikusnak tekintett hangszereket, amelyekkel a gyűjtések alkalmával sok esetben találkozottak.

A bihari térség viszonyában a legutolsó Mojszejev stílusban színpadra állított mű valószínűleg a Rábai Miklós által koreografált Derecskei verbunk lehetett 1970-ben, amely egy

újabb korszak váltásának határán készült. Az 1968-as Prágai tavasz ugyanis nagy hatást gyakorolt a szocialista blokk országaira. Ennek következtében számos kedvezményt biztosítottak Magyarországon is, amelyek főként a kulturális élet területén mutatkoztak meg. Nem véletlen tehát, hogy a Táncház mozgalom éppen ebben az időben kelhetett életre, zömében a városi fiatal értelmiség rendszer ellen irányuló törekvéseként. A mozgalom újfent szimbolikus közösséget vállalt a határainkon kívül rekedt erdélyi magyarsággal, ennek következtében pedig meghatározó szerepe volt a magyar közösségek identitásépítésében valamint annak reprezentációjában is. Megfigyelhető tendencia, hogy elsősorban Erdély került az érdeklődés középpontjába, azonban néhány Bihari terület – így például a Kőrös mente, Nagybaród és Méhkerék, – is a gyűjtésre érdemes térségek közé került. Az 1989-es rendszerváltoztató év után ismét teljesen legitimmé válhatott a néptánckultúra. A Táncház mozgalomnak is köszönhetően a néptánc részben visszanyerhette eredeti funkcióját a párvalasztás szórakozás, és a szabad kötetlen időtöltés tekintetében. Ez azonban csakhamar visszahatott a színpadi reprezentációra is, hiszen a csoport elit rétege „autentikusabbnak” tekintett formában megint csak pódiumra vitte a népszokásokat, amely ismételt hatást gyakorolt a falvakban működő csoportokra, közösségekre és szubkultúrákra is.⁸

Az újabb változást talán az ezredforduló közeledte és az 1996-ban megrendezett Millecentenáriumi ünnepségsorozat hozhatta magával, amely az Európai Unióhoz való csatlakozás idején teljesezhetett ki. Kezdetét vehette az Utolsó Óra program, amelynek keretében 1997 és 2001 között a legnagyobb volumenű Kárpát-medencei népzene és néptánc gyűjtést valósíthatták meg Kelemen László, Lukács József és Zsidi János vezetésével. Az Erdélyre, Felvidékre, Kárpátaljára, Partiumra, Délvidékre és Magyarországra kiterjedő átfogó munka következtében mintegy 1250 CD-i anyagot rögzítettek.⁹ A programtól függetlenül, megfigyelhető, hogy több település is hajdan volt lokális néptánckultúrája felé fordult. A túlnyomórészt román nemzetiség által lakott határmenti Méhkeréken már igen régóta meghatározó a néptánckultúra ápolása, a csaknem elfeledett Derecskei verbunk pedig 1998-ban tért vissza a település életébe. Ekkor mutatták be Békési András koreográfiáját, amely eredeti gyűjtéseken, és az akkor még élő adatközlőkkel készített interjúkon alapult. Újabbán minden évben megrendezik a Derecskei Verbunktalálkozót is. A Mikepércsi csárdást 2003-ban elevenítették fel a helyi művészeti iskola diákjai. Ezek a „színpadra vitt „hagyományok” azóta szinte a települések jelképeivé váltak, hiszen nincs olyan ünnepség, rendezvény, ahol el ne járnak a mikepércsi, a derecskei, vagy éppen a méhkeréki táncokat.

Hazánk uniós csatlakozásának évében 2004-ben, az ország vezetői felhívást tettek közre: a megyék valamennyi településének meg kellett jelölni, hogy mit visz „hozományként”, kulturális értéként az Európai Unióba. A kutatott térségben, Mikepércsen, Derecskén és a történetileg 1949. évi közigazgatási átszervezés előtt Bihar vármegyéhez tartozó Méhkeréken is a községek nevével fémjelzett táncanyagokat ítélték erre méltónak többek között. Szimbolikus jelentőséggel bír, hogy az esemény kapcsán a román nemzetiségű település megőrzött táncanyaga is a Derecskeihez és a Mikepércsihez hasonlóan kiérdemelte a Hungarikum megjelölést.

Napjainkban már modern formában éli életét a népi műveltség, ennek következtében pedig reprezentációs identitásformáló és kohéziós keretei is megváltoztak, illetve kibővültek. Jó példa erre a manapság igen kedvelt „Fölszállt a páva” című műsor is. Valószínűnek tűnik tehát, hogy a jövőben is fontos szerepet fog játszani a népzenei és néptánckultúra, mivel történetét tekintve sok esetben ez volt az egyetlen legitim kapocs, amely megadhatta többek között a magyar-román államhatár mindkét oldalán az összetartozás érzését. Ennek következtében pedig mind a mai napig, erősítheti a határokon átvélő magyar és ezen felül most már az interetnikus kapcsolatokat is.

3. Összegzés helyett

A korszak, a környezet és a generációk változásával mindig átalakul a néptánc kultúra, azonban a reprezentációs funkciója folyamatosan előtérben maradhatott, ennek következtében pedig időről időre – korszakonként eltérő intenzitással ugyan – többletjelentéssel tölthetett fel. A trianoni határmegvonásoknak romboló hatása volt nem csak gazdasági, hanem kultúrtörténeti, regionális, interetnikus magyar-magyar és magyar-román viszonyrendszerben is, azonban a települések nevéhez kötődő táncanyagok ápolása a kiemelkedő kulturális javakkal bíró községek képét biztosíthatja határaink mind két oldalán. Napjainkban próbálják azt a látszatot keltetni, hogy szimbiózis van a fejlődés és a hagyomány ápolása között, mivel rájöttek arra, hogy a tradíciók a tartósság látszatát keltik. Ha pedig jól funkcionál a lokális identitás, akkor az, képes karban tartani mind a nemzethez, az országhoz, mind pedig a lakóhelyhez kötődő érzéseket, ez pedig egyfajta kulturális egyensúlyt biztosít, hiszen valamilyen szinten képes visszavezetni minket saját gyökereinkhez.¹⁰

Sok esetben csakis a kívülről érkező befolyásoló hatásoknak, így például a Gyöngyös Bokréta mozgalomnak vagy a későbbi gyűjtéseknek és koreográfiáknak köszönhetően maradhatott fent valami az eredeti táncanyagokból. Azonban úgy tűnik maga a hagyomány is állandó változásban van az egymást követő lokális generációk behatásai révén. Talán éppen ennek a rugalmasságnak köszönhető, hogy a néptánc kultúra korszakonként újult erővel képes táplálni az identitást és megadhatja az összetartozás érzését? Az 1989-es kelet európai rendszerváltás, majd a későbbiekben egyre inkább kiteljesedő európai integrációs folyamat a magyar-román kapcsolatok építését is jótékonyan elősegíthette, többek között a kulturális együttműködés területén is. Azonban ez még csak a megkezdett út eleje. Vannak még fel nem kutatott, különféle archívumokban található anyagok, amelyek feltárva újabb támaszt biztosíthatnak a lokális közösségeknek. Igaz ugyan, hogy a határmenti kapcsolatok és együttműködések az ország keleti térségében eddig meglehetősen esetlegesek voltak, azonban a Hajdú-Bihar–Bihar Eurorégiót alkotó két szomszédos megyében is – bár néptánc tekintetében a kevésbé feltárt területek közé sorolható – számos magyar és román néptáncsoport, illetve népzeneész él és dolgozik. Tehát ebben a térségben is van elég rejtett tartalék ahhoz, hogy a még fellelhető anyagok összegyűjtésével újabb lendületet kapjon a tájegységre jellemző néptánc kultúra és annak identitásformáló kohéziós és interetnikus kapcsolatokat is erősítő szerepe a régió életében.

Hajdú-Bihar – Bihar és a keleti határsáv más területein is számos néptánc kultúrához is kötődő kezdeményezés láthatott napvilágot az ezredfordulót követően. Így a kutatott térségben, napjainkban már lassan hagyománnyá vált a Földesi Vőfélytalálkozó, vagy a Derecskei Verbunktalálkozó. Természetesen újabb kapcsolatok, és együttműködések is folyamatosan kialakulhatnak. Jó példával szolgál erre a Létavértes-Székelyhid által közösen megrendezett Érmelléki Néptánc Találkozó vagy éppenséggel a Szeged Táncegyüttes, amely 2003 óta folyamatosan kapcsolatban áll több Bihar megyei néptáncsoporttal, a Temes megyei együttesekkel kialakított kooperációk mellett. A sokszor határokon átívelő összeköttetések azt bizonyítják, hogy mindkét oldalon egyfajta hagyománykeresésről, illetve teremtésről beszélhetünk, amelyeknek a kutatásában a több szakterületet is magába foglaló regionális tudománynak a későbbiekben fontos szerepe lehet.¹¹

A bihari térség, az új megyék kialakítása és Nagyvárad vonzáskörzetének elvesztése miatt megsínylette a trianoni határmegvonás következményeit, azonban a terület külső térségét kisebb mértékben érintették a negatív hatások, mint belső magterületét. Az új körülmények között ezekben a községekben általában nem volt olyan alternatíva, ami azonnal helyettesíthette volna a régi történelmi kapcsolatrendszereket, így az idő előrehaladtával egyfajta kulturális regresszió jött létre, amely mind a mai napig érezteti a határmenti tér-

ségben a negatív hatását.¹² Románia uniós csatlakozását követően azonban napjaink perifériális községei újra lendületet kaphatnak és rugalmasabbá válhatnak, így felerősödhetnek a régi, történelmileg kialakult kapcsolatrendszerek is. Így remélhetőleg a valamikor oly jellemző lokális szokástörödékeket ismét be lehet építeni, – még ha modernizált, vagy megváltozott, aktualizált formában is –, a települések mindennapjaiba. A néptáncművelés és regionális szemléletű megközelítésének hosszabb távú hatása lehet az is, hogy magával hozhatja a települési, térségi, határon, illetve nemzeteken is átívelő kulturális kapcsolatrendszerek kiépítését, amelyeknek a későbbiekben a gazdasági kapcsolatok erősítésében is fontos szerepe lehet a kulturális dimenziókon túlmenően. Mindezek mellett pedig létrejöhetnek újabb fesztiválok és találkozók is, aminek köszönhetően bizonyos településeken a turisztikai vonzerő növekedésére is számíthatunk.

Az, hogy az 1970-es évektől erőteljesebb érdeklődés mutatkozott az autentikusabbnak tekintett Kalotaszegi, Mezősegi, Gyimesi, Moldvai néptáncra és népzeneire, mind a mai napig érezteti hatását. Ezt az autentikus elzártaságot a XX. században gyakran pozitívumként emelte ki a magyarországi politika. Fontos azonban kiemelni, hogy Erdély több települése is csak azért nem hagyta el szokásait, mert az állandóan oda járó kutatók, és csoportok miatt megéri életben tartani mindazt, amit a modernizáció máshol már szinte teljesen elmosott. Talán úgy tűnhet, sohasem szakadt meg a hagyomány szála, azonban a felszín alatt ott is végbemennek vagy már végbe is mentek a társadalmi változások. Tehát napjainkban már mesterségesen tartják fenn értékeiket ott is, éppen azért, hogy a kutatók, gyűjtők, néptáncosok, népzénészek igényeit kielégítsék. Ez is a turisztikai vonzerő növelésének egyik formájának tekinthető, akár megélhetési autentikusságnak is nevezhetnénk. Mindez természetesen az eredmény szempontjából jószerivel mellékes, hiszen az értékek megőrzésének vagy éppen aktualizálásának ez is az egyik lehetséges formája.

A népi kultúra kutatásában és reprezentálásában eddig marginalizálódott területek kerülhetnek vissza a vérkeringésbe, azonban a Táncház mozgalomnak és a kutatások keletre tolódásának illetve az erdélyi néptáncanyagok erős túlreprezentálásának napjainkra az lett a következménye, hogy a másik két – nyugati, más néven dunai, középső, illetve tiszai, más néven, keleti – dialektusban helyenként megőrzött, és fellelhető ismeretanyag nehezebben képes érvényesülni, legyen szó akár színpadi produkciókról, akár szabad improvizatív táncházakról. Ezt a folyamatot erősítheti az is, hogy nem, vagy csak igen szóróványosan ismerjük a bihori térségben végzett román gyűjtők kutatásait, illetve sok feldolgozatlan anyag van a magyar archívumokban is, így tudásunk az adott területen részlegesnek mondható.

Még ha a határokon átívelő (Hajdú-Bihar–Bihar) inter- és euroregionális kapcsolatok szempontjából ez a probléma kevésbé is tűnik relevánsnak, mégis meg kell jegyezni, hogy ez a folyamat erőteljesen visszahathat más táncanyagok identitásformáló és kohéziós lehetőségeire, amely többek között megnehezítheti az adott területre jellemző autentikusnak tekintett táncanyagok visszatartását is. Tény, hogy van esély a történelmi múlt, a jelen és a jövő szorosabb társítására a népi kultúra szempontjából is, mivel a néptáncművelés – bár koronként, és tájanként eltérő képet mutat, – még így is, mind a mai napig az együvé tartozást szimbolizálja. Mindezek mellett a jövőben pedig – éppen úgy, mint a nem is oly távoli múltban, – a másik fél kultúrájának megismerése elősegítheti az egymás melletti hosszabb-távú hasznos együttélés lehetőségeit, határainkon túl, népek és nemzetek között is.

JEGYZETEK

1. Kavecsánszki Máté: Társastáncok a magyar paraszti közösségekben, http://www.folkradio.hu/folkszemle/kavecsanszki_tarsastancok/index.php (a letöltés ideje: 2014 márciusa) Megjegyzés: A verbunk terjedésében, fejlődésében és elemeinek keveredésében ezen felül nagy szerepe lehetett az 1848-49-es szabadságharcnak is, mivel a verbunkos táncokat toborzások alkalmával járták.
2. Bartók Béla (1913): Cântege poporale Românești din comitatul Bihor (Ungaria). Librărilă Socce & Comp. si C. Sfetea Bucureșta. Otto Harbassowitz Leipzig. Gerold & Comp. Viena.
3. MTA BTK Zenetudományi intézet Néptánc Archívum, Kézirattár: Akt. 548, 570. 35. és 40. oldal Mikepércs 1955 III. 12. gyűjtő: Béres András.
4. Déri Múzeum Néprajzi Gyűjtemény Adattár: Gazdász csárdás (1875) kotta 3 lapon. Adattári száma: DMA. NGY. V. 465. Jogász csárdás (1888) kotta 3 lapon. Adattári száma: DMA. NGY. V. 464. Gazdász csárdás szerző: Magyar Kálmán (1897) kotta 2 lapon. Adattári száma: DMA. NGY. V. 469. Kereskedő csárdás (1902) kotta 3 lapon. Adattári száma: DMA. NGY. V. 463.
5. Pálfi Csaba: A Gyöngyösbokréta története, <http://www.folkradio.hu/folkszemle/gyongyosbokreta10/index.php> (a letöltés ideje: 2014 márciusa) Bokrétások Lapja (1938. IV–VI.)
6. Békési András (2006): A Derecskei verbunk története, motívum készletének elemzése és tanításának módszertana. Szakdolgozat. Magyar Táncművészeti Főiskola. Konzulens: Lévai Péter és Dr. Kardos László. 16. old.
7. Megjegyzés: A néptánc történetének tekintetében is egy folyamatos átalakulásról beszélhetünk a gyűjtésre érdemesnek tartott terület zártaságától függetlenül, mivel olyan közösség nem létezik, amelyet adott koronként ne ért volna el előbb vagy utóbb valami féle társadalmi változás.
8. Pozsony Ferenc (2014): Organikus és szervezett népi kultúra a táncházmozgalomban. Kézirat. IN PRINT. Megjegyzés: Már maga az adott táncanyag gyűjtése, annak elemzése és rendszerezése is egyfajta folklorizmus jelenség. Amint a táncot és a hozzá tartozó zeneanyagot papírra, magnetofonra illetve filmszalagra rögzítették, és abban a pillanatban, ahogy szakemberek kezdtek el vele foglalkozni, kikerült szokványos ősi autentikus közegéből, és már akkor azonnal megkezdte útját a folklorizmus rögzítő útján. A néptáncművelés színpadra állítása tehát csak a megkezdett út folytatása volt.
9. Utolsó óra program: <http://www.utolsoora.hu/hu/utolso-ora-program> (a letöltés ideje: 2014 márciusa)
10. Bausinger, Hermann (1995): Népi kultúra a technika korszakában. In: Voigt Vilmos (sorozatszerk.): Osiris-Századvég kiadó. Budapest. 18. old. és Hobsbawm Eric (1987): Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870-1914 Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény. In: Hofer Tamás Niedermüller Péter (szerk.): MTA Néprajzi Kutató Csoport. MTA Néprajzi Kutató Csoport Budapest. 172. old. illetve Shils Edward (1987): A hagyomány. Bevezetés Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény In: Hofer Tamás Niedermüller Péter (szerk.): MTA Néprajzi Kutató Csoport. MTA Néprajzi Kutató Csoport Budapest. 25. old.
11. Baranyi Béla (2007): A határmentiség dimenziói Magyarországon. Dialog Campus Kiadó. Budapest – Pécs. 49-76. old. és http://szegedtanegyuttes.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=24 (a letöltés ideje: 2013 decembere)
12. Baranyi Béla (2013): Új kihívások egy kisváros interregionális kapcsolataiban a magyar-román határszélen: Létavértes esettanulmány. Közép-Európai Közlemények 1–2 szám. 169–171. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baranyi Béla (2007): A határmentiség dimenziói Magyarországon. Dialog Campus Kiadó. Budapest – Pécs.
- Baranyi Béla (2013): Új kihívások egy kisváros interregionális kapcsolataiban a magyar-román határszélen: Létavértes esettanulmány. Közép-Európai Közlemények 1–2 szám. 169–171. old.

- Bausinger, Hermann (1995): Népi kultúra a technika korszakában. In: Voigt Vilmos (sorozatszerk.): Osiris-Századvég kiadó. Budapest.
- Hobsbawm Eric (1987): Tömeges hagyomány-termelés: Európa 1870–1914 Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény. In: Hofer Tamás Niedermüller Péter (szerk.): MTA Néprajzi Kutató Csoport. MTA Néprajzi Kutató Csoport Budapest. 127–197. old.
- Karnooouh Claude (1983): A folklór felhasználásáról avagy a „folklorizmus” átváltozásairól. Ethnographia XCIV. 442–447 old.
- Pálfi Csaba: A Gyöngyösbokréta története, (<http://www.folkradio.hu/folkszemle/gyongyosbokreta10/index.php> (a letöltés ideje: 2014 márciusa)
- Pozsony Ferenc (2014): Organikus és szervezett népi kultúra a táncházmozgalomban. Kézirat. IN PRINT.
- Shils, Edward (1987): A hagyomány. Bevezetés. Hagyomány és hagyományalkotás Tanulmánygyűjtemény. In: Hofer Tamás Niedermüller Péter (szerk.): MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest. 15–66. old.

OROSZ LÁSZLÓ*

A MÜNCHENI SÜDOST-INSTITUT LÉTREHOZÁSA ÉS ELSŐ ÉVEINEK MAGYAR KAPCSOLATAI (1930–1936)

THE MUNICH-BASED SÜDOST-INSTITUT'S FORMATION AND ITS HUNGARIAN RELATIONS IN THE EARLY YEARS (1930–1936)

ABSTRACT

If we take a look at the Horthy era's Hungarian-German political science relations, at every turn we encounter endeavors of the Munich-based Südost-Institut, which was the most important institute specializing in research related to the so-called „Südostraum” region. Researching the history related to the institute's formative years, we may come to the conclusion that through the early to mid-30's, the Südost-Institut's profile was less concerned with academic / research pursuits than with politically-driven undertakings, and as a result, the foundation was lacking to have referred to it credibly as an „academic institute”. We may cite as sufficient evidence either the institute's network of predominantly „Völkisch” organizations, its population policy-themed lecture series, or even the preparatory courses and the information found in the associated materials and brochures, as well as their professional quality, wording, and target audience. The arrival of Fritz Valjavec at the institute (autumn 1935) would mark a definitive break, from which point there was not only a change in the institute's personnel, but also a fundamental change in direction concerning research priorities, publication structure and international networking (mainly in the direction of the Danube region). Taken together, these justify our referring to a new era for the institute and southeastern research from the mid-30's on.

1. Bevezetés

Az „Újragondolt negyedszázad” című – 2008 óta megrendezésre kerülő – konferenciasorozat a két világháború közötti időszak számos kérdésének új szellemiségű megközelítése mellett annak lehetőségét is megteremtette, hogy a Horthy-korszak magyar–német tudománypolitikai kapcsolatainak tárgykörére is nagyobb figyelem irányuljon. A szóban forgó vizsgálatok vonulatába illeszkedve vázolta fel e sorok írója a korábbi tanácskozások során a német „völkisch” történelemszemlélet fogadtatását a kor Magyarországon,¹ majd pedig – a másik felet is megvizsgálva – a korabeli német tudomány szemszögéből próbált magyarázatot, illetve indíttatást keresni arra, hogy miért is igyekezett radikálisan új módszerekkel és terminológiával közeledni térségünkhöz Németország „harcoló tudománya”, valamint hogyan próbált a különböző tudományos diszciplínák felhasználásával intellektuális fegyverzetet kovácsolni a területi revízió érdekében.²

Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a „Südostraum”-nak nevezett térség³ (vagyis a Reich délkeleti határai mentén elterülő, az Osztrák–Magyar Monarchia romjain kialakult és a Balkánnal kiegészített terület) kutatására szakosodott legfontosabb intézmény korai időszakát végigkísérje. Azért nem az egész időszakot, hanem egy cezúra húzásával csak az 1936-ot megelőző korszakot, mert az intézmény életében és profiljában jól láthatóan döntő változást hozott – a korábbi előadásokban már többször felidézett, a német délkelet-kutatás egészére alapvető

* Dr. PhD Orosz László tudományos főmunkatárs – Veritas Történetkutató Intézet, Budapest.

hatást gyakorló – Fritz Valjavec⁴ munkába állása. A magyarországi gyökerű, Budapesten iskola-
lázott, de a hazai német mozgalom bizalmi embereként Németországba átkerült, és ott végér-
vényesen letelepedett kultúrtörténész egész munkássága az egyen-súlyozásról szólt: az egyen-
súlyozásról, mégpedig nemzetiszocialista kapcsolatrendszere, önnön „Südostdeutsch” identitása
és végül a valóban tudományos megalapozottságú, korrekt szakmaiság hármasságában.
Valjavecnak, e vitathatatlanul felkészült, ám a német célok iránt is feltétlen elhivatott tudós-
nak, a délkelet-kutatás vezető személyiségének köszönhetette a legtöbbet a Südost-Institut, ő tette azt
„politikai” helyett „tudományos” bázissá; ezt végső soron a munkásságát vizsgáló utódok sem
igen vitatják, még ha náci múltja iránt kérlelhetetlenül kritikusak is.⁵

Aligha férhet kétség ugyanis ahhoz, hogy ő és intézete is átpolitizált tudományosságot
folytatott, sem pedig ahhoz, hogy e tudományosság számos exponense a nemzetiszocialista
keleti politikát revíziós politikaként értelmezte (félre), melynek keretében e tudósok „csak-
nem magától értetődő segítő és legitimációs funkciót” gyakoroltak, s így az ellenséges
népiséggel szembeni „tudományos elhárító harc” eszközeül szolgáltak.⁶

2. Az intézet megalakulása

A délkelet-európai térség és népei tekintetében e feladatkör ellátására volt hivatott a mün-
cheni Südost-Institut.⁷ 1930. június 23-án megszületett Alapító Okirata az intézményt működ-
tető alapítvány céljaként „a német nyelvterület déli és délkeleti részén kialakult népiség és kul-
túra alapjainak tudományos kutatásával foglalkozó intézet létrehozását és üzemeltetését” hatá-
rozta meg.⁸ A Südost-Institut tudományos karaktert hordozó intézmény volt, ám létrehozása
során döntő szempontként jelentkezett a politikai szükségszerűség. Mindez tükröződik a tulaj-
donképpen iniciátor, „a német tudomány egységfrontjának” kiépítésére törekvő, illetve „a
német tudományt a célirányos 'Deutschtumsarbeit' érdekében fölrázni” kívánó birodalmi bel-
ügyminisztérium azon tervében, mellyel a bajor állam oktatási és kultuszminisztériumát kereste
meg „egy a délkeleti térségre irányuló tudományos elhárító-intézet létrehozása” érdekében. A
bajor kormányzat nyitottnak mutatkozott a felvetésre és hamarosan maga állt elő az intézet
leendő vezetőjének személyére vonatkozó javaslattal. Karl Alexander von Müller professzor⁹
nemcsak a müncheni egyetem oktatójaként és kiváló történészként szerzett magának tekintélyt,
de konzervatív politikai magatartása is tökéletesen illeszkedőnek mutatkozott a felállítandó
intézet nyilvánvalóan nacionalista szellemiségéhez.¹⁰

A sikeres előkészítést követően a Südost-Institut hivatalos megnyitására 1930. november
28-án került sor. A megnyitó beszédek a kinevezett vezető, Karl Alexander von Müller,
valamint a nagynémet hitvallását sosem véka alá rejtő innsbrucki történész (az egyetem kés-
őbbi rektora), Harold Steinacker¹¹ tartotta. A rendezvényen a sajtó képviselői is jelen voltak,
így aztán lefolyásáról pontos képpel rendelkezünk. A Münchener Zeitung 1930. november
30-i tudósítása szerint Müller érzékletesen festette le, miként terül el körös-körül Németor-
szág mentén az elszakított vagy épp önálló területek széles övezete, amelyekben számbelileg
a Birodalom német lakosainak egynegyede él. Ebben a helyzetben az újabban rendkívül fel-
erősödött „német közösségi érzés” gondolatát ajánlotta a jelenlévők figyelmébe. Steinacker
pedig előadásában (Österreich und die deutsche Südostfront címmel) egy német uralom alatti
Mitteleuropa vízióját rajzolta föl, amelybe betagolandónak ítélte Délkelet-Európát. A meg-
szólalók ünnepi gondolatai hűen tükrözték az induló intézet eszmei hátterét.¹²

Bátran állíthatjuk, hogy a Südost-Institut profilját alapvetően meghatározó – már emlí-
tett – Fritz Valjavec munkába állásáig (1935. október) az intézeti munka, a tudományos
tevékenység háttérbe szorulásával, túlnyomórészt politikai természetű volt. Két munkatár-
sa, a történész Kurt Trampler¹³ és a germanista Bruno Schweizer¹⁴ előadásokat tartott,

„felvilágosító” kurzusokat vezetett, harcos szellemiségű brosrákát jelentetett meg és persze kapcsolatokat épített ki más, rokon indíttatású tudományos intézetekkel, illetve a népi-ségi szerveződésekkel. Utóbbit annál is könnyebben teheték, minthogy mindketten más szervezeteknél is alkalmazásban álltak: Trampler a Bund Deutscher Osten-nél,¹⁵ Schweizer pedig a müncheni Deutsche Akademie-nél.¹⁶ A későbbi évek során kiteljesedő „kämpfende Wissenschaft”¹⁷ (vagyis a tudományosan fundált politikai harc) az intézet felállítását követően azonnal lehetőséget kapott arra, hogy bemutassa eszköztárát. Már az 1930/31-es tanév őszi szemeszterében előadássorozatot szervezett a Südost-Institut, melynek keretében referátumok hangzottak el „A németiség kulturális jelentősége Délkelet-Európában”, „A németiség az al-dunai országokban”, „A németiség az alpesi térségben”, „A németiség Csehszlovákiában”, és „A bajor keleti határok veszélyeztetett helyzete” címmel. A rákövetkező félév során (vagyis az 1931-es tavaszi szemeszterben) folytatódtak a rendezvények, ily módon további előadások következtek „Az Alpok és a Duna térsége a német nép sorsában”, „A németek sorsa a dunai monarchia felbomlása során”, „Osztárság és birodalmi gondolat a történelem sodrában”, „A bajor törzs kiterjedése és kulturális teljesítménye Délen és Délkeleten”, valamint „A németiség jogi és tényleges helyzete az utódállamokban és Olaszországban” címmel.¹⁸ A témaválasztásokból, s egyáltalán a címekben is előforduló szóhasználatból (Gefahrenlage, Kulturleistung, Grenzkampf) világosan előtör a referálók idomulása olyan „modern” eszmékhez, mint a Volkstum-gondolat és a „Blut und Boden” ideológia, végeredményben pedig a nemzetiszocialista eszmeiség jelenléte is tetten érhető, hisz némelyik előadóról (ilyen pl. a földrajztudós Karl Haushofer,¹⁹ a „német geopolitika atyja”, a „Lebensraum”-fogalom elterjesztője) pontosan tudjuk, hogy már jóval az 1933-as hatalomátvételt megelőzően is az NSDAP lelkes támogatója volt.

A Südost-Institut által szervezett előadássorozat egymást követő referátumai odahaza sikert arattak, és egyetemi hallgatók seregeit vonzották, külföldön azonban az agresszív és revansista hangnem okán olykor zajos fogadtatásra találtak. A kedvezőtlen recepció egyik példáját épp Magyarország szolgáltatta. A kifogásolt előadást Hermann Rüdiger,²⁰ a stuttgarti Deutsches Ausland-Institut²¹ munkatársa tartotta Münchenben, 1931. január 16-án, „*Das Deutschtum in den unteren Donauländern*” címmel. A felháborodásnak a Milotay István szerkesztette napilap, a Magyarság adott hangot, amikor 1931. január 22-i számában (Csaba György cikke) Rüdigert pángermán becsmérléssel és magyarellenes agitációval vádolta meg. A lap munkatársa ugyanis végigülte az előadást, amelyről megállapította, hogy a „gyalázkodásoknak olyan tömegét zúdította az előadó a magyarságra és a magyar kormányra, amelyet több mint tízesztendei németországi tartózkodásom óta még nem hallottam és nem olvastam.” A tudósító sérelmezte, hogy a müncheni egyetem egyáltalán otthont adott „a tudománnyal semmi kapcsolatban nem lévő” eseménynek, annál is inkább, minthogy „ez a Rüdiger dr. nevű ügynök most Németország egész területét be fogja utazni, egyrészt, hogy Magyarország ellen gyűlöletet szítson, másrészt, hogy a magyarországi németiség 'visszanémetesítéséhez' újabb anyagi erőt gyűjtsön. De nem hallgatható el ez az orvítamadás azért sem, mert a magyar nemzetnek végül is meg kell tudnia, hogy kik azok a szelíd báránnyákként Magyarországon utazó német professzorok és milyen célból látogatják meg a magyarországi németajkú községeket.” A beszámolót tömör konklúzió zárja: „Rüdiger dr. tudományos előadásának, úgylátszik, egyetlen célja az volt, hogy a magyarokra uszítsa a hallgatóságot, amely többször felháborodásának is adott kifejezést a magyarok ellen.”²² (Előadásában Rüdiger a magyarországi németiség politikai vezetését is kritikával illette, s a kor szóhasználatában pejoratív kifejezéssel „magyarón”-nak [kritikátlanul magyarbarát, a német érdekeket eláruló] nevezte azt, ezért ragadta meg a lehetőséget a hazai német mozgalom feje, Bleyer Jakab, hogy – a lap megkeresésére – a Magyarság 1931. január 23-i számában kifejtse véleményét az elhangzottak kapcsán.)²³

3. A népiségpolitikai tevékenység kikristályosodása

1931. július 2-án tartott ülésén a Südost-Institut Alapítványi Tanácsa úgy döntött, visszafogja szervezőmunkája intenzitását a felvilágosító előadások tekintetében. Ennek oka nyilván nem a negatív külföldi visszajelzésekben keresendő, hisz az ilyen típusú visszhangok csak még inkább növelték az intézet ázsíóját a rokon szellemiségű népiségi szerveződések előtt, s amíg – egyelőre – nem az volt a fő prioritás a vezetés számára, hogy a nemzetközi tudományos vérkeringésbe respekálható szakmai tevékenysége útján nyerjen bebecsátást, addig tökéletesen elegendő volt a már megkezdett úton biztosítani az intézet létrehozását és fenntartását népiségpolitikai okokból támogató szervek jóindulatát. Az ülés jegyzőkönyve valóban nem is ezt a magyarázatot igazolja, hanem a résztvevők azon felismerését, hogy az előadássorozat teljesítette feladatát, amennyiben e rövid idő alatt sikerült az intézetet úgymond bevezetni, valamint *„érdeklődést kelteni az intézet feladatai iránt, és iskolázni a határkérdésekben érdekelt köröket.”*²⁴

A meghívott neves szakemberek által tartott előadások helyébe immáron az intézet munkatársai által vezetett kurzusok léptek, melyekhez segédanyagokat, jegyzeteket is összeállított az intézet. Trampler a déli és délkeleti németiség népiségi problémáival foglalkozó kurzusokat vezette, Schweizer honismereti foglalkozásokat tartott. Az összejövetelek mindig nagyszámú érdeklődőt vonzottak. (Valjavec visszaemlékezése szerint ő is ekkor, 1931-ben, még kezdő egyetemi hallgatóként került kapcsolatba az intézettel).²⁵ A kurzusok résztvevőinek megfelelő összetételét különlegesen fontos eredményként értékelte az Alapítványi Tanács. Nagy jelentőséget tulajdonított ugyanis annak, hogy a Studentenschaft [az egyetemi és főiskolai hallgatókat összefogó szerveződés], a hallgatói korporációk, valamint az országszolgálati bevételeik előtt felkészülő (a térség államaiban a német kisebbségek körében végzett felvilágosító és agitációs tevékenységet tudományos vállalkozásnak álcázó) egyetemista vándorcsoportok számára a Südost-Institut legyen az, amely útmutatást nyújt és ellátja őket anyaggal.²⁶

A kurzusok kísérőanyagaiként megjelentetett információs brosrák és tanulmányi segédletek feladata szintén az volt, hogy könnyen emészthető, populáris stílusban, megfelelő népiségpolitikai látókört biztosítson a célközönség, vagyis széles társadalmi rétegek számára. Ennek megfelelően az intézet gondoskodott ezek továbbításáról a legkülönbözőbb népiségi szervezetek és egyéb nacionalista körök irányába, a bajor kultuszminisztérium pedig lépéseket tett, hogy Bajorország iskoláiba is megtörténjen a példányok kihelyezése. Márpedig ennek a célközönségnek nem volt szüksége arra, hogy a tudományos kritériumokat kielégítő, megfelelő hivatkozásokkal ellátott korrekt szakkönyveket vegyen kézhez, ezért az említett kiadványok szándékosan más prioritásokat tartottak szem előtt: az érzelmekre ható válogatott képanyaggal, ám jegyzetapparátus nélkül láttak napvilágot; tudományos teljesítménynek semmi esetre sem tekinthetőek. Az 1935-ig megjelent kötetek mindegyikében aktív szerepet vállalt az intézet történész munkatársa, Kurt Trampler. Az első két gyűjteményes kötetet tanulmányokkal látta el, majd három füzetet saját neve alatt jelentetett meg.²⁷ E kötetek egyikének előszavában – az intézet vezetője, Karl Alexander von Müller tollából – azokat a gondolatokat olvashatjuk, melyek alapvetően meghatározták az intézet addigi irányvonalát, s melyek az eljövendő munka programját is adhatták. A cél tehát *„(...) a német népi öntudatot elmélyíteni és fellobbantani, a határ menti és a külföldi németiség bajait és veszedelmeit a hon tudatába vésni, valamint küszködő néptársaink számára megerősíteni annak bizonyosságát, hogy egy nagy és bátor nép áll mögöttük.”*²⁸

E többnyire tudománytalan publicisztikai panelekből építkező munkák jórészt azonos érvrendszerből merítenek, melynek alapja az, hogy az egész történelem „népiségek” és „néptalajok” harcaként fogható fel. Erről az alapról kiindulva aztán (különösen az elveszít-

tett I. világháború és a versailles-i békerendezés következményei, a területi elcsatolások, a fajtogató jóvátétel, valamint a hadsereg kényszerű leépítése függvényében) könnyen felébrszthető volt az olvasóban annak az érzése, hogy „a szeretett hon” – Trampler munkái esetében Bajorország – fenyegetésnek van kitéve.²⁹ Erre pedig a német nép csakis úgy reagálhat, hogy bátran felveszi az önvédelmi harcot. E nagy feladat megértéséhez csupán az első lépés az, amit – mások mellett – Müller professzor is patetikusan meghirdetett az intézet avatásakor, vagyis a népi összetartozás megélése. E kiélezett helyzetben a továbblépés is szükséges: a német nép élethalál-harcát kell hogy megvívja, s ennek jegyében kell egész szellemiségét, hozzáállását átalakítania. *„A bajor állam területén az kell legyen az intézkedések célja, hogy kialakuljon egy gazdaságilag teljesítőképes, kulturálisan magas színvonalon álló és célirányosan a népiségi harcra beállt határtartomány, melynek ereje a határon túli németek számára szellemi és lehetőség szerint anyagi támaszt is nyújt. (...) Csak egy olyan nép képes a határharcban helytállni, s tulajdonát és lelkét megóvni, amely a maga részéről a kicsiny napi harcokat is a lét és nemlét körül folytatott küzdelem komolyságával vívja”* – olvasható az intézet egyik kiadványában.³⁰

4. Az intézet korai időszakának értékelése

Ezekkel a gondolatokkal és korai éveinek inkább politikai, mint tudományos brosráival a Südost-Institut alkalmazkodott ahhoz a szellemiséghez, amely a kultúrát, annak terjesztését, s ezzel párhuzamosan a tudós munkáját is „harci tevékenységként” fogta fel. Részévé vált a „kämpfende Wissenschaft”-nak, hogy ily módon legyen hasznára a német nép újrafelemelése, hittel és magabiztossággal való eltöltése kapcsán évek óta folytatott fáradozásoknak. Mert ez a nép – vallották – rászolgált arra, hogy visszanyerje nagyságát. *„Kétezer év története alatt a Volgától a brit szigetekig, az Északi-tengertől az észak-afrikai Atlasz-hegységig nem volt olyan ország, amely egyszer ne tartozott volna egy germán birodalom jogára alá”* – írja az intézet történész munkatársa, Trampler.³¹ Ilyen nagyszerű múlttal a háta mögött a németiség persze azt is megteheti, hogy nagy ívű pályát rajzoljon maga elé, amely következetes folytatása lesz eddigi, évszázados missziójának. *„A déli és délkeleti német néptalaj elnyerése és átalakítása a múlt nagy teljesítménye. (...) Ennek a birtok-állománynak a megvédése a jelen feladata. Az eljövendő idők hallatlanul nagy feladata pedig a dunai térség vezetése és újjárendezése”* – olvasható a konklúzió ugyanott.³² S hogy ne legyen kétség afelől, mely vezérlő elv alapján fog megtörténni a jelenlegi állami keretek felülvizsgálata, egyik szóban forgó munkájában a Südost-Institut munkatársa ezt is rögzítette: „Mint ahogy minden délkeleti német terület esetében, itt sem az 1914-es birodalmi határokat kell az 1919-es birodalmi határokkal összevetni, hanem a zárt német nyelvterület határait kell a mostani birodalmi határokkal szembeállítani.”³³

Az eddig elmondottak tükrében összességében tehát azt állíthatjuk, hogy a Südost-Institut tevékenységének korai, a 30-as évek közepéig tartó szakasza egyfajta „félíg politikai háttérintézmény” kategóriájának felel meg, s ezáltal igen kevés alapot teremt arra, hogy „tudományos intézet”-ként minősítsük. Indoklasként elegendő, ha akár az intézet túlnyomórészt népiségi szerveződésekkel fenntartott kapcsolatrendszerét, akár a népiségpolitikai tematikájú előadássorozatot, vagy akár az általa szervezett felkészítő kurzusokat és az ezekhez kapcsolódó segédanyagok és brosrák mondanivalóját, szakmai minőségét, nyelvezetét, célközönségét szemügyre vesszük. Ugyancsak hasonló következtetésre enged jutnunk az évtized közepén az intézet „szakkönyvtárában” fellelhető alig több mint félszáz kötet! – legalábbis e szerény állomány meglétét konstataálta Gerhard Seewann, a Südost-Institut könyvtárának egykori vezetője, az intézet 60 éves fennállása alkalmából kiadott

ünnepi kötetben.³⁴ Ez az állapot várta tehát 1935 őszén az intézetnél munkába álló Fritz Valjavecet, aki aztán szívós munkával – nem túlzás állítani – minden téren új irányt adott az intézeti munkának, amivel persze legkevésbé sem szándékozunk azt állítani, hogy a politika és a tudomány szoros kapcsolata lazult volna a II. világháborús összeomlásig. Alapvetően módosultak azonban a kutatási prioritások, a személyi állomány, a publikációs struktúra, valamint a nemzetközi (elsősorban a dunai térségre irányuló) kapcsolattartás. Mindez indokolja, hogy az intézet és a délkelet-kutatás új korszakáról beszéljünk a 30-as évek közepétől.

Ennek nyomon követésére és dokumentálására azonban a konferenciasorozat újabb állomása fog majd lehetőséget adni.

JEGYZETEK

1. Adalékok a német „völkisch” történelemszemlélet fogadtatásához a Horthy-korszak Magyarországon. Közép-Európai Közlemények. 2015/1. szám. 34–48. old.
2. A két világháború közti német történettudomány közelítése Köztes-Európa népeinek vizsgálatához. Közép-Európai Közlemények. 2014/3–4. szám. 99–106. old.
3. Kaser, Karl (1990): Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. Eine Einführung, Böhlau, Wien–Köln. 92–119. old. A térség körülírásával és kutatásának metodikai kérdéseivel kapcsolatosan lásd Fritz Valjavec következő munkabeszámolóit: (1936): Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung. Südostdeutsche Forschungen 1. 1–14. old.; (1941): Werdegang der deutschen Südosteuropaforschung und ihr gegenwärtiger Stand. Südost-Forschungen 6. 1–37. old.; (1942): Südosteuropa und der Balkan. Forschungsziele und Forschungsmöglichkeiten. Südost-Forschungen 7. 1–8. old. [Utóbbi két tanulmányban a „Südosteuropa”-fogalom kitágítását igényelte, beleértve ezentúl a Balkánt is.]; (1942): Zur Kritik und Methodik der Südosteuropa-Forschung. Südost-Forschungen 7. 218–223. old.; (1943): Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Südosteuropaforschung. Jahrbuch der Weltpolitik 1943. 1055–1092. old.; (1957): Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur. Südosteuropa-Jahrbuch 1. 53–62. old. [Utóbbi munka a hidegháború korabeli német tudományos élet sablonos Kelet-Európa képének megváltoztatására és a Délkelet-Európa-kutatás önálló tudományterületként való elismertetésére irányuló törekvésnek is értékes bizonyítéka.]
4. Valjavec életútjáról egy egészen friss áttekintéssel rendelkezünk, mely a magyar és a nemzetközi szakirodalomban is az első terjedelmes és átfogó monográfia a német Südostforschung meghatározó jelentőségű személyiségéről. Vö. Orosz László (2014): Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudánypolitikai kapcsolatokban. Ráció Kiadó, Budapest. (468 o.)
5. A Valjavechez és tudánypolitikai szerepéhez való kritikus viszonyulás látványos megnyilvánulása volt a Délkelet-Európa-kutatás nemzetiszocialista korszakbeli szerepét vizsgáló 2002-es müncheni konferencia [kötetté összerendezve lásd: Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (szerk.) (2004): Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. (Ergebnisse der Tagung von 24.–26. Oktober 2002 in der Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung München) R. Oldenbourg, München.], ahol nem egy előadó – Michael Fahlbusch, Norbert Spannenberger – éles hangon bírálta Valjavec szerepvállalását a nemzetiszocialista hatalmi gépezet kiszolgálásában. Fahlbusch előadásában [lásd Fahlbusch (2004)] Valjavec Czernowitzban, az SS-csapatok oldalán teljesített fordítói tevékenységét is érintette, amivel állítólag letartóztatások és elhurcoltatások közvetett részesévé vált. E máig sem tisztázott szerepkör egyébként nem új felvetés, már Dorothea Willkomm munkájában [Willkomm (1979) 159. old.] is előjön. E kérdés tárgyalását az említett müncheni konferencián érzelmeiktől sem mentes vita kísérte. Újabban Ingo Haar Valjavecvel foglalkozó tanulmányában [Haar (2005)] foglalta össze – láthatóan polemizálva az említett konferencián Valjavec háborús bűnössé nyilvánításához nem csatlakozó Krista Zach és Gerhard Grimm felfogásával – Valjavec konkrét háborús szerepvállalását, Bukovinában töltött frontszolgálatának időszakát.

6. V. ö. Kleßmann, Christoph (1985): Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich. In: P. Lundgreen (szerk.): Wissenschaft im Dritten Reich. Frankfurt. 350–383. old., valamint Oberländer, Erwin (1992): Historische Osteuropaforschung im Dritten Reich. Ein Bericht zum Forschungsstand. In: Uő: (szerk.): Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa; 35.) Franz Steiner Verlag. Stuttgart. 12–30. old.
7. Az intézet történetéhez v. ö. Nehring, Karl (1990): Geschichte des Südost-Instituts. In: Südost-Institut München 1930–1990. Uő: (szerk.): Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. München. 21–31. old.; Seewann, Gerhard (2004): Das Südost-Institut 1930–1960. In: Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (szerk.) (2004): Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. (Ergebnisse der Tagung von 24.–26. Oktober 2002 in der Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung München) R. Oldenbourg. München. 49–92. old.; Krallert, Gertrud (1972): Das Südost-Institut München, Stand 1971. In: Grothusen, Klaus-Detlev (szerk.): Symposium des Wissenschaftlichen Beirates der Südosteuropa-Gesellschaft am 25./26. Juni 1971 in München. Ergebnisse und Pläne der Südosteuropa-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland und Österreich. München. 107–111. old.; Valjavec, Fritz (1956): Fünfundzwanzig Jahre Südostinstitut 1930–1955. In: Festschrift aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens des Südost-Institutes München 1930–1955. München. 1–4. old.
8. Nehring (1990) 21. old.
9. Karl Alexander von Müller (1882–1964), történész, az egyik első Cecil-Rhodes-ösztöndíjas Oxfordban. 1914–1933 között a Südostdeutsche Monatshefte társkiadója, 1935–1945 között a Historische Zeitschrift kiadója. 1930-tól 1936-ig a müncheni Südost-Institut vezetője, innen emelkedik a Bajor Tudományos Akadémia elnökévé (1936–1944). 1945-ben kényszerszabadságra, emlékezései három kötetben jelentek meg (1951–66).
10. Willkomm, Dorothea (1979): Untersuchungen zur Anfangsphase der deutschen Südosteuropa-historiographie. Mag. Arb. Hannover. 124–125. old.
11. Harold Steinacker (1875–1965), Edmund Steinackernek, a magyarországi német nemzetiségi mozgalom vezéralakjának fia. Budapesti diákéveit követően Bécsben folytat egyetemi tanulmányokat (klasszika-filológia, történelem, jog). Egyetemi tanár Prágában, Innsbruckban (rektor 1938–1942). Munkásságának főbb területei: történeti segédtudományok (oklevéltan), középkori történelem, a Habsburgok története, Délkelet-Európa és a nemzetiségi kérdés. A „Südostdeutsche Historische Kommission” társalapítója (1958), haláláig a „Südostdeutsches Archiv” kiadója.
12. Münchener Zeitung. 1930. XI. 30. Deutscher Südosten. Eröffnung des Instituts zur Erforschung des Deutschtums im Süden und Südosten.
13. Kurt Trampler (1904–1969), történész, jogász, közgazdász végzettséggel került a müncheni Südost-Instituthoz, ahol a 30-as évek első felében ontotta a népiségpolitikai motivációjú, a veszélyeztetettség érzetére apelláló, egyértelműen a revíziós célokat támogató történeti pamfleteket, brosúrákat. A II. világháborút követően az ezotéria világában találta meg küldetését, lélekgyógyászként tevékenykedett, s az 50-es években a gyógyító energiát kézzel a közvetítő csodadoktorként híresült el.
14. Bruno Schweizer (1897–1958), filológus, nyelvész, 1935-ig a Südost-Institut, majd a Forschungsgemeinschaft Deutsches Ahnenerbe munkatársa. Termékeny helytörténeti kutatásai mellett nyelvészként tevékenykedett, kezdetben az izlandi nyelvvel, majd a cimberek eredetével, illetve azok longobárdokkal való rokonságával foglalkozott.
15. A szervezet a valamennyi keleti német egyesületet tömörítő birodalmi szövetség volt, mely az aktív „Grenzarbeit”-ot aktív „Volkstumsarbeit”-tal próbálta segíteni. A témához: Schaller, Helmut (2002): Der Nationalsozialismus und die slawische Welt. Verlag Friedrich Pustet. Regensburg. 142–143. old.
16. A Deutsche Akademie in München 1925. május 5-én jött létre a külföldi németiség tudományos kutatásának és ápolásának céljával. A szervezethez lásd Siebert, Erich (1971): Die Rolle der Kultur- und Wissenschaftspolitik bei der Expansion des deutschen Imperialismus nach Bulgarien, Jugoslawien, Rumänien und Ungarn in den Jahren 1938–1944. Mit einem Blick auf die vom westdeutschen Imperialismus wiederaufgenommene auswärtige Kulturpolitik. Ber-

- lin/Ost, (Diss.). 322–335. old.; Luther, Tammo (2004): Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten. Franz Steiner Verlag. Stuttgart. 55–56. old.; Tafferner, Anton (1974): Donauschwäbische Wissenschaft. Versuch einer geistigen Bestandsaufnahme und einer Standortbestimmung von den Anfängen bis zur Gegenwart. 1. Teil. Südostdeutsches Kulturwerk. München. 68–73. old.
17. A témához lásd Haar, Ingo (1999): „Kämpfende Wissenschaft“. Entstehung und Niedergang der völkischen Geschichtswissenschaft im Wechsel der Systeme. In: Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (szerk.): Deutsche Historiker im Nationalsozialismus. Fischer Taschenbuch Verlag GmbH. Frankfurt/Main. 215–240. old.
 18. Willkomm (1979) 134–135. old. Maguk az előadások nem maradtak fenn, csupán a referálók hasonló témában megjelentetett munkái kínálhatnak fogódzót az elhangzottak vonatkozásában.
 19. Karl Haushofer (1869–1946), geográfus. Katonai karriert követően 1913-ban doktorált, 1919-ben habilitált Münchenben, ahol 1921-től egyetemi tanár. 1934–37 között a Deutsche Akademie elnöke, 1938–41 között a Volksbund für das Deutschtum im Ausland elnöke. A „Zeitschrift für Geopolitik“ kiadója (1924–44). Már a 20-as évek óta jelentős befolyást gyakorolt az NSDAP politikájára, a „Lebensraum“-fogalom elterjesztője. Befolyása 1941-től visszaesett, miután tanítványa és barátja, Rudolf Hess Angliába menekült. Öngyilkos lett.
 20. Hermann Rüdiger (1889–1946), történész, geológus, fiatal éveiben sarkkör-kutató. 1923-tól a stuttgarti Deutsches Ausland-Institut munkatársa, folyóiratának („Der Auslandsdeutsche“) szerkesztője, 1941-től az intézet vezetője. A 20-as évektől terjesztője a pannóniai térség németiségét összefogni hivatott „Donauschwaben“ fogalomnak. A II. világháborút követően az amerikai megszálló csapatok ludwigsburgi internáló táborában hunyt el tisztázatlan körülmények között.
 21. A szervezethez lásd Ritter, Ernst (1976): Das Deutsche Ausland-Institut in Stuttgart 1917–1945. Ein Beispiel deutscher Volkstumsarbeit zwischen den Weltkriegen. (Frankfurter Historische Abhandlungen; 14.) Franz Steiner Verlag. Wiesbaden.; Seckendorf, Martin (1994): Kulturelle Deutschumpflege im Übergang von Weimar zu Hitler am Beispiel des deutschen Ausland-Institutes (DAI). Eine Fallstudie. In: Jacobeit, Wolfgang – Lixfeld, Hannjost – Bockhorn, Olaf (szerk.): Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts. Böhlau. Wien–Köln–Weimar. 115–135. old.; valamint újabban Gesche, Katja (2006): Kultur als Instrument der Aussenpolitik totalitärer Staaten. Das Deutsche Ausland-Institut 1933–1945. Böhlau. Köln.
 22. V. ö. Csaba György cikke: Magyarország. 1931. január 22. (XII. évf., 17. szám). „Példátlan rágal-makkal izgatott Magyarország ellen a müncheni egyetemen egy német agitátor.” 7. old.
 23. V. ö. Magyarország. 1931. január 23. (XII. évf., 18. szám). „Bleyer Jakab elítéli a müncheni magyarellenes agitátor szereplését.” 7. old. Az újság a nevezett előadásnak leginkább azon kijelentései kapcsán várta Bleyer állásfoglalását, miszerint „a német kisebbség iszonyatosan szenvedett a magyar uralom idején a mostani Erdélyben és Délvidéken, sőt azt is mondotta, hogy a szerbiai és romániai németiség helyzete sokkal jobb most, mint régebben volt. Rüdiger magyargyalázó előadásában a csonkamagyarországi német kisebbség vezetőit és képviselőit sem tartja eléggé intranzigenseknek és úgy tünteti föl őket, mint akik ’tisztára magyarok’.” Válaszában Bleyer elhatárolódik az előadótól, mondván „(...) nem tudom, hogy információit honnan vette, és hozzá egyáltalában semmi közöm nincsen. Ha azonban tényleg megtette azon kijelentéseket – amint azt a Magyarország tudósítója állítja –, akkor rossz szolgálatot tett a magyar-német barátság ügyének. Amit mond, a cikk szerint, abból bizonyos dolgok állandóan tárgyalás alatt állanak a kormány és közöttünk, de az egész beállítás magyarellenes és ennél fogva mi a leghatározottabban elítéljük.”
 24. Willkomm (1979) 138. old.
 25. Valjavec (1956) 4. old.
 26. Willkomm (1979) 138. old.
 27. Trampler, Kurt (1931): Die Tschechische Gefahr für den bayerischen Osten. Das Bayernland 42/9. szám. „Bayerns Ostmark, ein gefährdetes Grenzland.” 275–284. old.; Uő. (1932): Das Vorfeld des bayerischen Grenzmark. In: Heiss, F. – Hillen Ziegfeld, A. (szerk.): Süddeutsche Ostnot. Berlin. 57–76. old.; Uő. (é. n.): Bayern im deutschen Grenzkampf. München.; Uő:

- (1934): Die bayerische Ostmark bedroht! München.; Uő: (1934): Not und Aufbau der bayerischen Ostmark. Schicksal eines deutschen Grenzlandes. München.
28. Trampler (1934): Die bayerische Ostmark bedroht! 4. old.
29. Lásd ehhez legújabban: Schaller (2002), különösen 83–88. old. (Die Bayerische Ostmark als Bollwerk gegen die Slawengefahr.)
30. Trampler (1931) 283. old.
31. Trampler (é. n.) 1. old.
32. Uo. 2. old. A Trampler elképzelései szerinti újjárendezést nem feladatomban elemezni, ám a kifejezeten politikai ízű brosúra első lépésként Ausztria Németországgal való egyesülését szorgalmazza, ezután pedig a nemzetiszocialista „Großraumideologie” jegyében Délkelet-Európa gazdasági függőségének kiteljesítését.
33. Trampler (1931) 276. old.
34. Seewann, Gerhard (1990): Die Bibliothek des Südost-Instituts. In. Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. R. Oldenbourg Verlag. München. 265–285. old., 268. old. Az egyedüli, valóban tudományos igényű vállalkozásnak az a könyvsorozat tekinthető, amelyet a Südost-Institut 1933-tól bocsátott útjára (kezdetben) a passau-i Institut für ostbairische Heimatforschung partnereként.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beer, Mathias–Seewann, Gerhard (szerk.) (2004): Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. (Ergebnisse der Tagung von 24.–26. Oktober 2002 in der Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung München) R. Oldenbourg. München.
- Fahlbusch, Michael–Haar, Ingo (szerk.) (2008): Handbuch der völkischen Wissenschaften. Personen – Institutionen – Forschungsprogramme – Stiftungen. 1–2. köt. K. G. Saur. München.
- Fahlbusch, Michael (2004): Im Dienste des Deutschtums in Südosteuropa: Ethnopolitische Berater als Tathelfer für Verbrechen gegen die Menschlichkeit. In. Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (szerk.): Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. (Ergebnisse der Tagung von 24.–26. Oktober 2002 in der Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung München) R. Oldenbourg. München. 175–214. old.
- Haar, Ingo (1999): „Kämpfende Wissenschaft“. Entstehung und Niedergang der völkischen Geschichtswissenschaft im Wechsel der Systeme. In. Schulze, Winfried – Oexle, Otto Gerhard (szerk.): Deutsche Historiker im Nationalsozialismus. Fischer Taschenbuch. Frankfurt/Main. 215–240. old.
- Haar, Ingo (2005): Friedrich Valjavec. Ein Historikerleben zwischen den Wiener Schiedssprüchen und der Dokumentation der Vertreibung. In. Scherzberg, Lucia (szerk.): Theologie und Vergangenheitsbewältigung. Eine kritische Bestandsaufnahme im interdisziplinären Vergleich, Schöningh, Paderborn. 103–119. old.
- Gesche, Katja (2006): Kultur als Instrument der Aussenpolitik totalitärer Staaten. Das Deutsche Ausland-Institut 1933–1945. Böhlau. Köln.
- Kaser, Karl (1990): Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft. Eine Einführung, Böhlau. Wien–Köln.
- Kleßmann, Christoph (1985): Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich. In. Lundgreen, P. (szerk.): Wissenschaft im Dritten Reich. Frankfurt. 350–383. old.
- Luther, Tammo (2004): Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Nehring, Karl (1990): Geschichte des Südost-Instituts. In. Uő. (szerk.): Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. R. Oldenbourg Verlag. München. 21–31. old.
- Oberländer, Erwin (1992): Historische Osteuropaforschung im Dritten Reich. Ein Bericht zum Forschungsstand. In. Uő. (szerk.): Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa; 35.) Franz Steiner Verlag. Stuttgart. 12–30. old.

- Oberländer, Erwin (1995): Geschichte Ostmitteleuropas – Selbstwert oder Funktion der Deutschen Geschichte? Zur historischen Osteuropaforschung der 30er/40er Jahre. In: Michael Garleff (szerk.): Zwischen Konfrontation und Kompromiss. R. Oldenbourg Verlag. München. 25–36. old.
- Orosz László (2014): A két világháború közti német történettudomány közelítése Köztes-Európa népeinek vizsgálatához. Közép-Európai Közlemények. 2014/3–4. szám. 99–106. old.
- Orosz László (2014): Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban. Ráció Kiadó. Budapest. (468 o.)
- Orosz László (2015): Adalékok a német „völkisch” történelemszemlélet fogadtatásához a Horthy-korszak Magyarországon. Közép-Európai Közlemények. 2015/1. szám. 34–48. old.
- Ritter, Ernst (1976): Das Deutsche Ausland-Institut in Stuttgart 1917–1945. Ein Beispiel deutscher Volkstumsarbeit zwischen den Weltkriegen. (Frankfurter Historische Abhandlungen; 14.) Franz Steiner Verlag. Wiesbaden.
- Schaller, Helmut (2002): Der Nationalsozialismus und die slawische Welt. Verlag Friedrich Pustet. Regensburg. 142–143. old.
- Seewann, Gerhard (1990): Die Bibliothek des Südost-Instituts. In: Südost-Institut München 1930–1990. Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. R. Oldenbourg Verlag. München. 265–285. old.
- Seewann, Gerhard (2004): Das Südost-Institut 1930–1960. In: Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (szerk.) (2004): Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. (Ergebnisse der Tagung von 24.–26. Oktober 2002 in der Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung München) R. Oldenbourg. München. 49–92. old.
- Spannenberger, Norbert (2004): Vom volksdeutschen Nachwuchswissenschaftler zum Protagonisten nationalsozialistischer Südosteuropapolitik. Fritz Valjavec im Spiegel seiner Korrespondenz 1934–1939. In: Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (szerk.): Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. (Ergebnisse der Tagung von 24.–26. Oktober 2002 in der Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung München) R. Oldenbourg. München. 215–236. old.
- Trampler, Kurt (1931): Die Tschechische Gefahr für den bayerischen Osten. Das Bayernland 42/9. szám. „Bayerns Ostmark, ein gefährdetes Grenzland.” 275–284. old.
- Trampler, Kurt (1934): Die bayerische Ostmark bedroht! München.
- Trampler, Kurt (é.n.): Bayern im deutschen Grenzkampf. München.
- Valjavec, Fritz (1936): Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung. Südostdeutsche Forschungen 1. 1–14. old.
- Valjavec, Fritz (1941): Werdegang der deutschen Südosteuropaforschung und ihr gegenwärtiger Stand. Südost-Forschungen 6. 1–37. old.
- Valjavec, Fritz (1942): Südosteuropa und der Balkan. Forschungsziele und Forschungsmöglichkeiten. Südost-Forschungen 7. 1–8. old.
- Valjavec, Fritz (1942): Zur Kritik und Methodik der Südosteuropa-Forschung. Südost-Forschungen 7. 218–223. old.
- Valjavec, Fritz (1943): Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Südosteuropaforschung. Jahrbuch der Weltpolitik 1943. 1055–1092. old.
- Valjavec, Fritz (1956): Fünfundzwanzig Jahre Südostinstitut 1930–1955. In: Festschrift aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens des Südost-Institutes München 1930–1955. München. 1–4. old.
- Valjavec, Fritz (1957): Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur. Südosteuropa-Jahrbuch 1. 53–62. old.
- Willkomm, Dorothea (1979): Untersuchungen zur Anfangsphase der deutschen Südosteuropa-historiographie. Mag. Arb. Hannover.
- Zach, Krista (2000): Die Anfänge der deutschen Südosteuropaforschung und die Münchner Zeitschrift Südost-Forschungen. In: Fassel, Horst – Waack, Christoph (szerk.): Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren und Perspektiven. Festschrift des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde für Horst Förster. Tübingen. 267–301. old.
- Zach, Krista (2004): Friedrich Valjavec nach seinen privaten tagebuchartigen Aufzeichnungen (1934–1946). In: Beer, Mathias – Seewann, Gerhard (szerk.) (2004): Südostforschung im Schatten des Dritten Reiches. Institutionen – Inhalte – Personen. (Ergebnisse der Tagung von 24.–26. Oktober 2002 in der Carl-Friedrich-von-Siemens-Stiftung München) R. Oldenbourg. München. 257–274. old.

KAPOSI ZOLTÁN*

A 19. SZÁZAD VÉGI AGRÁRVÁLSÁG HATÁSAI A DÉL-DUNÁNTÚLI RÉGIÓ URADALMI GAZDÁLKODÁSÁRA

THE LATE 19TH CENTURY AGRARIAN CRISIS' EFFECTS ON THE SOUTH TRANSDANUBIAN REGION'S MANORIAL MANAGEMENT

ABSTRACT

Despite the previous development the domestic agrarian sector experienced a recession for one and half decade from the 1880s. This had two reasons. First, effects of depressed prices in the world economy touched Hungary too; second, due to the phylloxera epidemic wine production crisis occurred. In this study we examine the responses given to the crisis, mostly focusing on the South Transdanubian region. We point out that large scale agrarian plants tried to mitigate the situation in many ways. Instead of the previous grain production they increased the intensive farming which enabled the acclimatisation of many new plants. Mechanisation developed too. More plants were grown for industrial processing (mainly sugar beets). With the acclimatisation of new species the husbandry was modernised and indoor farming spread quickly. Many large estates moved toward high quality forestry. Leasing of the large estates resulted new capital flowing to the agrarian sector. Tendency for creating co-operatives strengthened. Due to these changes in the beginning of the 20th century we can observe a more intensively and flexibly working manorial management.

A magyar mezőgazdaság helyzete a dualizmus korában

Mielőtt az agrárválság részleteibe belemennénk, szükséges néhány megjegyzést tennünk a korabeli hazai agrárgazdaságról. A vizsgált korszakban Magyarországon a mezőgazdaság volt a legjelentősebb ágazat. 1867 körül az ágazatban az összes foglalkoztatottnak mintegy 80, az első világháború előtt pedig még mindig 64%-a dolgozott. Különösen magas volt az arány a dél-dunántúli megyékben: 1910. évi adatok alapján Zalaiban 73, Somogyban 72, Baranyában 69, Tolnában 67% volt az agrárfoglalkozásuk aránya.¹ A magyar mezőgazdaság működése a 19. század második felében egyre mélyebben tagolódott a Monarchia rendszerébe.² Közép-Európa országaiban az agrárium működése azonban túlmutatott a szűkebben vett ágazaton. A mezőgazdaság alapját képező földbirtok nemcsak jövedelmi kérdés volt; meghatározhatta az adott társadalom működését, biztosíthatta egyes rétegek számára a politikai előrelépés lehetőségét.³ Ám az is lényeges, hogy egy agrárrendszer működése nemcsak az ember, hanem a környezet által is meghatározott; a klimatikus változások akár 30–40%-os termés kiesést is okozhattak.⁴

Az 1850 utáni két évtizedben a magyar gazdaság viszonylag gyorsan fejlődött. Kedvezőek voltak a külső értékesítési lehetőségek. Ausztriai szakkutatások is bizonyították, hogy az osztrák urbanizáció, s főleg Bécs fejlődése jelentős piacot tudott biztosítani a magyar gabonatermelőknek. A külső kereslet szinte folyamatosan nőtt, s a gabonaárak – kamarai és uradalmi adatok szerint – emelkedtek.⁵ Egyre több magyarországi nagykereskedő vállalkozás jött létre, s jelentősen nőttek az exportkapacitások. Erősítette ezt az is, hogy az

* Prof. Dr. Kaposi Zoltán egyetemi tanár – Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kar.

1848. évi törvények, majd pedig az 1850–60-as években rendeletekkel szabályozva az erdők és legelők jogi elválasztása megtörtént, s így megszilárdulhattak a polgári földtulajdon-viszonyok.⁶ Javította a mezőgazdasági pozíciókat, hogy a nagy magyar gabonatermelő térségek irányába hamar kiépültek az első vasútvonalak.⁷ Ezzel párhuzamosan javult a hitelhelyzet is, így az 1860-as években már egyre olcsóbban juthattak a vállalkozók pénzhez.⁸

Mindez azt eredményezte, hogy főleg a hazai uradalmak számára egyre jobb termelési és értékesítési lehetőségek adódtak. Az uradalmak fokozták mezőgazdasági termelésüket. Dél-Dunántúl területén egyre több legelőt törtek föl és alakítottak szántóvá; folyókat szabályoztak és mocsarakat csapoltak le.⁹ A négy megyében hatalmas méretű erdők estek áldozatául a gabonakeresletnek. Jól mutatja ezt, hogy például a hg. Batthyányak 30 000 holdat kitevő hitbizományi uradalmaiban (Nagykanizsa, Kőrmend, Inta, Ludbreg) 1871–72-ben mintegy 3000 holdnyi erdőt vágtak ki.¹⁰ Mielőtt azonban bárki esztelen pusztításra gondolhatna, jelezzük, hogy az erdők irtása a korabeli Magyarországon sajátos kortűnet volt: 1867–1885 között országos szinten 480 ezer holddal csökkent az erdőállomány területe.¹¹ De világosan lehetett ezt helyben is látni. Neusiedler János zalai erdész 1875-ben azt írta, hogy „*Ismertem és megnevezhetnék Tolna-, Baranya, Zala, kiválólág Somogy és Veszprém megyékből több tekintélyes földbirtokost is, kik erdőiket irgalom nélkül letaroltatták, és voltak esetek, hol az erdésznek állását kellett odahagynia, mert a kezelése alatt álló erdő pusztítását, urának ellenére, akadályozni akarja*”.¹² Mintegy két évtizeddel később pedig azt állapíthatta meg, hogy „...*az erdőkezelés...erdészek kezeiben volt, úgy látszik, hogy az erdők még sem szaporodtak, hanem 30–40 % elpusztult*”.¹³ Nemcsak a világi, hanem az állami és az egyházi nagybirtokokon is hatalmas erdőpusztításokat végeztek ebben az időben.¹⁴

Statisztikai adatok és korabeli mezőgazdasági szakértők leírásai alapján egyértelmű, hogy 1850–73 között a magyarországi, és azon belül a dél-dunántúli területeken a földesúri gazdálkodás folyamatosan szélesedett. Az 1850–60-as években az agárnagyüzemek – részben kényszerből – áttértek a fizetett alkalmazottakkal történő gazdálkodásra.¹⁵ Az egyik oldalon gazdatisztek (ispánok, számvevők, kasznárok, vincellérek sb.), a másik oldalon béresek, cselédek egyre nagyobb számban jelentek meg a földesúri majorságokban. A nagy gabonakereslet miatt megindult a gépesítés is, amellyel főleg a gabonatermelés hatékonyságát lehetett növelni. De jó évek jártak az állattartásra is, hiszen a juhtenyésztés, a szarvasmarhatartás és a sertésenyésztés előtt is komoly perspektívák nyíltak, nem is beszélve a szőlőgazdálkodásról, borászatról.¹⁶

Nincs olyan gazdasági konjunktúra, amely ugyanakkor ne okozna számos szereplőnek problémákat. Az 1850–60-as években sem volt problémamentes a fejlődés. Sok esetben nehéz volt az átállás a régi feudális gazdálkodásról a kapitalista üzemre, rendszerre, számos, régebben mintagazdaságnak számító uradalom küszködött nehézséggel. Mivel a földtulajdonosok sokszor csak elég későn jutott hozzá a földtehermentesítési járulékhöz, ezért komoly likviditási nehézségekkel küszködtek.¹⁷ De még a legnagyobbak esetében is állandósulhattak a pénzügyi problémák. Jó néhány csőd is zavarta a közeletet. Ezek közül kiemelkedett a 29 uradalommal rendelkező hg. Esterházy-család esete 1861–65 között, ahol a talpon maradást csak 9 uradalom eladásával tudták biztosítani.¹⁸ Nagy nehézségekkel küszködött a 160 000 holdas Keszthely központú gr. Festetics-uradalom is, ahol mintegy 10 év alatt sikerült a gazdasági helyzetet stabilizálni.¹⁹ Az eladósodásához hozzájárult az is, hogy tulajdonosaik a 19. század első felében igencsak költekező életmódot (divat követése, presztízsjellegű fogyasztás, utazások stb.) folytattak.²⁰

A hazai alacsony jövedelmek erős korlátok között tartották a keresletet. Régi probléma volt Magyarországon a nyugati országokénál jóval alacsonyabb bérszínvonal, de az is,

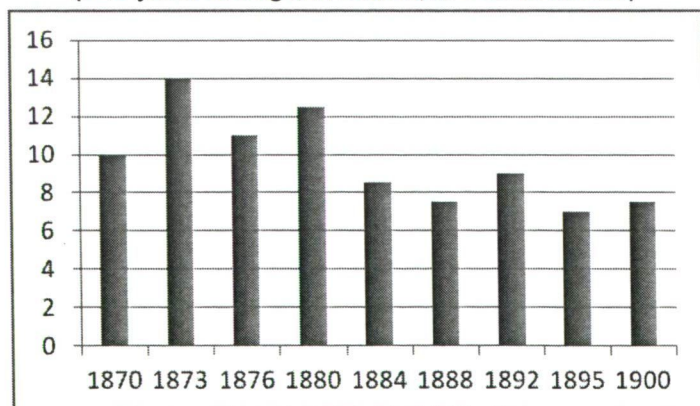
hogyan az 1848. évi törvények hatására mintegy 900 000 zsellér család nem jutott földtulajdonhoz, s így jelentős munkanélküliség keletkezett.²¹ Ugyanakkor a paraszti birtokok kis területűek voltak, ami állandó feszítő szociális problémát jelentett az egész korszakon át. Szintén rontotta a piacgazdaság kiépülésének esélyeit, hogy relatíve fejletlen volt a hazai közlekedési infrastruktúra, ugyanakkor a kockázatos szellemiségű vállalkozóknak is híján volt az ország. A kétségtelenül meglévő nehézségek ellenére azonban hangsúlyozzuk, hogy az 1873 előtti két évtizedben a magyar mezőgazdaság gyorsan fejlődött.

Az agrárválság kialakulása

1850–73 között a nyugati mezőgazdaság gyorsan növekedett. E korszak a liberális gazdaságpolitika időszaka volt.²² A mezőgazdaság gépesítése révén nőtt az agrártermelés hozamai és javult az ellátásbiztonság. A legfejlettebb európai ország, Anglia esetében 1846-ban törvénybe iktatták a gabonavámok eltörlését, így egyre nagyobb áruszállítás irányulhatott más földrészekről a szigetország felé.²³ Az 1860. évi angol–francia kereskedelmi egyezmény után a nyugat-európai országok a szabad kereskedelem felé nyitottak.²⁴ A nyugati országok egyre több gabonát importáltak, s ennek nagy része az USA-ból érkezett. Az amerikai gabona európai piacokon való megjelenésének persze voltak sajátos amerikai okai is. Egyrészt az 1862. évi törvények révén olcsón és könnyen lehetett földhöz jutni. Másrészt az időközben javuló és olcsóbbá váló szállítási kapacitások miatt már kifizetődően lehetett nagy tömegű gabonát szállítani Európába.²⁵ Ennek eredményeképpen nagy mennyiségű amerikai gabona került be Európa piacaira, ahol 1882-től kezdve erősen leszorította az árakat. Tegyük hozzá, hogy 1880-as évektől megjelent az olcsó argentin, a kanadai, majd az ausztrál és az orosz gabona is, ráerősítve a piaci túlkínálatra.

**1. diagram. A búzaárak változásai Európában 1870–1900 között
(5–10 éves átlagokban, tonnánként, márkában)**

**Figure 1. Wheat price changes in Europe 1870–1900
(5-10 years average, in tonnes, in German Marks)**

Forrás: Fischer, Wolfram (1985): 144. old. (Táblázat adatai alapján szerkesztve)

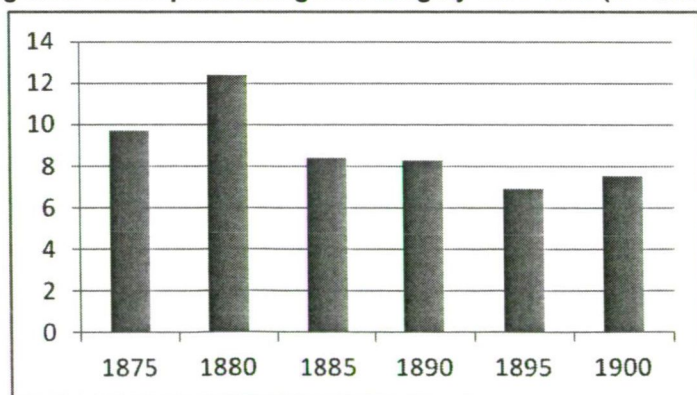
Az ábrából látható, hogy a búzaárak az 1870-es évek általános gazdasági nehézségeit (tőzsdekrach, bankválság stb.)²⁶ követően főleg az 1880-as években egész Európában

gyorsan csökkentek. Az árak csökkenése persze eltérően hatott az egyes térségekre, s ez még a nyugat-európai területekre is igaz. Általánosságban az mondható, hogy minél piacosabb volt egy vidék, minél inkább az árutermelésre szakosodott, annál súlyosabb helyzetbe került ezekben az években. A nagyban önellátó vidékeket az áresés kisebb mértékben sújtotta. Természetesen gondolhatnánk, hogy a gabonaárak, s ezen keresztül az élelmiszerek árának visszaesése alapvetően kellemes a társadalomnak, főleg a városi lakosságnak. Egyáltalán nem jó viszont azoknak a termelőknek, akik nagy tételben, de alacsony árréssel egy telített piacra szállítottak. Esetükben a bevételek csökkenése első lépésben elvitte a profitot, majd jöttek a tovagyrúzó hatások: az alacsony jövedelmezőség miatt nem volt lehetőség beruházásokra, megindult az eladósodás, s emelkedett az agrár-munkanélküliség.²⁷ Szintén rossz a volt defláció a tartalékok nélkül működő kis- és középparaszti birtokosok számára, akik közül eben az időben sokan veszítették el földjüket. Tény, hogy a pozíciók romlása miatt az európai országokban politikai szintre emelkedett a gabonaárak hanyatlásának témája, s több országban felmerült a vámok bevezetésének és a piac mesterséges eszközökkel történő bővítésének gondolata.²⁸

A nyugat-európai piaci változásokat hamar megéreztek Közép-Európában is. Az Osztrák-Magyar Monarchiának volt egy évszázados munkamegosztási rendszere, amelyben Magyarországról viszonylag nagy tömegű mezőgazdasági termék került Ausztriába. A korabeli kiviteli statisztikai adatok egyértelműen a búza dominanciáját mutatják.²⁹ A Monarchia piacát vámok védték, amely így sokáig biztos termékelhelyezési lehetőséget biztosított a magyar termelőknek. A nyugati árcsökkenés azonban begyűrűzött a Monarchia országaiba is: az árak a bécsi tőzsdén is csökkenésnek indultak, nem is beszélve a budapestiről. Minden gabonafajta esetében árcsökkenést látunk az 1880–90-es években, de legnagyobb mértékben kétségtelenül a búza ára esett vissza.

2. diagram. A búza árának változásai Magyarországon 1875–1900 között (Ft.)

Figure 2. Wheat price changes in Hungary 1875-1900 (in Forint)

Forrás: Földes Béla (1905): 41–42. old.

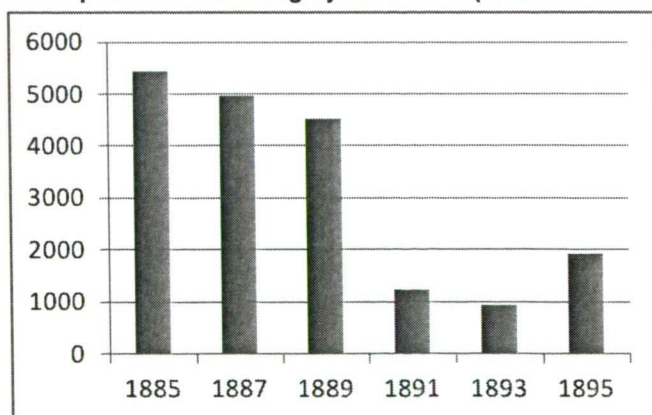
Az árhatásokat hamar megéreztek a magyar termelők is. Megkönnyítette az információ-áramlást, hogy eddigre már kiépült a hazai vasúti és távközlési infrastruktúra egy része. Viszonylag sok hazai agrárszakember járt Nyugaton, s volt már hazai agrárgazdasági szak-sajtó, s nem utolsósorban az árcsökkenés hatása állandó parlamenti téma lett. Ebben az időben a szaktudomány és a gyakorlat nem volt messze egymástól, számos – Európa-szerte ismert – magyar agrárszakember egyben gazda is volt. S említsük meg azt is, hogy jelentős – itt most nem részletezendő – közgazdasági és statisztikai irodalma jött létre a válság értelmezésének, főleg az árstatisztika terén születtek komoly eredmények.

A búzaárak csökkenése a hazai nagyobb uradalmak számára kedvezőtlenek voltak. Azok az uradalmak, amelyek korábban jelentős beruházásokkal hatalmas szántókat alakítottak ki, most folyamatosan csökkenő bevételeket realizáltak. A Somogy megye közepén elhelyezkedő, a piarista rend tulajdonában lévő mintegy 30 000 holdas mernyei uradalomban a búzatermelés az 1880-as években a korábbiakhoz képest 25%-kal kevesebbet hozott.³⁰ A Szigetvár melletti, a Biedermann-család kezében lévő szentegáti és mozsgói uradalom esetében is hasonló jövedelemcsökkenést láthatunk. A bevételkiesést sajátos módon próbálták kompenzálni a földtulajdonosok: megpróbálták még több gabonát termelni, vagyis a csökkenő árakat többlettermeléssel ellensúlyozták. Ennek hosszú távú következményei lettek: nőtt a túltermelés, s egyre jelentősebb értékesítési nehézségek alakultak ki.³¹ A kis- és középparasztok esetében külterjes termelésnövelésre a földhiány miatt nem volt lehetőség.

A gabonaválságon túl volt még egy aggasztó jelenség, mégpedig a gyorsan terjedő filoxérajárvány. A filoxéra egy szőlőgyökér-betegség volt, amely a tengerentúlról származott, s végigsöpört egész Európán.³² Magyarországon először 1875-ben a déli területen, Pancsován észlelték. A betegség az 1870-80-as években egész Dél-Dunántúlon elterjedt. A filoxérával fertőzött szőlőket ki kellett vágni, ugyanis nem volt hatékony védekezési módszer ellene. Addig a Dél-Dunántúlon a szőlő- és a bortermelés nagyon fontos eleme volt a gazdálkodásnak. A térségben jelentős szőlőterületek voltak (Villány, Szekszárd stb.). Pécssett például 2500 hold szőlő volt a polgárok birtokában, ugyanakkor Pécs a második legnagyobb magyar borkereskedő város volt a 19. század utolsó harmadában.³³ A városi polgárság számára a szőlőbirtoklás nemcsak jövedelmi kérdés volt, hanem a polgári lét egyik kifejeződése. Még az olyan gyártulajdonos családok, mint például Pécssett a kerámiagyártó Zsolnay vagy a kesztyűgyártó Hamerli is igen nagy szőlőkkel rendelkezett. A szőlészet egy sajátos életmód is volt, a szőlőhegyeken egyre másra épültek a villaszerű présházak, sokszor modern berendezéssel. A térség második legnépesebb városában, Nagykanizsán a város mellett lévő Bagola-hegyen a 19. század utolsó harmadában már fürdőszobás és nyugati ízléssel kiépített présházak, villák épültek. A város első fürdőszobás háza is ott épült fel Blau Mór konyakgyáros tulajdonában.³⁴ Ez a helyzet gyorsan megváltozott a járvány hatására, hiszen a szőlő- és bortermelés tizedére esett vissza. Csak a homokos talajon termelt szőlők voltak immunisak a filoxéra ellen.³⁵

3. diagram. Bortermelés Magyarországon 1885–1895 között (ezer hl-ben)

Figure 3. Wine production in Hungary 1885–1895 (in thousand hectolitres)

Forrás: Beck Tibor (2005): 170.old. (Táblázat alapján szerkesztve)

A táblázatból is látható, hogy az 1890-es évekre nagyon lecsökkent a bortermelés, így természetesen annak bevételei is visszaestek. Számos, korábban nagy forgalmú borkereskedő céget számoltak föl. Különösen azért jelentett nagy problémát a filoxérajárvány, mert időben egybe esett a gabonaválsággal. A két ágazat működési nehézségei hatására a hazai mezőgazdaság egyre nagyobb válságba került.

Válságmegoldások a dél-dunántúli régióban

Kérdés, hogy milyen megoldásokat lehetett találni az agrárválság ellen? Szerencsére nem kellett mindent kitalálni, hiszen az európai próbálkozások már ismertek voltak. Ezek egy része állami szinten jött létre. A legfontosabb a Monarchia védővamos rendszerének erősítése volt. A dualista rendszerben 10 évente meg kellett újítani a vámegyezményt. A magyar félnek sikerült elérnie az agrárvámok felemelését, s ezzel a mezőgazdaság számára biztosította az ausztriai agrárpiacot.³⁶ A másik fontos állami beavatkozási intézkedés az ún. „amerikai szőlőtelepek” létrehozása volt, ahonnan a gazdák kedvezményes áron vásárolhattak a filoxéra immunis vesszőket. Kedvezményes hitelekkel, adóelengedéssel is ösztönözte az állam fajtaváltásra a termelőket.³⁷ Ezek az állami intézkedések jelentős hatást gyakoroltak az agrártermelésre, ám kétségtelen, hogy a magyar mezőgazdaság megújítása döntő mértékben mégiscsak a magángazdasági törekvésekből fakadt.

Az agrármegújulás egyik legfontosabb módja a belterjes módszerek alkalmazása volt. A korábbi gabonadominancia mellett kisebb szerep jutott takarmánynövények vagy ipari alapanyagok termelésének. Az 1880–90-es években azonban egyre nagyobb mértékben épültek be a váltógazdálkodásba a takarmánynövények. Ezek között a kukorica és a pillangós növények (lóhere, lucerna stb.) voltak a legfontosabbak. A pillangósokkal lehetőség nyílt az állatok téli zöldtakarmányozásra, másik előnyük pedig a talajban lévő nitrogénmegkötésből származott, amivel javult a föld regenerációs képessége. A változásokra jó példa Somogy megye esete. Az 1876. évi kamarai felmérés szerint Somogyban a szántók 62%-án gabonát, 22%-án pedig kukoricát, hüvelyeseket, burgonyát, répát és ipari növényeket (kendert, lent, dohányt) termeltek. Ezzel szemben a 19. század végén a takarmány és ipari növények termelése már majdnem 35%-ot ért el.³⁸ Jó példa erre a cikória termelése. 1906-ban megnyílt Nagykanizsán a Patria Pótkávégyár, amely számára somogyi és zalai parasztok nagy mennyiségben termeltek cikóriát. A pótkávégyárat egy Monarchiában jól ismert kereskedő cég, a Schwarz és Tauber hozta létre. A gyár tervei között szerepelt, hogy pár év alatt a nyersanyag-ellátást teljesen a környéken termelt alapanyagból biztosítsák.³⁹ Fontos szempont volt, hogy egységnyi földön cikória termelésével nagyjából kétszer akkora jövedelmet lehetett elérni, mintha búzával próbálkoztak volna.⁴⁰

Fontos volt a speciális kertkultúrák megjelenése is, egyes területeken a zöldségfélék, a hagyma, a káposzta, máshol a gyümölcstermelés futott föl. Ezt elősegítette, hogy a közlekedési viszonyok javulása (vasút, közút) révén a nagyobb települések piacai könnyen elérhetővé váltak. Kiemelkedett e téren Kiskanizsa kertészeti termelése, ahonnan a jó minőségű termékeket (hagyma, zöldségfélék stb.) egy hajnali vonattal akár a pécsi, akár a budapesti piacokra el lehetett juttatni.⁴¹ Gyümölcstermeléséről Pécs és a Pécs környéki települések voltak leghíresebbek. A pécsi őszibarack minőségben vetekedett bármelyik más hazai vidéken előállított termékkel.⁴² Az 1870-es évektől a városok mellett létrejött bolgárkertészetek is kiváló minőségű árut állítottak elő. Termelési technikájukat sokszor ellesték, s főleg kisbirtokokon, kisbérleteken kezdtek el termelni paprikát és egyéb zöldségféléket.⁴³ Általában is megfigyelhető, hogy az agrárválság idején a kertészeti termelésben főleg az alacsony egy főre jutó földterülettel rendelkező területeken történt jelentősebb előrelépés.⁴⁴

A szántóföldi kultúrák között különösen nagy szerepe volt a cukorrépának. A Dél-Dunántúlon először 1838-ban Szigetváron alapítottak cukorfőző üzemet.⁴⁵ A dualizmus második felében a térségben két nagy cukorgyár jött létre, az egyik 1894-ben Kaposvárott (ez ma az egyetlen hazai még működő cukorgyár), a másik 1911-ben Habsburg Albrecht főherceg bellyei uradalmában. Közülük a kaposvári gyár volt a jelentősebb, amely a Magyar Hitelbank csoportjához tartozó Mezőgazdaság-Ipar Rt (MIR) tulajdonában volt. A gyár kibérelte a hg. Esterházy család 38 000 holdas kaposvári uradalmát, ahol megszervezte a termelést és a nyersanyagellátást. A századfordulón állandó jelleggel 300–350 embernek, a feldolgozási kampányok során pedig már 700–800 embernek adott munkát.⁴⁶

A cukorgyárakat azért érdemes kiemelni, mert sajátos térségszervező szerepük volt. Egy gyár nyersanyag-ellátásához kb. 20-30 000 holdas területre volt szükség, ahol meg kellett szervezni a termelést, s a gazdáknak meg kellett tanulni a kapásnövény termelését. Gondoskodni kellett a beszállításról, ami sokszor a gyár által épített helyi kisvasúttal történt. A kaposvári uradalom területén 11 vasútállomás, 24 km mezei vasút szolgálta a cukorrépa-termelést.⁴⁷ Fontos a vertikális termékláncra is felhívni a figyelmet. A cukorgyártás során képződött melléktermékek kiváló állathízlalási alapanyagot adtak. Ahol cukorgyár épült, ott hamarosan marhahízlalás jött létre. A nagytömegű marhatartás előbb-utóbb vágóhidat feltételezett. Az állatok levágása után beleütköztek a hústartósítás problémájába, amit általában jéggyárak felépítésével oldottak meg. Ebből is látható, hogy az iparszerű termelés egyre inkább a mezőgazdaság szervező erejévé válhatott. Egy-egy nagyobb élelmiszeripari beruházás egészen nagy térségekben válhatott jelentős paraszti tömegek munkaadójává.

Fontos eleme volt a válságból való kilábalásnak a gépesítés, amivel főleg szántóföldi növénytermelés termelékenységse emelkedhetett. Az 1880-as évektől kezdve a hazai és a külföldi gépek gyorsan terjedtek. A gőzekkel mélyebb szántás és jobb talajmegmunkálás vált lehetővé. Sokan végeztek már a szántás után gépi hengerlést. A gőzcséplőgépekhez már nem csak a nagybirtokos gazdaságok, hanem a falusi közösségek is hozzájuthattak. Igen széles volt a választék vetőgépek terén, a századfordulón a nagykanizsai Weiser-gépgyár Zala-Drill nevű vetőgépét sokan vásárolták a dél-dunántúli nagygazdái közül.⁴⁸ A térség városaiban működő, kiterjedt üzletkörrrel rendelkező vaskereskedések révén könnyen lehetett nyugat-európai gépeket beszerezni. A korabeli városi vaskereskedések reklámjait, termékkatalógusait nézegetve világosan látni, hogy szinte minden mezőgazdasági termelési ág terén igen nagy eszköz- és gépválasztékot biztosítottak a korabeli vásárlók részére, sőt akár vidékre is kiszállították a terméket.⁴⁹

1. táblázat. Nagyobb Baranya megyei uradalmak állattartása a 19–20. század fordulóján

Table. 1. Husbandry of large manor in Baranya County in the turn of the 20th century

Uradalom központja	Uradalom tulajdonosa	Uradalom területe (kat. hold)	Szarvasmarha (darab)	Ló (darab)	Sertés (darab)	Juh (darab)
Bellye	Habsburg Frigyes főherceg	109 000	5253	183	1330	-
Dárda	hg. Schaumburg-Lippe György	49 208	1154	207		4546
Németbóly	hg. Montenuovo Alfred	9464	366	34	-	-
Szentegát	Biedermann Rezső	17 624	707	180	1200	3200
Pécs	Pécsi Püspökség	21 950	682	158	1500	4000

Forrás: Várady Ferenc (1896–97); Magyarországi Gazdacímtár (1911) adatai alapján szerkesztve

A belterjes gazdálkodás részeként a 20. század elejére egyre nagyobb szerephez jutott az állattartás. Az árcsökkenés az állati termékeket kevésbé érintette, így a gabonaárak esése (vagyis az olcsóbb takarmányozás) miatt egyre jövedelmezőbbé vált ez az üzemág.

A korábbi külterjes rendszerrel szemben gyorsan terjedt az istállózó állattartás. Előrehaladt a fajtaváltás. A szarvasmarhatartás esetében a szimentáli tehenészetek kialakítása, valamint a hazai kísérletek eredményeképpen a bonyhádi fajta volt a nagy divat. Ezekhez a tartási körülményeket át kellett alakítani, szakképzett személyzet és téglából épített istállók kellettek, nem is beszélve az előbb már említett takarmányról. A sertéstartásban a hazai fajták mellett a paraszti üzemekben a mangalica, a nagyüzemknél pedig az angol típusú hússertések terjedtek. S említsük meg a juhászatot is: bár jelentősége az idők során csökkent, a minőségi fésűs-gyapjas állomány kialakítása még mindig nagy jövedelmet tudott biztosítani. Eddigi agrártörténeti, s főleg uradalomtörténeti kutatásainkból bizonyítottnak látjuk, hogy a nagyobb gazdaságokban a századforduló idején komoly beruházásokat végeztek az állattartási körülmények átalakítására.⁵⁰

Nyugati minták alapján egyre többen ismerték föl, hogy az agrártermelők akkor járnak jól, ha nemcsak a termelést, hanem a feldolgozást és az értékesítést is a kezükben tartják. A nagyobb uradalmaknak meghatározó szerepe volt például a városi lakosság tejellátásában. A Szigetvár melletti szentegáti Biedermann uradalomból naponta szállítottak tejet a 30 km-re lévő Pécsre.⁵¹ A nagygazdaságok több esetben hoztak létre saját birtokukon tejfeldolgozót, sajttüzetet. A bellyei uradalomban a helyben termelt kender feldolgozására gyárat alapítottak.⁵² Számos uradalom épített szeszgyárat: Somogy megyében a 20. század elején már 13 szeszgyár működött.⁵³ A paraszti gazdaságok számára előrelépés volt tejszövetkezetek alapítása. Ezt mutatja, hogy 1900-ban Somogyban még csak 3, de 1910-ben már 21 faluban volt tejszövetkezet.⁵⁴ A szövetkezetek, egyesületek egyre több területen jelentek meg. Régi hagyománya volt a falusi vagy uradalmi malmoknak, ebben az időben a földesurak számos gőzmalmot építettek.⁵⁵ Ezek az esetek is mutatják, hogy a mezőgazdaság vertikális rendszerének kiépítése előremenekülési utat jelentett.

Voltak földbirtokosok, akik a könnyebb utat választották, s birtokaikkal nem kívánván foglalkozni, azokat bérbe adták. Dél-Dunántúlon a bérleti gazdálkodásnak már a 18. század közepétől fogva hagyományai voltak. A 19. század utolsó harmadában a nagybérletek gyorsan szaporodtak. Sok oka volt a bérbeadásnak: a tulajdonos máshol élt; szakértelemhiány stb. A piaci viszonyok erősödésével kiderült, hogy a latifundiumok irányítása, a termékekkel való kereskedelem, a beruházások levezénylése már egyre nehezebben átlátható és művelhető szakismeretek nélkül. A bérlő szakértelme sok esetben volt ösztönző. Így például a hg. Esterházy-család Baranya megyében lévő 11 000 holdas szentlőrinci uradalmát az a Nádosy Kálmán bérelte ki, aki egyben a Baranya megyei Gazdasági Egyesület vezetője is volt.⁵⁶ A nagyobb hitbizományi uradalmak esetében az erdőgazdaságokat a tulajdonos megtartotta a házi kezelésben, míg a majorságokat kiadta bérbe. Karczag István és Béla 1871-ben a 30 000 holdas Batthyány-hitbizományt bérelte ki 25 évre.⁵⁷ Szintén híres bérlő volt Meller Henrik, aki hg. Festetics Taszilo hitbizományi birtokai közül a csurgói uradalmát vette bérbe.⁵⁸ Megjelentek a bérlők között a gazdasági társaságok és gyárak is.⁵⁹ A hosszú távú, 20–30 éves bérlet biztos pénz volt a tulajdonosnak, s ha sikerült becsületes bérlőt találni, akkor kölcsönös előnyök jöhettek létre. A bérlőkkel friss tőke jelent meg a mezőgazdaságban, sok esetben átalakult a birtok kezelése, s komoly lépések történtek a belterjesség irányába.

Egy lehetséges eszköz volt a piac mesterséges élénkítésére a vásárlói kedv fokozása. Tipikus módszer volt erre a válság éveiben a vásárok és termékbemutatók szervezése. Az 1870–80-as években a dél-dunántúli városokban egymást érték a különböző vásárok. Pécsen az 1850-es évektől voltak már kisebb, döntően kertészeti vásárok, de az igazi nagy

felfutás az 1880-as években következett be, amikor már országos ipari vásárt rendeztek. Az agrárvásárok tartásában a térség legnagyobb kereskedő városa, Nagykanizsa játszott nagy szerepet. A főleg kanizsai gazdasági szakemberekből álló Zalavármegyei Gazdasági Egyesület 1876-ban szervezte az első gabona- és borvásárt.⁶⁰ A vásár hivatalosan megfogalmazott célja a mezőgazdaság fejlesztése, a piacra termelés elősegítése, valamint alkalomteremtés a termelők és kereskedők közötti kapcsolatok létesítésére.⁶¹ Mintegy 700-an érkeztek közeli-távoli helyekről; jöttek kereskedők német, olasz, osztrák (Karintia, Stájerország, Krajna, Bécs, Grác) és svájci területekről is. A vásári napon több mint 26 000 q gabonát adtak el, de ehhez még hozzá kell vennünk azt is, hogy a vásár napja után itt maradtak a következő napokban még mintegy 50 000 q gabonát vásároltak. A borvásár kisebb volumenű volt, aminek oka az volt, hogy a kiállítók főleg finom és drága borokat hoztak, amelyeknek relatíve magas volt az ára. Eredményes volt a vásár azért is, mert a rendező szervezetnek szerény jövedelmet is termelt, amely főleg a kiállítók által fizetett díjakból, valamint a kereskedők által befizetett belépti díjakból tevődött össze. A siker révén az Egyesület úgy határozott, hogy a következő évben ismét meg kell rendezni a kiállítást, amiből aztán egy sorozat született: 1876–1880 között öt egymást követő évben rendeztek hasonló kiállítást Nagykanizsán. Ahogyan azonban a válság elmélyült úgy egyre lanyhább kereslet jellemezte a vásárokat. Az 1877. évi vásáron 500 látogató fordult meg, de a következő évben már csak 330 fő volt az ide érkezők száma.⁶² Az áruforgalom is hanyatlott: 1878-ban már csak 30 000 q gabonát tudtak értékesíteni.⁶³ A szervezők igyekeztek bővíteni a vásár termékkínálatát, így a hagyományos gabona- és bor mellett megjelent a gépkiallítás is. Utóbbi esetében az 1880. évi vásáron mezőgazdasági gépeket, hajtó- és egyéb szíjárukat, mérlegeket, cementgyártmányokat is bemutattak.⁶⁴ Természetesen sok oka volt annak, hogy a nagykanizsai gabona- és borvásár egyre szerényebb eredménnyel zárt. A gabona ára lassan hanyatlott, a borértékesítők egyre nagyobb sörfogyasztást tapasztalhattak; de általában véve is lehetett érezni azt, hogy az 1873–75. közti válság még nem múlt el nyomtalanul a környező országok gazdaságaiban sem. Az Egyesület később megpróbálta feléleszteni a vásárokat, 1887. október elején ismét gazdasági kiállítást szerveztek a Szarvas nagytermébe, de ez már nem volt olyan látogató.⁶⁵

S végül emlékezzünk meg az agrárválság társadalmi hatásairól is.⁶⁶ Jelentős foglalkozás-szerkezeti változások indultak be a válság ideje alatt. A térség korábbi gabonagy kereskedőinek jelentős része felhagyott tevékenységével, s más ágazatok felé orientálódott. Fontos irány lett a különböző gazdasági társaságok vezető testületeibe való bekerülés. A nehéz viszonyok miatt fellendült a földforgalom, a századforduló körül a dél-dunántúli térségben gyakran cserélődtek még a nagyobb uradalmak tulajdonosai is. Sok spekulatív földvásárló jelent meg. Módosultak a családi stratégiák is: az arisztokrata családokban a fiúkat tudatosan taníttatták: akinek esélye volt földhöz jutni, annak illet egy agráriskolát elvégezni. (A legnépszerűbb iskola a Magyaróvári Gazdasági Akadémia volt.) A helyi szövetkezetek és gazdasági egyesületek életében is egyre nagyobb szerep jutott a szakértelemnek, s az is egyértelmű, hogy sokszor nagyobb uradalmak tulajdonosainak köszönhető ezek létrejötte.⁶⁷

A parasztság számára a válság nem sok jót hozott. Egyre többen adósodtak el, s vesztették el földjeiket. Az agrár-munkanélküliek száma folyamatosan szaporodott, s ez a 20. század elejére már politikai problémává is vált. A parasztság körében földkoncentrációs folyamat ment végbe. Voltak olyan térségek, ahol a válság okozta gazdasági problémák és a túlnépesedés miatt már csak az elvándorlás vagy a kivándorlás lehetett a megoldás. A századforduló idején felgyorsult a dél-dunántúli térségből az USA felé való kivándorlás, ugyanakkor sokan indultak meg a szlavóniai térség felé is, hiszen ott jóval alacsonyabb bérleti díjak mellett élhettek - általában magyar - birtokosok földjein.⁶⁸ Az állam és a na-

gyobb földtulajdonosok megpróbálták a tömeges agrárszegénység problémáját kezelni, s az országban sok helyen, így a Dél-Dunántúlon is indítottak parcellázási és telepítési akciókat.⁶⁹ Nagy szerep jutott a parcellázásokban hitelszövetkezeteknek is (1903-ban már 72 hitelszövetkezet működött Somogy megyében).⁷⁰ A hitelszövetkezetek általában bérbe vettek egy-egy nagyobb területet az uradalmaktól, azt kimérték és bérbe adták, s a befolyt bérleti díjból kívánták a tulajdonosnak kifizetni a tartozást. A növekvő agrárszegénység gondját azonban az első világháború előtti években nem sikerült érdemben megoldani.

Az 1890-es évek közepére az európai agrárválság nagy hullámai elültek.⁷¹ Segített ebben az 1899-től kétévente összeülő Nemzetközi Mezőgazdasági Kongresszus is, ahol komoly agrárszakemberek tárgyaltak a követendő útról.⁷² A hazai statisztikai adatsorokból is egyértelműen látszik, hogy a mezőgazdaság lassan-lassan alkalmazkodott a megváltozott külső feltételekhez. A gyors ipari fejlődéssel nőtt a hazai vásárlóerő. Az 1890-es évek közepétől stabilizálódtak az árak, s a belső piac szélesedése, valamint a vámvédett birodalmi piac megfelelő háttérrel adott a mezőgazdaság talpon maradásának.⁷² Az említett dél-dunántúli esetek alapján ugyanakkor egyértelmű, hogy a válság alatt jelentősen megváltozott az agrárgazdaság struktúrája. A szántóföldi termelés termékszerkezete átalakult, modern állattartás és erdőgazdálkodás jött létre. Felértékelődött a termelési folyamatokban a szaktudás, hiszen a belterjesebb gazdálkodás már magas szintű humán tőkét is igényelt. A változások eredményeképpen a 20. század elején már egy fejlettebb, rugalmasabb mezőgazdaságot láthatunk.

JEGYZETEK

1. Lásd: A magyar szent korona országainak (1912): 28–29. old.
2. Komlos, John (1983): 55. old. (Táblázat); illetve Good, David (1986)
3. Kaposi Zoltán (2013): 72–91. old.
4. Abel, Wilhelm (1974): 1974. Az 1860-as évek legnagyobb hazai aszályára, annak hatásaira lásd Boa Krisztina (2013) tanulmányát.
5. Lásd: Tremel, Ferdinand (1973): 369–402. old.
6. Orosz István (1989): 826. old.
7. Czére Béla (1989): 865. old.
8. Kövér György (1982): 46. old.
9. A dél-dunántúli területi átalakításokra lásd: Kaposi Zoltán–Lengvári István (2014): 173–190. old.
10. Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára BLHI. 11. doboz. III. 26/61.
11. Orosz István (1979): 1046. old.
12. Zala-Somogyi Közlöny, 1873. május 18.
13. Zalai Közlöny, 1895. szeptember 21.
14. T. Mérey Klára (2007): 133. old.
15. Galgóczy Károly (1855): illetve Kaposi Zoltán (2001): 239–260. old.
16. Egy külső szemével: Ditz, Heinrich (1867): 252–282. old.
17. Orosz István (1989): 821. old.
18. Nyulászsné Straub Éva (1976): mellékletek, 12. számú táblázat.
19. Kaposi Zoltán (2013/a): 79. old.
20. Kaposi Zoltán (2001): 242. old.
21. Orosz István (1998): 20–23. old.
22. Hobsbawm, Eric John (1975): 213–222. old.; illetve Bairoch, Paul (1976): 288. old.
23. Cameron, Rondo (1989): 276. old.; lásd még O'Rourke, Kevin H. (1997) tanulmányát.
24. Ugyanott.
25. Szathmáry György (1885): 21–37. old.; Sándor Pál (1958): 17. old.; Pólya Jakab (1890): 33–60. old.
26. Lásd: Kövér György (2011): 18. old.; Löherer Andor (1896): 34–35. old.; Pólya Jakab (1890).

27. Sándor Pál (1958): 65–78. old.
28. Érdemes a folyamat hazai elméleti vonatkozására is utalni. Lásd: Barancsik János (2014) tanulmányát.
29. Kövér György (1982): 229–230. old. Az árakhoz lásd még: Árstatisztika (1913): II. Részletes táblázatok.
30. Tóth Tibor (1977): 351. old. (Táblázat)
31. Ez a termelői magatartás az agrárválságok alatt általában megfigyelhető.
32. Beck Tibor (2005): 17. old.
33. Kaposi Zoltán (2006): 43. old.
34. Kunics Zsuzsa (2009): 273. old.
35. Orosz István (1979): 1105. old.
36. Lásd: Eörsi Béla (1931): 8. old.
37. Beck Tibor (2005): 83–110. old.
38. T. Mérey Klára (2007): 130. old.
39. MNL. OL. PMBK. Projektumok. Z 40. Fasc. 53. No. 977. Jelentések, 1908.
40. Kaposi Zoltán (2014/b): 66. old.
41. Molnár Ágnes (2014): 424. old.
42. Ágh Timót (1894): 198. old.
43. A boltgárkertészetekhez: Magyar Néprajzi Lexikon (1977): 316–317. old.
44. Egy tipikus eset: Molnár Ágnes (2014): 432–435. old.
45. Kaposi Zoltán (2012): 73. old.
46. Lásd: Szili Ferenc – Erdész István (1994)
47. Újváry Imre (1912): 333. old.
48. Kaposi Zoltán (2014/c): 157. old.
49. Thúry György Múzeum, Nagykanizsa. Történeti Dokumentumok Tára. A/415–68.
50. Lásd: Orosz István (1989): 828. old.; Király István (2004): 16–17.; 21–22. old.
51. Várady Ferenc (1896–97): 535–536. old.
52. Albrecht főherceg (1883): 230–234. old.
53. Újváry Imre (1912): 318. old.
54. T. Mérey Klára (2007): 160. old.
55. Lásd: Kaposi Zoltán (2014/c): 113. old.
56. Kaposi Zoltán (2014/d): 29. old.
57. MNL OL. P 1313. Fasc. 138. Jahr: 1871.
58. Lásd: Magyarországi Gazdacímár (1911) táblázatos adatai.
59. Erre egy példa: Linczer Béla újpesti szeszgyáros 1896-ban a 10 000 holdas nagykanizsai uradalmat bérelte ki. MNL VaML. BLHI. 17. Karton. 1896.
60. Blankenberg Imre (1929): 295. old.
61. Zalai Közlöny, 1876. augusztus 24.
62. Zalai Közlöny, 1877. augusztus 26.
63. Zala, 1878. szeptember 4.; Zalai Közlöny, 1878. szeptember 5.
64. Zalai Közlöny, 1880. augusztus 29.
65. Az eset leírását lásd: Kaposi Zoltán (2014/c): 193–194. old.
66. Lásd: Sándor Pál (1958): 103–147. old.
67. Újváry Imre (1912): 322–323. old.
68. Szili Ferenc (1995): 41–73; 106–302. old.
69. Kaposi Zoltán (2013/b): 264–284. old.
70. T. Mérey Klára (2007): 163. old.
71. Sándor Pál (1958): 203. old.
72. Háttérét és eredményeit lásd: Aldenhoff-Hübinger, Rita (2007) művében.
73. Lásd: Orosz István (1989): 821–831. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abel, Wilhelm (1974): Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Europa. Hamburg – Berlin.
- Ágh Timót (1894): Emléklapok Pécs sz. kir. város múltjából és jelenéből. Pécs
- Aldenhoff-Hübinger, Rita (2007): Landwirtschaft im Spannungsfeld von Nationalisierung und Globalisierung. Internationaler Getreidehandel und Agrarkrisen in Westeuropa, 1850–1914. In: Themenportal Europäische Geschichte. www.europa.clio-online.de
- Albrecht főherceg (1883): Albrecht főherceg Ő Fensége bellyei uradalmának leírása. Wien
- A magyar szent korona (1912): A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. 2. kötet. Budapest
- Árstatisztika (1913): Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 44. Budapest.
- Bairoch, Paul (1976): Europe's Gross national Product. In: Journal of European Economic History 5.
- Barancsik János (2014): Kapcsolat és különállás. A gazdasági gondolkodás mintázatai és megjelenésük Kautz műveiben. Közép-Európai Közlemények 26–27. (7. évf.) 2014. 3–4. 65–78. old.
- Beck Tibor (2005): A filoxéravész Magyarországon. Budapest
- Blankenberg Imre (1929): Nagykanizsa kereskedelmének múltja. In: Nagykanizsa (Szerk.: Barbarits Lajos). Budapest. 1929. 289–298. old.
- Boa Krisztina (2013): „Az inség olly rém alakban gyakorlá hatását”. Válságreflexiók 1863–64-ről. Korall 54. (14. évf.) 28–42. old.
- Cameron, Rondo (1989): A Concise of the Economic History of the World from Paleolithic times to the present. New York – Oxford
- Czére Béla (1989): Közlekedés és hírközlés. Magyar Tudomány, 1989. 10–11. 863–877. old.
- Ditz, Heinrich (1867): Die Ungarische Landwirtschaft. Leipzig
- Eőrsi Béla (1931): Magyar mezőgazdasági válság. Budapest
- Fischer, Wolfram (1985): Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1850–1914. In: Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 5. (Szerk.: W. Fischer) Stuttgart. 10–207. old.
- Földes Béla (1905): Statisztikai vizsgálódások a XIX. század gabonaárainak alakulásáról. Budapest
- Galgóczy Károly (1855): Magyarország, a szerb vajdaság és a temesi bánág mezőgazdasági statisztikája. Pest
- Good, David (1986): Der wirtschaftliche Aufstieg des Habsburgerreiches 1750–1914. Köln – Graz
- Hobsbawm, E. John (1975): Die Blütezeit des Kapitals. Eine Kulturgeschichte der Jahre 1848–1875. München
- Kaposi Zoltán (2001): A magyarországi uradalmi rendszer változásai a XVIII–XX. században. Agrártörténeti Szemle (43. évf.) 1–2. 239–260. old.
- Kaposi Zoltán (2006): Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs
- Kaposi Zoltán (2012): A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. In: A tudomány és az oktatás vonzásában (Szerk.: Kaposi Z., Lendvai T., Oroszi S.) Pécs. 52–85. old.
- Kaposi Zoltán (2013/a): Die Einkommens- und der Vermögenslage der ungarischen Aristokratie am Ende des 19. Jahrhunderts. In: Einhundertfünfzig Jahre Rückständigkeit? Wirtschaft und Wohlstand in Mitteleuropa von 1867 bis zur Gegenwart (Szerk.: Christopher Walsch). Mitteleuropäische Studien VI. Heine. 72–91. old.
- Kaposi Zoltán (2013/b): A nagybirtok és az agrárszegénység kapcsolata Magyarországon. In: Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben (Szerk.: Gyarmati György, Lengvári István, Pók Attila, Vonyó József). Pécs–Budapest. 264–284. old.
- Kaposi Zoltán–Lengvári István (2014/a): Landschaftsgestaltung und Umweltregulierung in Südtransdanubien im 19. Jahrhundert. In: Mensch und Umwelt im pannonischen Raum vom 18. bis uns 20. Jahrhundert. Internationales Kulturhistorisches Symposium Mengersdorf 40. Celje. 173–190. old.
- Kaposi Zoltán (2014/b): Egy hazai iparvállalat a multinacionális konszern ellen. Köztes-Európa (6. évf.) 1. szám. 61–74. old.

- Kaposi Zoltán (2014/c): Nagykanizsa gazdasági fejlődése 1850–1945. In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945 (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa. 99–250. old.
- Kaposi Zoltán (2014/d): A föld és a család kapcsolata a dél-dunántúli középbirtokosok körében a 18–19. században. In: Rangos famíliák – jeles személyek a 18–20. századi Dél-Dunántúlon (Szerk.: Kult László – Ódor Imre). Pécs. 13–40. old.
- Király István (2004): A Dél-Dunántúl mezőgazdasága és állattenyésztése 1848–1944. Kaposvár
- Komlos, John (1983): The Habsburg monarchy as a customs union. Princeton
- Kövér György: Válság válság hátán: a 19. század. In: Gödörből gödörbe. Mindennemű válságok a 19. és 20. században (Szerk.: Katona Csaba). Szombathely, 2011. 11–23. old.
- Kövér György (1982): Iparosodás agrárországban. Budapest
- Kunics Zsuzsa (2009): Gabona piac – Főtér – Erzsébet királyné tér. A nagykanizsai Erzsébet tér kiépülése, története a dualizmus időszakában. Zalai Múzeum 18. Zalaegerszeg. 267–294. old.
- Löherer Andor: Gazdasági válság és a búza árhanyatlása Magyarországon. Budapest, 1896.
- Magyar Néprajzi Lexikon (1977): Magyar Néprajzi Lexikon 1. (Szerk.: Ortutay Gyula). Budapest
- Magyarországi Gazdacímár (1911): Magyarországi Gazdacímár (Szerk.: Rubinek Gyula). Budapest
- Molnár Ágnes (2014): Kiskanizsa gazdasága, társadalma és kultúrája 1850–1945 között. In: Nagykanizsa. Városi monográfia III. 1850–1945 (Szerk.: Kaposi Zoltán). Nagykanizsa. 415–470. old.
- Nyulásziné Straub Éva (1976): A hg. Eszterházy-hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei. Budapest.
- Orosz István (1979): Magyarország mezőgazdasága a dualizmus első évtizedeiben. In: Magyarország története 1848–1890 (Szerk.: Kovács Endre). Budapest. 1039–1118. old.
- Orosz István (1989): A mezőgazdaság modernizálása. Magyar Tudomány, 1989. 10–11. 821–831. old.
- Orosz István (1998): A jobbágyfelszabadítás. Rubicon (9. évf.) 2. 20–23. old.
- O'Rourke, Kevin H. (1997): The European Grain Invasion, 1870–1914. Journal of European History 57. (1997) 4. 775–801. old.
- Pólya Jakab (1890): A gazdasági válság. Budapest
- Szathmáry György (1885): Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság. Budapest
- Sándor Pál (1958): A 19. század végi agrárválság Magyarországon. Budapest
- Szili Ferenc – Erdész István (1994): Kaposvári Cukorgyár története 1894–1994. Kaposvár
- Szili Ferenc (1995): Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországba és Amerikába 1860–1914. Kaposvár
- T. Mérey Klára (2007): Somogy megye gazdasága és társadalma a dualizmus idején. Pécs
- Tóth Tibor (1977): A nagybirtoktól a nagyüzemig. Budapest
- Tremel, Ferdinand (1973): Der Binnenhandel und seine Organisation. In: Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band 1. Die wirtschaftliche Entwicklung. (Szerk.: Alois Brusatti). Wien. 369–402. old.
- Újváry Imre (1912): Mezőgazdaság, állattenyésztés, szőlőművelés, erdészet. In: Magyarország vármegyéi és városai. Somogy (Szerk.: Csánki Dezső). Budapest. 301–343. old.
- Várady Ferenc (1896–97): Baranya múltja és jelene 1–2. Pécs

DR. KÓKAI SÁNDOR*

ADALÉKOK A ZSIDÓ NÉPESSÉG TÁRSADALMI-GAZDASÁGI SZEREPÉHEZ A DUALIZMUSKORI BÁNSÁGBAN

CONTRIBUTIONS TO THE JEWISH POPULATION, SOCIO-ECONOMIC ROLE OF THE DUALISM BANAT

ABSTRACT

The Jewish population of Banat rate lower than the Hungarian average in the total population. During the 1870 census 15734 Jewish religion, in the 1910 census 20643 people lived in the Jewish Banat. Economic, cultural and political significance of the Jewish population in the Banat population is much higher, than the numerical ratio. Social inclusion and emancipation with respect no significant differences in national trends, however, the economic weight – particularly in the agricultural and industrial context – an order of magnitude smaller than the Banat. The reasons only one, but not decisive in the lower numerical ratio, much more important that the structure of the Banat economy is different from the national average. The Banat good quality soil business estates are less financially strong middle hired out their owners, but also for large estates over a thousand acres of rental rates are also below the national average in common. Belonging to the foreign operation and the unfolding of modern manufacturing industry (STEG Rt.). In addition to industry-formation Temesvár only loosely can join the Jews, but where major economic power and political and social power is concentrated in their hands. Surprisingly, the middle of 19th century paramount agricultural produce trading centers (eg. Törökbecse, Törökkanizsa, Csák etc) are not concentrated in large Jewish population and material resources. Economic position of the Jews in Banat indirectly shows the number of synagogues, which in turn is experiencing interesting anomalies. The integration of Jewish communities, accumulation of wealth, and last but not least shows faith in the future, that the Banat 12 synagogue was built during the period 1880–1913.

I. Bevezetés

A történelmi Magyarországon az izraelita felekezetű népesség emancipációja a dualizmus elején indult, s a korszak végére teljesedett ki. A zsidók száma és aránya mindegyik Kárpát-medencei nagyrégióban erőteljesen, de eltérő mértékben gyarapodott. A Bánság a történelmi Magyarországnak az izraelita vallást követők által az egyik legkevésbé lakott régiója volt. Amíg a dualizmus korában, országos átlagban az izraeliták aránya 4,5–5% között alakult, addig a Bánságban ez az érték 1,5–2% között változott. Az 1870. évi népszámlálás idején 15 734 izraelita vallású, az 1910. évi népszámláláskor 20643 izraelita vallású személy élt a Bánságban. Az izraelita lakosság gazdasági, kulturális és politikai jelentősége a Bánságban is messze felülmúlta népességszámbeli arányát. A liberális-demokratikus légkörben az izraelita vallás itt sem volt kizáró tényező a települések politikai életében való bekapcsolódást illetően, sőt a századforduló után több bánsági település esetében is a helyi hitközség vezetőjét választották meg polgármesternek. Például 1883-tól Bálincon működött Magyarország első izraelita vallású főszolgabírája, Hirschl Béla személyében.¹

* Dr. habil. Kókai Sándor egyetemi magántanár – Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet.

A politikai szerepvállalástól azonban fontosabbak voltak a gazdasági pozíciók (pl. az izraelita lakosság köréből kerültek ki a legmagasabb városi adófizetők, híres cégvezető és bankár generációk formálódtak stb.). Igen jelentős gazdasági hatalmuk alapját az ingatlan-vagyonuk mellett az iparban, a kereskedelemben, valamint a bank- és pénzügyi tevékenységben elfoglalt helyük biztosította. Az izraeliták jelentős szerepet játszottak a három bán-sági megyeszékhely és a népesebb városok kulturális életének fejlődésében is. A Bánság nagy- és középvárosaiban virágzott az izraelita közösségi élet (pl. zsinagógákat építettek, izraelita iskolákat alapítottak stb.). A bán-sági városok izraelita lakosságát is intenzív asz-szimilációs folyamat jellemezte (pl. nyelvi asszimiláció, gyakori névmagyarosítás, vegyes házasságok stb.). Az asszimilálódott izraeliták sajátos jellemzője volt a magasabb iskolá-zottság. Az izraelita hitközségekből híres orvosok, ügyvédek, professzorok, újság- és fo-lyóirat-kiadók, bankárok kerültek ki.

II. A Bánság zsidó népességének megtelepülése és számának változása

A történelmi Magyarország izraelita népességéről az első becslések – 30 vármegye ada-tai alapján – 1735–38 körüli időpontra tehetők, ekkor számuk 13 ezer fő körül alakulha-tott,² ettől pontosabb értéket a II. József uralkodása idején végrehajtott népszámlálás adat-soraiból ismerünk. 1787-ben Erdély és Horvát-Szlavónország nélkül az ország izraelita lakossága megközelítette a 81 ezer főt, ami országos átlagban a lakosság 1,3%-át jelentette. Az izraelita vallású népesség beáramlása a 19. század első felében is dinamikusan folyta-tódott (1804: 126 ezer fő, 1840: 241 ezer fő stb.), melynek eredményeként 1870-re félmil-lió feletti létszámmal (*I. táblázat*) az összlakosság 4,6%-át tették ki. Az 1910. évi nép-számlálás idejére az ország népességének 5,0%-a vallotta magát izraelita vallásúnak.

1. táblázat. Az izraelita vallásúak számának változása Magyarországon és a Bánságban (1784/87–1910)

Table 1. Changes in the number of israelite religion in Hungary and the Banat (1784/87–1910)

Év	Krassó vm.	ebből: Lugos	Temes vm.	ebből: Temesvár	ebből: Versec	Torontál vm.	ebből: Pancsova	Bánság	Magyar ország*
1784/87	44	na.	504	386	na.	64	na.	612	80 783
1840	308	282	1756	1206	na.	2252	na.	4 316	241 632
1870**	2577	1118	7495	3982	576	5662	193	15 734	516 658
1880	3243	1253	7630	4019	624	6672	589	17 545	624 737
1890	3713	1303	8649	4870	695	7139	711	19 501	707 472
1900	4375	1622	9745	5916	878	6750	751	20 870	831 162
1910	4795	1878	9734	6728	743	6114	706	20 643	911 227

* Erdély és Horvát-Szlavónország nélkül

**1870-től Krassó és Szörény vármegye együtt

Az emancipációs folyamatot II. József 1783. évi türelmi rendelete indította el, melynek eredményeként az izraeliták megtelepedhettek a szabad királyi városokban is. A türelmi rendelet csökkentette a korlátozásokat, de a birodalmi egységesítés jegyében megkísérelte a német etnikumhoz asszimilálni a zsidóságot. A reformkori sikertelen kísérletek, az 1848/49-es polgári forradalom és szabadságharc megkésétt törvénye (1849. július 28.) után, ténylegesen csak 1867-ben mondta ki a magyar országgyűlés a zsidóság polgári és politikai egyenjogúsítását. A teljes emancipáció 1895-ben valósult meg, amikor a bevett vallások sorába emelték az izraelita vallást.

A Bánság izraelita népessége az országos átlagtól jelentősen elmaradt, első ismert adat Temesvár török alóli felszabadulásának idejéből ismert, mely szerint 1717-ben 12 spanyol zsidó család élt a városban, s a gyarapodást jelzi, hogy 1762-ben megépült az első temes-

vári zsinagóga. A 18. század során az izraelita lakosság alig volt jelen a Bánságban (1787: 612 fő), s az össznépesség mindössze 0,1%-át tette ki. A 19. század elejétől azonban gyorsan gyarapodott számuk (1840: 4316 fő), s 1870-re arányuk elérte az össznépességen belüli 1,2%-ot (15 734 fő).

A Bánságban élő izraeliták 63%-a 1787-ben Temesváron élt, a 19. század elején azonban egyre többen települtek meg a bánsági kismezővárosi-falusi környezetben is. A vidéki izraeliták nagy része magánföldesúri birtokokon (pl. Nagyszentmiklós = Nákó-család, Csóka = Marczibányi-család stb.), kamarai birtokokon (pl. Lugos, Nagybecskerek stb.), illetve a kikindai szabad kerületben és néhány egyházi birtokon (pl. Perjámos, Módos, Perlasz stb.) élt (2. táblázat).

Az izraelita népesség bánsági beáramlásának 19. századi folyamatát mutatja, hogy pl. Nagykikindán az 1784/87. évi népszámlálás adatai alapján nem volt izraelita vallású, de az izraelita hitközség alakulását bemutató korabeli forrásokból megállapítható, hogy 1800-ban már volt hitközség, rabbival, tanítóval, előkönyörgővel. Ugyanekkor volt már szentegyletük is, s 1880-ban felépült zsinagógájuk.³

A bánsági izraeliták származására és identitására a Krassó-Szörény vármegyei Lugos esete jó példa. Lugos első izraelita lakói az 1780-as években Makóról települtek, Temesvárról pedig eredetileg belgrádi származású szefárdok is érkeztek.⁴ 1840-ben már 282 főre tették izraelita közösségének létszámát. Jelentős izraelita közössége a belső szakadás (1868/69) idején – a bánsági zsidóság többségéhez hasonlóan – a neológizációhoz csatlakozott, ami a programszerű magyarosodás felvállalásával is járt. Iskolájuk már 1860-tól magyar tannyelvű volt, később az istentiszteletekre is bevezették a magyar nyelvet. A volt neológ zsinagóga 1842-re készült el.

III. A Bánság izraelita népességének területi eloszlása

A Bánság összes olyan települését figyelembe vettem, ahol az 1870-1910 közötti népszámlálási adatok szerint valamely időpontban 30 főnél nagyobb létszámú zsidó közösség élt (1–2. térkép). Elfogadva azt a feltételezést, hogy ilyen lélekszámú közösség már a gyülekezés céljára külön építményt (imaszoba, imaház, zsinagóga) emelt.⁵ A zsinagóga a legdíszesebb, legnagyobb épület, az imaház szerkezetében, díszítésében is egyszerűbb, az imaszoba pedig nem önálló épület. 1870-ben 54 településen (Torontál 23 db, Temes 25 db, Krassó-Szörény 6 db) létezett harmincfősnél nagyobb létszámú zsidó hitközség. 1890-ben 75 településen (Torontál 41 db, Temes 23 db, Krassó-Szörény 11 db), míg 1910-ben 57 településen (Torontál 23 db, Temes 22 db, Krassó-Szörény 12 db) élt harmincfősnél nagyobb létszámú zsidó közösség. Az izraelita vallású népesség településcsoportok szerinti elhelyezkedésében lassú átrendeződés következett be. Amíg 1870-ben a Bánság zsidó népességének 51,2%-a községi jogállású falvakban élt, addig 1910-ben a falvakban már csak a zsidó népesség 38,2%-a élte mindennapjait (2. táblázat). A városok tekintetében különösen gyors volt a törvényhatósági jogú városok (1. táblázat), valamint Lugos és Karánsebes zsidó népességének gyarapodása.

2. táblázat. A Bánság izraelita népességének megoszlása településtípusok szerint (1870–1910)

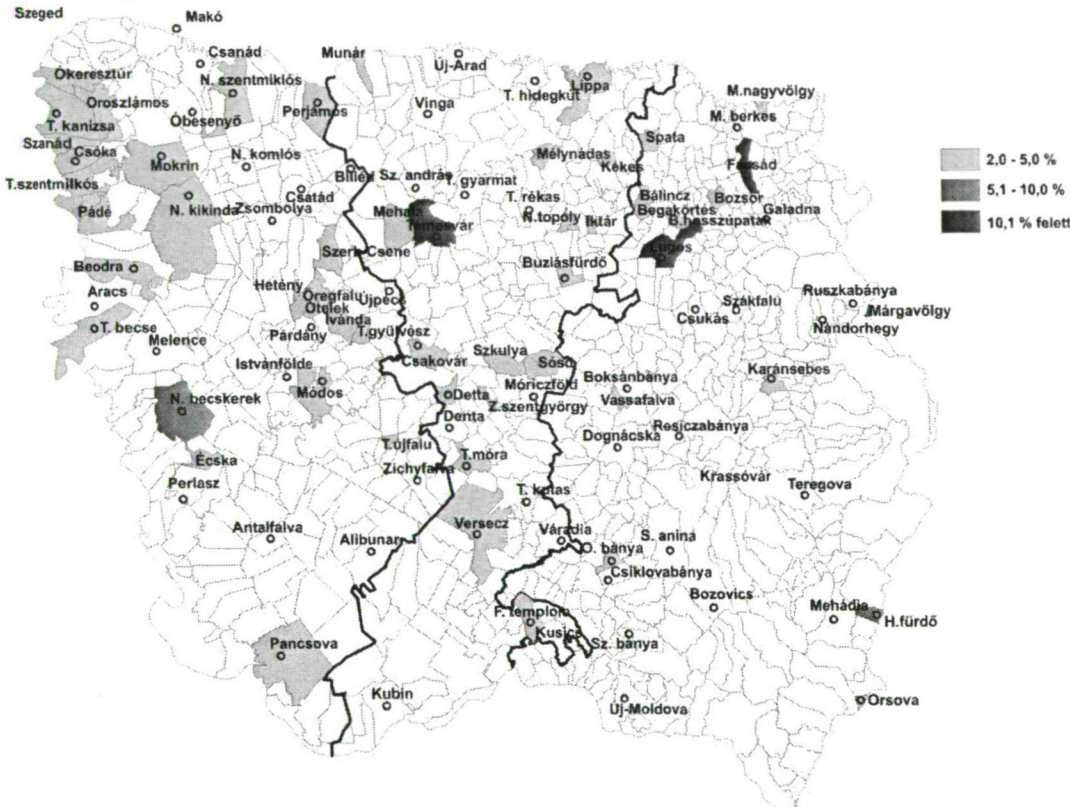
Table 2. The Jewish population of Banat breakdown by type of settlement (1870–1910)

Városok					
	1870	1880	1890	1900	1910
Thj. városok	4751	5232	6276	7545	8177
Rt. városok:	2935	3655	3663	4404	4609
Nagykikinda	489	653	670	777	782
Nagybecskerek	1089	1281	1210	1335	1232
Vinga	47	34	39	47	55
Fehértemplom	113	232	203	243	250
Lugos	1118	1253	1303	1622	1878
Karánsebes	79	202	238	380	412
Városok össz.	7686	8887	9939	11949	12786
Falvak					
Torontál vm.	3891	4149	4548	3887	3421
Temes vm.	2777	2721	2842	2661	1958
Krassó-Sz. vm.	1380	1788	2172	2373	2505
Falvak össz.	8048	8658	9562	8921	7884
Bánság össz.	15734	17545	19501	20870	20643

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

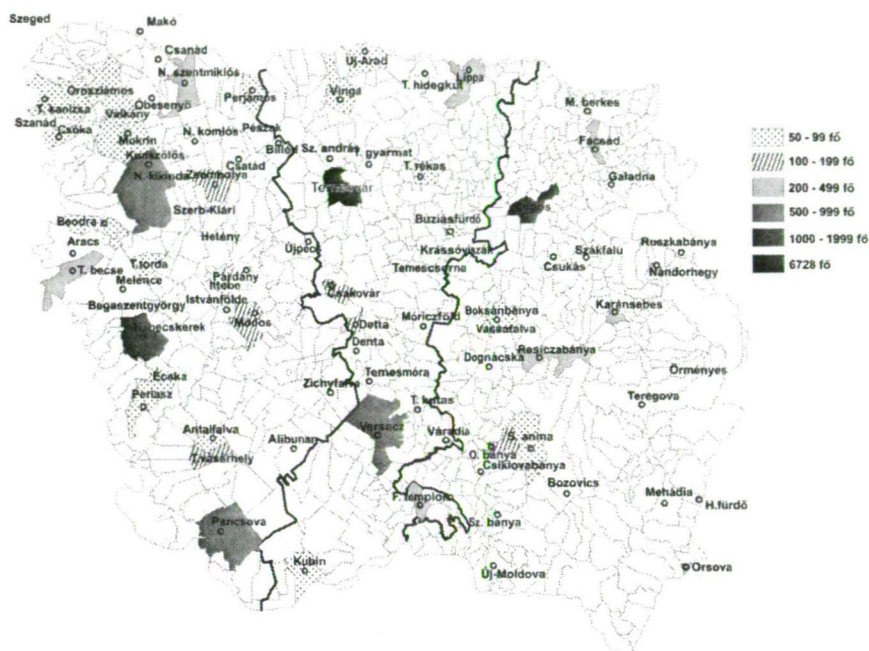
1. térkép. A Bánság zsidó népessége az összlakosság százalékában (1880)

Map 1. The Jewish population of Banat as a percentage of the total population (1880)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

2. térkép. A Bánság 50 főnél népesebb zsidó közösségei (1910)
Map 2. The people of Banat more than 50 Jewish communities (1910)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

IV. Az izraeliták gazdasági szerepe a Bánságban

Közismert tény, hogy a gazdasági tevékenységre és ágazataira vonatkozóan a foglalkoztatottakról felekezetek szerint központi statisztikai felmérés a dualizmus idején sem készült, így közvetett források alapján lehetséges áttekintő kép megrajzolása. A gazdaság egyes ágazatait tekintve kiemelt jelentősége volt a mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások (pl. kereskedelem, házbérletek, oktatás stb.) viszonzyszámainak.

IV.1. A izraelita földbirtokosok és bérlők szerepe

Magyarországon 1884-ben a 100 holdnál nagyobb földbirtokosok közül 1898 izraelita vallású volt, tíz év múlva ez a szám 2788-ra emelkedett. A 100 holdnál nagyobb izraelita vallásúak birtokolta földterület 1884–1995 között 1 747,255 kat. holdról 2 619 300 kat. holdra emelkedett. A 100 kat. holdnál nagyobb bérgazdaságokat tekintve 1884-ben 4291 db volt, melyek közül izraelita 2697 db, összesen 2 745,100 holdon. 1895-ben már 4861 db közül 3170 db izraelita volt, melyek területi kiterjedése 3 350 740 kat. hold volt. Magyarországon a 100 holdnál nagyobb gazdaságok száma 1895-ben 23 184 db volt, melyből izraelita 5922 db, azaz 25,5%. Az országos adatoktól azonban a Bánságban ezek az értékek jelentős mértékben eltértek (3. táblázat).

3. táblázat. A Bánság földbirtokmegoszlása (1895)**Table 3. The distribution of land in Banat (1895)**

Megye	1000 kat. hold feletti birtok			100 kat. hold feletti birtok			Összesen	
	össz.	ebből izraelita	%	össz.	ebből izraelita	%	izraelita birtokosok	izraelita bérlők
Krassó-Sz.	72	6	8,3	177	19	10,7	12.340	16.431
Temes	82	19	23,2	579	178	33,6	85.000	87.000
Torontál	91	17	18,5	800	12	11,5	75.000	67.500
Bánság össz.	245	42	17,1	1556	209	13,4	172.340	170.931
Magyarország	3836	1064	27,6	23184	5922	25,5	2.619.300	3.350.740

Forrás: Magyarország mezőgazdasági statisztikája (1895) alapján saját szerkesztés

A bánsági zsidók legnépesebb és gazdaságilag legjelentősebb csoportja vitathatatlanul Temesváron élt. A város össznépességének 10%-a vallotta magát izraelita vallásúnak 1910-ben, s az itt élő közel hétezer zsidó, a Bánság zsidó lakosságának egyharmadát tette ki (1., ill. 6. táblázat). A temesvári zsidó hitközség a kongresszusi (neológ) irányzathoz csatlakozott, 1871-től azonban ortodox közösség is működött a városban. Gazdaságuk egyik elemét az ingatlanok bérbeadása tette ki (4. táblázat).

4. táblázat. Temesvár leggazdagabb lakói az 1917/18. évi adókimutatók alapján**Table 4. Temesvár richest inhabitants according to the 1917/18 annual tax levy (koronában)**

ADÓZÓ NEVE	JÖVEDELEMADÓ (1918)	VAGYONADÓ (1918)	HADIADÓ (1917)
Brück Salamon	170000	5420	76412
Klein Dávid	95000	24000	808480
Schwarcz József	30600	4220	186400
Friedmann Manó	30420	na.	181000
Patek Lajos	30000	4720	181000
Baruch Rudolf	22800	2720	122846
Baruch Miksa	22800	2720	na.
buziási Eisenstadter R.	20700	7510	109981
Rónay János	18876	2920	na.
Berán Ignác	18300	1860	na.
Bródy Lajos	14100	3070	59371
özv. Dénes Sándorné	14100	3070	na.
Löffler Béla	12000	3120	55598
Löffler Adolf	11875	3120	57578
Baruch Izsó	10080	3120	42879
Weisz Lajos	8800	3120	na.
Havas Aladár	6000	3320	na.
dr. Róna Ignác	5480	2520	na.
Kimmel Sándor	5420	5740	na.
Bersuder Lajosné	2920	6520	na.

Forrás: Temeswarer Zeitung 1920. februári számai alapján saját szerkesztés

IV.2. Az izraelita gyáriparosok szerepe

A dualizmus idején hazánk ipara alapjaiban alakult át, melynek eredménye a kézműipar hanyatlása és a gyáripar robbanásszerű előretörése.⁶ A gyáripar erősödését mutatja, hogy amíg 1890-ben csak 11 db, addig 1910-ben már 36 olyan gyár létezett ahol 1000 főnél többet foglalkoztattak (összesen 66358 főt foglalkoztató, a tulajdonképpeni ipari alkalmazottak 16,9%-át). Ezen túlmenően a bányászatban és a kohászatban is működött még 13 db 1000 főnél több foglalkoztatottal rendelkező (összesen 27 370 főt foglalkoztató, az iparágban alkalmazottak 37%-át) bányászati-kohászati üzem (10 szén-, 2 vasérc-, 1 nemesfém-bánya). Ha egy kicsit tágabb horizonton vizsgáljuk gyáriparunkat, és a 300–1000 fő közötti

foglalkoztatottat alkalmazó „gyárakat” is vizsgáljuk, akkor megállapítható, hogy sem az üzemek, sem a foglalkoztatottak száma nem volt meghatározó. Magyarországon 297 db ilyen üzem volt – ebből a Bánságban 27 db –, a bányászatban és a kohászatban 56 db (28 899 foglalkoztatott), a tulajdonképpeni iparban 241 db (121 714 foglalkoztatott).

Ausztria valójában nem akadályozta, hogy a könnyűipar ipari forradalomban játszott szerepét a Bánságban az európai jelentőségre emelkedő élelmiszeripar töltsse be.⁷ Azonban a legnagyobb, s egyben az egyetlen ilyen bánsági üzem a nagyikindai Gőzmalom, amely befért a Top 300-as listába Magyarországon, azaz az élelmiszeripari kis- és középüzemek dominanciája volt jellemző régióinkra. Ausztria azt sem akadályozta, hogy a régi hagyományokkal rendelkező krassó-szörényi vas- és gépipar – a vasútépítésnek és az állami támogatásnak is köszönhetően – megerősödjék (5. táblázat). Mindazok ellenére, hogy a temesvári Dohánygyár és a stájerlakaninai szénbánya az egyik legnagyobb volt az országban, a Bánságra az 1000 fő alatti nehézipari középüzemek voltak a jellemzőek. A tulajdonosok etnikai-vallási identitását tekintve is alacsonyabb volt a zsidók aránya az országos átlagtól. Ennek alapvető oka az Osztrák Államvasút Társaság (StEG), ténylegesen egy nemzetközi konzorcium megalakulásában és szerepében keresendő. A szerződést Isac Périerre bankár („Société générale du crédit mobilier de Paris”), Sina György báró, Eskeles Daniel báró és Rafael Galliera herceg írják alá.⁸

5. táblázat. A Bánság 300 főnél nagyobb foglalkoztatottal rendelkező ipari üzei (1910)

Table 5. Industrial plants for more than 300 people employees in Banat (1910)

TELEPÜLÉS	IPARÁG	FOGLALKOZTATOTT (FŐ)	TULAJDONOS
Dognácska	Vasbánya	512	StEG Rt.
Várboksán	Gépgyár	371	StEG Rt.
Vaskő	Vasbánya	460	StEG Rt.
Nándorhegy	Vasgyár	575	StEG Rt.
Ruszkabánya	Vasgyár	309	StEG Rt.
S. anina	Kőszénbánya	2378	StEG Rt.
	Vashengermű	397	StEG Rt.
	Vasöntöde	754	StEG Rt.
Resicabánya	Acélművek	634	StEG Rt.
	Hengermű	888	StEG Rt.
	Vasolvasztó	750	StEG Rt.
	Hidalkatrézsgyár	337	StEG Rt.
	Gépgyár	906	StEG Rt.
	Építészeti	372	StEG Rt.
Nadrág	Vasgyár	670	StEG Rt.
Lugos	Tégla	357	Muschong Jakab
Temesvár	Vasúti műhely	639	MÁV
	Kötszővöttárúgyár	408	Magyar Állam
	Kalapgyár	391	Magyar Állam
	„Turul” Cipőgyár	821	Magyar Állam
	Dohánygyár	1593	Magyar Állam
Zsombolya	Tégla	387	Bohn M. és Társai
Nagyikinda	Tégla	427	Bohn M. és Társai
	Tégla	300	Krumenacker J.
	Gőzmalom Rt.	303	Nagyikinda város
Nagybecskerek	Tégla	750	Klein Bernát
	Cukorgyár	800-1000	D-Mo.-i Cukoripari Rt.
Összesen	27 db	17689	-

Forrás: Népszámlálás 1910., ill. Borovszky S. (1911) alapján saját szerkesztés

A szerződést Ferenc József császár 1855. 01. 03-án ratifikálta. A szerződés fontosabb elemei: A bánsági bányák, erdők és kohászati üzemek megvásárlása (99 évre szóló bérbe-

adás), amely nyolc bányászati körzetre (pl. Stájerlak, Szászka-, Oravica-, Boksán-, Resica- és Gladnabánya stb.), valamint további 51 községre terjedt ki. Az átadott területek 130.083 hektárt tettek ki, ebből 42 578 hektár mezőgazdasági terület és 87 505 hektár erdő. A szerződés összértéke meghaladta a 200 millió frankot (értékében egyenlő nagyságrendű a Szu-ezi-csatorna építési költségével), a szerződés keretében a bánsági területeket 11 123 046 frankra értékelték, ami mélyen a valós értéke alatt volt.

A zsidók ipari térnyerése a száz munkásnál kevesebbet foglalkoztató bánsági középüzemekre volt igazán jellemző, jó példa erre a bánsági megyeszékhelyek néhány ismert eleme:

Lugos zsidó közösségének gazdasági erejét mutatja, hogy a hitközség tagjai közül az alábbiak tulajdonában voltak gyárüzemek: Kammer és Társai textilgyár (299 munkás), Löffler és Strausz kaptafagyár (100 munkás), Barát és Lengyel textilgyár (50 munkás), Pártos és Schwartz téglagyár (50 munkás), Schwartz Hermann műmalom (30 munkás), Szántó és Epstein seprűgyár (20 munkás), Amigó és Grosz fagyapotgyár (10 munkás), Salinsky Artúr szalmatokgyár (10 munkás). A mezőgazdaság terén fontos szerepe volt Eckstein Fülöp és Fekete Antal birtokosoknak.

Nagybecskerek esetében jelentős szerepe volt Gyárfás Ödönnek, aki 8 tisztviselőt és 40 munkást alkalmazó fűrésztelepet létesített, Mayer Henrik a Közgazdasági Bank helyi fiókját vezette, Engel Sámuel szintén fűrésztelepet üzemeltetett. A nagybecskereki hitközséghez 440 család (2000 fő) tartozott, akik között 4 nagykereskedő, 144 kereskedő, 6 vállalkozó és nagyiparos, 26 iparos, 9 ügyvéd, 16 orvos, 7 mérnök, 110 magántisztviselő, 1 hírlapíró is tevékenykedett.⁹

Temesvár zsidó hitközségének tagjai közül többen igen jelentős gazdasági pozíciókat töltöttek be, melyek közül néhányat – a teljesség igénye nélkül – felsorolok: Gans Leo, aki a Mekler-féle ernyőgyár tulajdonosa, Vértes Adolf, az ügyvédi kamara alelnöke, Szana Zsigmond a Temesvári Bank és Kereskedelmi Rt. és a hozzá tartozó iparvállalatoknak a vezérigazgatója, Jacobi Kálmán a „Turul” Cipőgyár vezérigazgatója, Kun Richárd szeszgyári igazgató, Lindner Ármin bank vezérigazgató, aki jó néhány temesvári bank és iparvállalat alapításában játszott kiemelkedő szerepet.¹⁰ A temesvári hitközségben 55 nagykereskedő, 20 gazdálkodó, 30 szabadpályán lévő, 15 tanár, 225 kereskedő, 56 ügyvéd, 22 köztisztviselő, 3 művész, 13 nagyiparos, 22 orvos, 123 magántisztviselő, 84 vállalkozó, 83 iparos, 22 mérnök, 4 író és hírlapíró is tevékenykedett.¹¹

IV.3. A Bánság zsinagógái, mint a zsidó közösségek gazdasági erejének sajátos vetületei

A bánsági zsinagógák egyrészt sajátos stíluskereső törekvéseket tükröznek, másrészt az építető közösség gazdasági-társadalmi szerepét és erejét demonstrálják. Éppen ezért megérdemlik, hogy külön is foglalkozzunk velük, természetesen szem előtt tartva az áttételeket és a prioritásokat.

A 18. századi szervezett telepítések időszakában kevés olyan lélekszámú és vagyonú zsidó közösség létezett a Bánságban, hogy komolyabb építészeti értékekkel bíró zsinagógát építsen. Ekkor többnyire lakóépületeket alakítottak át imaházzá, a bánsági zsidóság néhány épülete (pl. Temesvár, Lugos stb.) feltehetően kamarai típustervek alapján épült, a keresztény templomokhoz hasonlóan. A zsinagóga településen belüli helye is kötött volt, hiszen az újratelepülés időszakában egy-egy településen a zsidók is kijelölt helyet kaptak, így koncentráltak bizonyos településrészekben. A kezdeti időszakban maga a zsidóság is erre törekedett, illetve az imaház-zsinagóga körül körvonalazódó intézményrendszer közelében koncentrált. Így egyfajta zsidó negyedek – vagy legalábbis utcák – jöttek létre, gyakran nevükben is megőrizve ezt a gyakorlatot. A Bánságban a településen belüli környezet-

nek (lokális hely) pozitív hatása volt a zsinagógák építésénél, különösen a 19. század második felében, amikor nemcsak hogy a zsidóság törekedett reprezentatív zsinagógaépület építésére, hanem a környezet sok helyen el is várta ezt tőlük.

A zsidóság egy részének gazdasági megerősödése, valamint társadalmi tekintélyének kivívása, s a mindezt megkoronázó emancipáció folytán az építető hitközségi eljáróság szerepe jelentősen megnőtt. A zsinagógák 19. század második felétől a vallási funkció mellett a zsidó közösség erejét (és bizonyos törekvéseit) voltak hivatottak hirdetni. Ezt a célt szolgálta a klasszicizmus és a romantika, mely keleti /mór, iszlám, bizánci) elemekkel bővülve különösen a zsinagógaépítészetbe hozott újat, s idővel a városkép fontos alkotó-elemeivé is váltak.¹²

A zsidó lakosság gazdasági erejét jól mutatja, hogy mikor épültek a bánsági zsinagógák (6. táblázat). Általában jellemző volt, hogyha közösségeik lélekszáma elérte a 100–200 főt, akkor az anyagi erőforrások is elegendőek voltak zsinagógáik felépítésére. Mindössze öt olyan bánsági településről tudunk (Torontálvásárhely 100 fő, Módos 101 fő, Zsombolya 151 fő, Oravicabánya 182 fő, Orsova 253 fő), ahol a zsidó népesség száma 100 fő felett volt 1910-ben, de nem építettek zsinagógát. Ugyanakkor Bálinc és Buziasfürdő kisebb lélekszámú zsidó közösségeinek is voltak olyan anyagi lehetőségei, hogy zsinagógát építsenek. A Krassó-Szörény vármegyei Bálinc község esetében a falu lakosságának alig három százalékát kitevő izraeliták 1885-ben zsinagógát tudtak építtetni.

6. táblázat. A Bánság zsinagógái (1910)
Table 6. The Jewish synagogues in Banat (1910)

Települések	Népesség (fő)	Zsidó lakosság (fő)	%	Zsinagóga építés éve
Temesvár-Belv.	72552	6728	9,3	1862
Temesvár-Józsefv.				1906
Temesvár-Gyárv.				1889
Lugos	19818	1878	9,5	1842
N.becskerek	26006	1232	4,7	1817/1895
Pancsova	20808	706	3,4	1909
Versec	27370	743	2,7	1820
Nagykikinda	26795	782	2,9	1880
Karánsebes	7999	412	5,2	1893
Fehértemplom	11524	250	2,2	1898
Resicabánya	17368	457	2,6	1907
Buziasfürdő	2917	80	2,7	1874
N.sz.t.miklós	12350	460	3,7	1794
T.kanizsa	4938	101	2,0	1913
T.becse	7640	224	2,9	1865
Lippa	7854	362	4,6	na.
Csák	4399	101	2,3	1780
Detta	4197	146	3,5	1882
Facsád	3316	207	6,2	1895
Bálinc	1354	40	3,0	1885

Forrás: Gazda A. (1991) és Gerő L. (1989) alapján saját szerkesztés

V. Összegzés

A Bánság zsidó népességének aránya az össznépességen belül elmaradt a magyarországi átlagtól. Az 1870. évi népszámlálás idején 15 734 izraelita vallású, az 1910 évi népszámláláskor 20 643 izraelita vallású személy élt a Bánságban. Az izraelita lakosság gazdasági, kulturális és politikai jelentősége a Bánságban is messze felülmúlta népességszámbeli arányát. A társadalmi beilleszkedés és az emancipáció tekintetében nincs jelentős eltér-

rés az országos trendektől, ugyanakkor a gazdasági súlyuk – különösen a mezőgazdaság és az ipar vonatkozásában – nagyságrendekkel kisebb a Bánságban. Ennek okai között csak egyik, de nem meghatározó az alacsonyabb számbeli arány, sokkal jelentősebb, hogy a bánsági gazdaság struktúrája is eltér az országotól. A Bánság jó minőségű termőföldjein gazdálkodó tőkeerős középbirtokokat kevésbé adják bérbe tulajdonosaik, de még az ezer hold feletti nagybirtokok esetében is az országos átlag alatti bérleti arányok a jellemzőek. A kibontakozó és külföldi érdekltségbe tartozó modern gyáripar (StEG Rt.) mellett csak Temesvár ipari-gründolási lázába tudnak bekapcsolódni a zsidók, ahol viszont jelentős gazdasági erő és politikai-társadalmi hatalom koncentrálódik kezükben. Meglepő módon a 19. század közepéig kiemelkedő jelentőségű mezőgazdasági terménykereskedelmi központokban (pl. Törökbecse, Törökkanizsa, Csák stb.) nem koncentrálódott jelentős zsidó népesség és anyagi erő. A bánsági zsidók gazdasági pozícióit áttételesen mutatja a zsinagógáik száma, ahol viszont érdekes anomáliákat is tapasztalunk. Az izraelita közösségek beilleszkedését, vagyonosodását és nem utolsó sorban jövőbe vetett hitét mutatja, hogy a bánsági 20 zsinagógából 12 db-ot 1880-1913 közötti időszakban építettek.

JEGYZETEK

1. Jakabffy E. (1940): Krassó-Szörény vármegye története. Különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre. Magyar Kisebbség, 15–16. sz., Lugos, p. 383.
2. Weszprémy K. (1907): A magyarországi zsidóságról. Debrecen, p. 167.
3. Borovszky S. (1911): Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Bp. p. 643.
4. Singer J. (1905): Adatok a bánsági zsidók történetéhez a XVIII. században. In: Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére. Bp.
5. Gazda A. (1991): Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Bp. p. 242.
6. Gulyás L. (2009/b): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás László szerk. (2009/a): 93–95. old.
7. Gulyás L. (2009/c): Reformkori kísérletek a gazdaság fejlesztésére. In: Gulyás László szerk. (2009/a): 31–44. old.; Gulyás L. (2009/d): A gazdasági élet a polgári fordalom és az önkényuralom korszakában 1848–1867. In: Gulyás László szerk. (2009/a): 45–60. old.
8. Gulyás L. (2009/e): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula szerk. (2009/e): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.
9. Magyar Zsidó Lexikon 627. o.
10. Singer J. (1907): Temes megye és a zsidók polgárosítása. In: Évkönyv 1907. Bp. pp. 145–162.
11. Magyar Zsidó Lexikon 890. o.
12. Pejín A. (2008): Tornyos zsinagógák Magyarországon. Internetes elérhetőség: <http://www.or-zse.hu/resp/pejin/pejin-tornyos-zsinagogak2008.htm#top>

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Borovszky S. (1911): Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye. Bp. p. 643.
- Blau L. (1891): Vázlatok a temesvári zsidók történetéből 1865-ig. In: Magyar Zsidó Szemle 8. pp. 129–131.
- Gazda A. (1991): Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon. Bp. p. 242.
- Gerő L. (1989): Magyarországi zsinagógák. Bp. p. 263.
- Gulyás L. szerk. (2009/a): A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi-tervig. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó.
- Gulyás L. (2009/b): Regionális folyamatok a 19. században. In: Gulyás László szerk. (2009/a): 93–95. old.
- Gulyás L. (2009/c): Reformkori kísérletek a gazdaság fejlesztésére. In: Gulyás László szerk. (2009/a): 31–44. old.

- Gulyás L. (2009/d): A gazdasági élet a polgári fordalom és az önkényuralom korszakában 1848–1867. In: Gulyás László szerk. 2009/a): 45–60. old.
- Gulyás L. (2009/e): A Bánság a török kiűzésétől 1918. In: Horváth Gyula szerk. (2009/e): Dél-Erdély és Bánság. A Kárpát-medence régiói 9. Dialóg Campus. Pécs–Budapest. 25–44. old.
- Gulyás László (2010): A délvidéki régiók központok – Arad, Temesvár és Szeged – ipara a dualista korszakban. Közép-Európai Közlemények 2010/2. szám (No9.) 38–45. old.
- Gyurgyák J. (2001): Zsidókérdés Magyarországon. Osiris Kiadó. Bp.
- Jakabffy E.(1940): Krassó-Szörény vármegye története. Különös tekintettel a nemzetiségi kérdésre. Magyar Kisebbség, 15–16. sz., Lugos, p. 383.
- Kovács A. (1922): A zsidóság térfoglalása Magyarországon a statisztika tükrében. Bp.
- Löwy Moritz (1890): Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár bis zum Jahre 1865. In: Jubelschrift zur Feier des 25-jährige Bestehens der innerstädtischen Synagoge zu Temesvár. Szeged.
- Pejin A. (2008): Tornyos zsinagógák Magyarországon. Internetes elérhetőség: <http://www.orzse.hu/resp/pejin/pejin-tornyos-zsinagogak2008.htm#top>
- Petrassevich B. (1904): Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon. Bp.
- Preyer, J. (1873): A bánsági zsidók állapota a 18. században. Temesvár.
- Sebe K.: Polgárosodás a Monarchia idején: A temesvári zsidóság.
- Singer J. (1907): Temes megye és a zsidók polgárosítása. In: Évkönyv 1907. Bp. pp. 145–162.
- Singer J. (1905): Adatok a bánsági zsidók történetéhez a XVIII. században. In: Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére. Bp.
- Singer J. (1928): Temesvári rabbik a XVIII és XIX: században. Szinerváralja.
- Varga L. (szerk.): Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. http://www.3d.hu/hkkk/images/konyvek/nagy/varga_zsidóság_dualizmus.jpg Bp. Pannonica Kiadó 2006. p. 296.
- Wesprémy K. (1907): A magyarországi zsidóságról. Debrecen, p. 167.
- Wolf, Hans (1940): Zur Geschichte der Juden im Banat, 1716–1867. Temesvár.

SARNYAI CSABA MÁTÉ*

AZ ERDÉLYI MAGYAR FELEKEZETI OKTATÁSI INTÉZMÉNYEK HELYZETÉNEK FŐ VONÁSAI AZ 1920-AS ÉVEKBEN¹

THE MAIN FEATURES OF THE SITUATION OF THE HUNGARIAN DENOMINATIONAL EDUCATION INSTITUTION IN TRANSYLVANIA IN THE 1920'S

ABSTRACT

Within its territory, which had been extended by the peace treaties following WW1, Romania intended to create a nation-state that is also religiously uniform. Therefore, minorities in Transylvania meant a twofold problem, as they were both Hungarians and Roman Catholics.

Just as Romanians had the denominational schools as fountainheads of national/ethnic awakening during Hungarian authority, now these schools served the safekeeping of the Hungarian national sentiment. This is why governments strived to suppress them as much as possible, even if they were obliged by international treaties to protect them. With regard to governmental actions and public attitude, four periods can be distinguished. In our paper, we aim at monitoring and evaluating the process in an analytic manner.

1. A katolikus tanintézmények helyzete a Romániához került részeken a határváltozások előtt

A magyar államhoz tartozó Erdélyben a katolikus egyház összesen 439 tanítási intézménnyel rendelkezett. Ebből hét német nyelven tanító polgári iskola volt, a többi intézményben magyar nyelven folyt az oktatás. A katolikus elemi iskolák száma elérte a 383-at, polgári oktatási intézmény összesen 32 volt, míg középiskola 13, és 11 tanítóképzővel rendelkezett.²

Egyházmegyei megoszlás szerint: az erdélyi püspökség fennhatósága alá 7 fiú-, 1 leánygimnázium, a csíkszeredai tanítóképző, a nagyszebeni tanítónőképző, női felsőkereskedelmi iskola Kolozsváron és Nagyszebenben, a szintén kolozsvári egyházzenei iskola, 213 elemi népiskola, 18 polgári oktatási intézmény és a hittudományi tanintézet tartozott. A csanádi egyházmegyében, Temesváron hittudományi főiskola, piarista gimnázium, nyolcosztályos leánygimnázium, tanító- és tanítóképző, Aradon főgimnázium működött. A szatmári püspökségben az egyházhhoz tartozott papnevelő intézet, hittudományi főiskola, püspöki konviktus, Máramarosszigeten és Felsőbányán leánygimnázium, illetve főgimnázium.³

Az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből a kormány 1911-es jelentéséből merítünk adatokat az erdélyi románság iskolai ügyei kapcsán. A románok az 1868-as oktatási törvény bevezetésétől egyházi, iskolai, alapítványi ügyeikben függetlenséggel bírtak. Az állam évenként mintegy 6 000 000 koronát biztosított a román oktatás és kultúra számára. Erdély területén 2331 román iskola volt, ahol anyanyelvű tanítók oktatták a diákokat. A középfokú

* Dr. PhD Sarnyai Csaba Máté egyetemi docens – Károli Gáspár Református Egyetem, Szabadszociológiai Tanszék.

képzést hat tanítóképző intézet, négy gimnázium, és egy reáliskola biztosította. A magyar nyelv oktatását az 1868-as nemzetiségi törvény nem tette kötelezővé a nemzetiségek számára.

1406 görögkeleti és 1476 görögkatolikus plébánia várta a híveket, ezekből hat helyen prédikáltak magyarul, míg az utóbbi vallás magyar nyelvű plébániáin 155-ben románul. A nemzeti kultúra terjesztését kiszolgálva 1910-ben román nyelven 43 hírlap jelent meg, összesen 474 300 példányban.⁴

2. Az egyházi oktatás első 20 éve Romániában

A kormányok intézkedései és a közvélemény hozzáállása tekintetében négy korszakot különböztethetünk meg.⁵ Az átmenetinek nevezett korszak 1918-tól 1922-ig tartott. Az első két évben a Kormányzótanács⁶ irányítása alatt folyt az új berendezkedés alapjainak megteremtése, mely a gyulafehérvári határozatok szellemében járt el, és a kisebbségi oktatás megszervezését az egyházra bízta. Elvben az egykori magyar törvényeket tekintették mérvadónak az új iskolák létesítésének engedélyezésekor. Bevezették a román nyelv tanítását és a román nemzeti tárgyakat: Románia földrajzát, történelemét és alkotmányját. Kezdetben az adott kisebbség anyanyelvén oktathatták ezeket. A Kormányzótanács megszűnése után a megalakuló kormány szakminisztere, Petre P. Negulescu vette át az ügyek irányítását. Az ő álláspontja már az erősödő román nacionalizmust tükrözte, azt hangoztatva, hogy az állami iskolák hasznosabbak a felekezetiéknél.⁷

A teljes szemléletváltás 1922-ben következett be, a nemzeti liberális párti Anghelescu⁸ első minisztersége idején. Az első visszaszorítás kora 1933-ig tartott. Ebben az időszakban a politika szembefordult a felekezeti oktatással, és tárgyalásokat kezdtek az erdélyi román felekezeti (görögkeleti és görögkatolikus) iskolák államosítása ügyében. Az elutasításra válaszul megtagadták az államsegélyek folyósítását. Ezt látva a tanítók határozatban 'kérték' az iskolák államosítását. A törvényjavaslat elkészült, de az Avarescu-kormány⁹ bukása miatt félbeszakadt a folyamat. Az államosítás végül Anghelescu minisztersége alatt ment végbe.¹⁰

Az új határok között a többségi nemzet politikai elitje igyekezett elejét venni annak, hogy a magyarok öntudatát, nyelvét és kultúráját őrző és gyarapító intézmények zavartalanul működhesse: „Nem akarunk idegen erősségeket nemzeti államunk belsejében.”¹¹ Két lehetséges megoldás kínálkozott a fenti intézmények működésének megakadályozására: vagy felszámolják az összes felekezeti iskolát, vagy állami iskolák felállításával igyekeznek kiszorítani azokat. Külpolitikai megfontolások miatt az utóbbit választották.

A liberális párt uralma idején, 1922 tavaszán került a miniszteri posztra Anghelescu, akinek hungarofóbiája köztudott volt. Az oktatási intézményekkel szembeni fellépésnek három fő eszköze volt. Az első az iskolák fenntartásához szükséges bevételek elapasztása az agrártörvény segítségével. Ennek következtében 1922-re a 24 ezer holdas római katolikus mezőgazdasági- és erdőbirtokból 20 ezer hold került kisajátításra.¹² A kisajátított földek után járó kárpótlás általában nem történt meg, vagy ha mégis, a devalválódó állampapírok nem jelenthettek tényleges megoldást a pénzügyi problémákra. Ezzel alapjában rendült meg a Státus gazdasági helyzete, de a tan- és nevelőintézetek fenntartása is veszélybe került.¹³ A bevételek és kiadások között keletkezett óriási eltérés roppant nehéz helyzetbe hozta az iskolafenntartókat. A pénzügyi ellehetetlenítés másik eszköze az államsegély megtagadása volt.¹⁴

A beavatkozás második területe az iskolák nyilvánossági jogának megvonása, a harmadik az iskolák önkormányzatának megszüntetése volt. Ahol ezeket a kedvezőtlen rende-

teket nem hajtották végre, ott az intézményeket azonnal bezárták. Az ezen a módon egy év alatt megszüntetett iskolák száma több százra tehető.¹⁵ A 6505-ös számú körrendelet 6. pontja értelmében,¹⁶ amit a kolozsvári közoktatásügyi államtitkárság adott ki, a különböző felekezetek tagjai többé nem látogathatták egymás iskoláit. Magyar fennhatóság alatt hasonló korlátozás nem volt érvényben. Erről még a magyarellenességéről ismert kolozsvári professzor, Onisifor Ghibu is beszámolt egy főhatósági jelentésben.¹⁷ Bevezették a nemzeti tárgyak román nyelvű oktatását is. Az 1924-es új elemi iskolai törvény szintén a románosító törekvéseket szolgálta: óvodák nyíltak sorra, hogy „a kicsinyeket visszavezessék az ősi (azaz román) nyelvhez”.¹⁸ A törvény értelmében a ’román származású állampolgárok’ – felekezeti hovatartozástól függetlenül – csak román tanítási nyelvű iskolába járhattak. Arról, hogy mit kell pontosan ’román származás’ alatt érteni, sem a törvény, sem annak végrehajtási utasítása nem rendelkezett. „Ennek következtében minden kisebbségi román állampolgár ki van téve, hogy akármelyik állami alkalmazott: a községi jegyző vagy akár a csendőrőrsparancsnok is kénye és kedve szerint gyermekét románként nyilváníthassa.”¹⁹

Ekkoriban láttak napvilágot olyan adatok, melyek szerint Székelyföld lakossága 50%-ban román eredetű. Egyebek mellett az ő ’visszarománosításuk’ érdekében rendelte el az új elemi iskolai törvény 159. paragrafusa a kultúrzóna létrehozását.²⁰ Ennek területén 1920-ban több mint 750 000 magyar élt.²¹

A magánoktatási törvény minden eddiginél súlyosabb csapást mért a felekezeti oktatásra. A törvény nem ismerte el a felekezeti iskolákat, azokat a magániskolák közé sorolta. Új intézményt létrehozni csak a közoktatásügyi miniszter előzetes engedélye, felügyelete és ellenőrzése mellett lehetett. Magántanulókat a magániskolákba nem vehettek fel, a párhuzamos osztályok felállítása is engedélyköteles volt, akárcsak a tanárok alkalmazása. Oklevelet nem bocsáthattak ki, adminisztrálniuk románul kellett. Segélyeket és adományokat külön állami engedélyeztetés nélkül nem fogadhattak el. A tanítási nyelv meghatározásának joga elvben a fenntartót illette meg, de ha román szülők gyerekei is jártak az iskolába, akkor az csak román lehetett.²² (A román származás meghatározása – mint fentebb említettük – nem volt törvényileg szabályozva, ami visszaélésekre adott lehetőséget.)²³ A szerzetesrendi intézményekben minden esetben a román lett a kötelező tanítási nyelv. A nemzeti tárgyakat – tannyelvűtől függetlenül – csak az állam nyelvén lehetett oktatni.²⁴ Csak azok az iskolák kaphattak nyilvánossági jogot, melyek minden feltételnek megfeleltek. Ha rendelkeztek vele, a tanulók az év végi vizsgáikat a saját tanári karuk előtt tehették le. Ennek hiányában azonban az állami iskolák – többnyire román – tanárai előtt kellett vizsgáznuk, akiknek ezért plusz díjazást kellett fizetni.²⁵

1925. március 7-én újabb súlyos következményekkel járó törvény látott napvilágot. Az érettségi-baccalaureatusi törvénnyel „a magyar középiskolai tanulókkal szemben olyan rejtett »numerus clausus-féle« intézkedés lépett érvénybe, amelynek rendeltetése megakadályozni, hogy a magyar abiturientsek a román többséghez való számarányuknál nagyobb tömegben mehessenek főiskolai tanulmányokra.”²⁶ Tanulmányaik során a diákoknak két nagyobb vizsgát kellett tenniük: az elsőt a IV. osztály elvégzése után, hogy az V. osztályba léphessenek. A román nemzeti tárgyakból, illetve számtanból vagy franciából kellett vizsgáznuk, saját intézményük tanárai előtt, kormánybiztos elnökle mellett, román nyelven. Az érettségi vizsgára a VIII. év végén került sor egy az állami iskolák tanáraiból álló bizottság előtt, egy egyetemi tanár elnökletével. A vizsga a nemzeti tárgyakon kívül egy modern nyelvből, és két természettudományos tantárgyból állt. Utóbbiakból magyarul, a többiből románul kellett beszámolni.

A tanárok számára is nagy megterhelést jelentettek a törvény rendelkezései. A felekezeti iskolák minden oktatójának vizsgát kellett tennie román nyelvből és a nemzeti tárgyakból.²⁷ Azok közül a tanítók közül, akik az impériumváltás után nyugdíjazásukat kérték,

egyikük sem kapta meg a neki járó juttatást. A helyzet megoldására a Státus önsegélyező alapot hozott létre.²⁸

1926. és 1933. között a román többségi közvélemény és a kormányok kitartottak az Anghelescu által képviselt irányzat mellett, attól utódai sem tértek el jelentősen, akkor sem, ha ők maguk nem tartották azt megfelelőnek. Voltak kísérletek az enyhítésre, főként a nyelvhasználat terén, de csak annyit sikerült elérni, hogy a tanárok jóindulatától függött, mennyi engedményt tesznek. Ez többnyire nem sok jóval kecsegtetett.²⁹

A román kisebbségi oktatáspolitikai harmadik korszaka 1933-tól 1938-ig tartott, és újabb szigorító intézkedéseket hozott. A székelyföldi kultúrzóna fenntartásának idejét tíz évvel meghosszabbították, az érettségi vizsga tovább nehezedett, az anyanyelvhasználatot teljesen kiküszöbölték, a tanárokat újabb nyelvvizsgára kötelezték, és a IV. év után esedékes kísérettségit is egy állami iskolai tanárokból álló bizottság hatáskörébe utalták. Ebben az időszakban egyetlen magyar felekezeti iskola sem kapta meg a nyilvánossági jogot.³⁰

Az egyetemi oktatásról szóló törvény szövegéből törölték az autonómia szót, bár elfogadtak olyan módosítási javaslatokat, melyek annak eszméjét megőrizték.³¹

Elrendelték, hogy minden községben épüljön román tannyelvű állami iskola, melynek költségeihez a római katolikus híveknek is hozzá kellett járulniuk. Sok felekezeti iskola ment tönkre, mert a magyar lakosság nem tudott két intézményt fenntartani. Az 1936. április 17–19-i temesvári román középiskolai tanáregyesület közgyűlése odáig ment, hogy a felekezeti oktatás azonnali, teljes megszüntetését követelte. „Feltétlenül szükséges, hogy a jövő nemzedékek nevelésének feladata csak románokra bízassék [...] hogyha a kisebbségek gyermekei Romániában akarnak élni, neveltetésüket román tanároknak, román szellemenben és román nyelven kell végezniük.”³²

A liberális párt 1937-es bukását követően 1938-ban változások történtek. Az erősen államossító és románosító iskolapolitika is mérséklődött, a nemzetközi helyzetre való tekintettel. A gyermekek nemzetiségének meghatározását ezentúl a szülőkre bízta, a felvételi vizsgát pedig a felekezeti iskolák tanáira. A nemzeti tárgyakat azonban továbbra is románul kellett tanítani, és az érettségi vizsga megtartásának joga sem került vissza hozzájuk.³³ Az enyhülés hatására több iskola is elnyerte a nyilvánossági jogot, és néhány új megnyitására is lehetőség nyílt, bár mindez nem szüntette meg a legnagyobb nehézségeket.³⁴

3. A történelmi egyházak küzdelme a felekezeti oktatásért

Az iskoláik jövőjéért aggódó Erdélyi Római Katolikus Státus³⁵ és a református, unitárius egyházkerületek – mivel Romániában jogorvoslatot hiába kerestek – a párizsi konvenciók semmibe vételére hivatkozva 1925. május 6-án, majd szeptember 15-én a Népszövetséghez (az ENSZ elődjéhez) intéztek panaszt.³⁶ Ezekben a kisebbségi szerződés értelmében kértek védelmet a maguk számára. Nemzetközi bizottság felállítását és kiküldését szerették volna. Erre válaszul a román kormány Apponyi 1907-es törvényeivel védekezett, de azok szövegét meghamisítva közölte Genffel.³⁷ Angelescu így idézi a törvényt: „Abban az esetben, ha a román iskolák elfogadták az állami pénzsegélyt, bármilyen csekély volt is, kötelesek voltak nemcsak Magyarország történetét, földrajzát és alkotmányát, hanem a számtant, az általános földrajzot és a történelmet is magyarul tanítani.”³⁸ Válaszában emellett Ghibu egy könyvére is hivatkozik, ami idézi a törvény szövegét, így hát ismernie kellett a hiteles szöveget, mert Ghibu azt közli: „Az állam segélyezi a felekezeti iskolákat, ha azok az általa kitűzött feltételeknek megfelelnek, azonban ez esetben öt tantárgynak (magyar nyelv, történelem, földrajz, alkotmánytan és számtan) tantervét az állam állapítja meg.”³⁹ A törvényhez kapcsolódva az erdélyi görögkeleti érseki egyházmegye a következő körrende-

letet adta ki: „A mi felekezeti iskoláinkban legyenek azok államsegélyesek, vagy nem, az összes tantárgyakat kizárólag román nyelven kell tanítani, kivéve a magyar nyelvet, amely keretében számtani, történeti, alkotmánytani és földrajzi dolgok is felvehetők. Mindaz, ami e tárgyakból magyarul tárgyalatik, csak azután kerül sorra, miután azt az illető tárgy tanítási óráján megtanulták. A számtani, történelmi, alkotmánytani és földrajzi órákon a tanítás kizárólag román nyelven folyik.”⁴⁰

Az eredeti vitához visszakanyarodva meg kell jegyeznünk, hogy Duca⁴¹ külügyminiszter felajánlotta, hogy közvetít a tárgyalásokon az egyházak és a közoktatási miniszter között.

Koncepciójukat 13 pontban foglalták össze,⁴² ami a tárgyalások alapját képezte. E 13 pont fő követelései: ne tagadják meg a nyilvánossági jogot a törvényeknek megfelelő iskoláktól; a szerzetesrendek iskolái a többi felekezeti iskoláival azonos elbánás alá essenek; az iskolák pedagógiai szempontú irányításába a kormány ne avatkozzon bele; más vallású tanulókat és magántanulókat is felvehessen bármelyik felekezeti iskola; a tannyelvet a fenntartó határozhassa meg; megfelelő államsegély biztosítása; ne kötelezzék állami iskolai hozzájárulás fizetésére azokat a híveket, akik anyagilag támogatják a hitvallásos iskolák működését; az elvett iskolaépületek visszaadása, vagy kártalanítás.

Erre válaszul a minisztérium egy 19 pontos törvényjavaslatot állított össze. A 13 pont néhány kérését helybenhagyta, de valódi jelentőségüktől megfosztva, a legfontosabb követelések – mint a tannyelvre, az államsegélyre, vagy a magántanulókra vonatkozók – nem kerültek bele, csupán szóban ismerték el őket. Az épületek visszaadásán és az iskolafenntartó hívek állami iskolákhoz való hozzájárulásának kérdésében pedig a miniszter arra hivatkozva nem foglalt állást, hogy nem tartja magát illetékesnek.⁴³ Az álláspontok nem közeledtek kellő mértékben, így a tárgyaló felek csak feltételeken írták alá a megállapodást, de azt sem a Státus, sem a reformátusok, sem az unitáriusok nem fogadták el. Ennek ellenére a parlamentben december 2-án tárgyalni kezdték a törvényjavaslatot, olyan intézkedéseket belefoglalva, melyek az egyházak tárgyalások során elért engedményeit nagyrészt hatástalanították. Emellett viszont az ezekről az engedményekről szóló 19 pontot elküldték Genf-be. December 11-én az egyházak szintén tudatták a Népszövetséggel továbbra is meg-lévő aggályaikat.⁴⁴

Nem ez volt az első alkalom, hogy a külföld szembesült az erdélyi magyarság helyzetével. 1924-ben és 1927-ben is érkeztek nemzetközi bizottságok az országrészbe,⁴⁵ és látták, hogy a kisebbségi egyezmény betartásával problémák vannak. Az 1927-es bizottság megállapította, hogy a kisebbségek érdekeit nem szolgálják az iskolai reformok, amelyek elsődleges célja „intézményeinek hatósági üldözése,”⁴⁶ [...] a nyilvánossági jog megvonása, a román nyelv követelése, az iskolai autonómia korlátozása, [...] az 1925-ös törvények a kisebbségekkel szemben szűkkeblű nacionalista, elnyomó politikai eszközöket képeznek, [...] a román nyelv nemcsak kötelező, hanem teljesen kizorítja az anyanyelven való oktatást, [...] a kisebbségek ki vannak zárva az iskolai felügyelő tanácsokból, [...] a román közoktatási politika rögeszméje, hogy hazaszeretettel vonakodó emberek millióinak torkába akar beleszorítani.”⁴⁷ Annak elemzése, hogy ezeknek a bizottságoknak a jelentései, vagy a Népszövetséghez benyújtott panaszok miért nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket, nem tartozik a dolgozat témakörébe. Balázs András végső konklúzióként kijelenti, hogy túl sok eredményt nem is hoztak, talán csak annyit, hogy a román állam nem számolt fel mindent véglegesen.⁴⁸

Ugyanakkor érdemes megemlíteni egy lényeges momentumot, mely „minden külföldön megjelenő, úgynevezett »részhajlatlan« munkának, amely a mostani magyar kisebbségekkel foglalkozik, súlyos tévedése”.⁴⁹ Szász Zsombor és előtte már Sulyok István és Jakabffy Elemér is fájjalja, hogy ezek a közlések mindig párhuzamot vonnak a háború előtti magyar és a háború utáni román nemzetiségpolitika között. Mindkettő – igaz, eltérő

mértékben – bevonta az iskolaügyet a kérdés kezelésébe, és az alkalmazott eszközök is hasonlóak, akárcsak a mindenkori kisebbségek igényei, az összehasonlítás így kézenfekvőnek látszik. Ugyanakkor, ahogyan a vallásalapok ügyében, úgy itt sem szabad megfeledkezni a jogi környezetben végbement változásokról. Sulyok szavaival élve: „mi a magyarországi román kisebbségnek *óhaja és követelése* volt, az ma a romániai magyar kisebbségnek nemzetközi egyezményekkel elismert *joga*”.⁵⁰

A következőkben röviden kitérünk arra, hogyan támogatta a magyar kormány a román fennhatóság alá került erdélyi felekezeti iskolákat. A kulcs a Keleti Akció. Ez a két világháború között Romániához került területeken működő magyar intézményrendszer kormányzati támogatásának „fedőneve” volt.⁵¹ A Bethlen-kormány az 1920-as évek elején úgy döntött, hogy korlátozza a trianoni határon túlról érkező menekültek számát: egyrészt, mert az elhelyezésüket már nem tudták megoldani, másrészt pedig mert „nem akartak segítséget nyújtani a román hatóságoknak ahhoz, hogy Erdélyt magyartalanítsák”.⁵² Az új felekezeti iskolák alapítása már 1919-ben szükségessé vált, mert a Kormányzótanács (Consiliu Dirigent) a magyar nyelvű államiakat elvette. Pótlásukra összefogtak Erdély történelmi egyházai, az összefogás legfőbb intézménye az Erdélyi Magyar Egyházak Felekezeti Központi Tanácsa.

Lássuk azokat a tényezőket, amelyek közös érdekvédelmi fellépésre sarkallták a római katolikusokat, a reformátusokat és az unitáriusokat. Elsőként említhetjük a földreformot, mely megfosztotta az egyházakat az iskoláik fenntartásához szükséges források jelentős részétől. Ehhez kapcsolódnak azok a társadalmi változások is, melyeket ez az intézkedés idézett elő: azaz a vidéki értelmiség, a kis- és nagybirtokos réteg elszegényedése, illetve az a tény is, hogy a középosztály tagjainak többségét ezentúl – állami tisztségviselők helyett – értelmiségiek és egyházi emberek tették ki, akikre nagy terheket rótt az új szerepkör, az új vezető réteg megteremtésének feladata.

A magyar kisebbség nagy része vidéken élt, így az ő igényeikhez alkalmazkodva kellett megvalósítani az anyanyelvű népnevelést.⁵³ Az egyházak önerőből nem tudták volna fenntartani oktatási intézményeiket, hiszen elvesztették anyagi szükségleteik fedezésére szolgáló birtokállományuk majdnem egészét. A Magyarországról érkezett segélyek kétharmad részét tehát erre a célra fordították.⁵⁴ A korszakban a „felekezetieskedés” nem volt jellemző. A Felekezeti Központi Tanácsban osztották el a Magyarországról érkező összegeket, fejkvóta alapján.⁵⁵ Ezzel megteremtették az elemi és középfokú oktatás alapjait, az időközben felnőtt generáció tagjai közül a továbbtanulni vágyók pedig időközben elsajátították az államnyelvet, így a román egyetemeken szerezhettek diplomát.⁵⁶

4. Összegző áttekintés

Az egyik első törvény, mely gazdasági szempontból érintette az Erdélyi Katolikus Státust és az egyház finansziális helyzetét, illetve jövőbeli lehetőségeit az oktatás terén, az 1921-es agrártörvény volt. A bevételek nagyrészt a státusi alapok jövedelmeiből származtak, ezért a 88%-os földbirtokelvonás drasztikusan visszavetette az oktatásra fordítható összegeket.

Az oktatási feladatok ellátását további intézkedésekkel nehezítették meg. Ezek részét képezték az 1920-as években megalkotott oktatási törvények, melyek szabályozták a tanítás menetét, és a kormányzat azon törekvéseit fejezték ki, hogy az egyházi iskolákban is az állami tanulmányi rend kerüljön alkalmazásra.

Az 1924-ben elfogadott állami népoktatási törvény, majd az ezt követő 1925-ös magánoktatási rendelkezés véget vetett az iskolai önkormányzatnak, és ezzel együtt azok auto-

nómiájának. Gyakorlatilag teljes állami felügyelet alá helyezte a római katolikus egyházi oktatási intézményeket, mivel a törvények végrehajtásának intézőjeként a román kormányt és annak hivatalos közegeit jelölte meg. Így az állam teljes mértékben kézben tarthatta a pedagógiai és adminisztratív irányítást, a katolikusok szerepköre pusztán az iskolák fenntartására szűkölt. Ezen törekvések megvalósulását tisztán mutatja, hogy az egyházi oktatási intézményekre vonatkozó tantervek, rendtartások, fegyelmi szabályzatok és a tankönyvbibocsátás kormányzati ellenőrzés, az egykorú beszámolók szerint szinte cenzúra mellett mehetett csak végbe.

Az oktatás struktúrájában pedig állandó változtatásokat hajtott végre a hatalom, ez permanensen meglévő bizonytalanságot teremtett az oktatás megszervezésében is. 1924-ben az érettségit felváltotta az abszolváló vizsga IV. és VII. osztályban. Ezt egy évvel később már a baccalaureatusi vizsga váltotta, melynek során maximum két tárgyat lehetett anyanyelven letenni, a többi esetében a román volt a kötelező. Ez utóbbi momentum is tisztán kifejezi a kormányzat asszimiláló, a magyar identitástudatot eltörölni vágyó politikáját.

Az 1928-as középiskolai törvény bevezette az egységes hétéosztályú középiskolát – ez a megelőző nyolcosztályos rendszert váltotta –, egységes tanrenddel, három alsó és négy felső osztállyal. A struktúrában ez éles törést okozott, mert a francia lycée mintáját követte, nem jelentett kontinuitást az ezt megelőző magyar oktatási hagyományokkal, problémát okozva a korábban már tevékenykedő tanárok számára. Ezzel olyan eszköz került az államhatalom kezébe, amellyel lehetősége volt a tanári kompetencia megkérdőjelezésére, és egyben okot adott a tanintézmények megszüntetésére is. Mindezek következményeként az 1927/28-as tanév végéig 104 iskola fejezte be működését, jellemzően hatósági beszüntetés következtében. Több intézménynek beolvasztás lett a sorsa,⁵⁷ a kisebb, vidéki iskoláknak az államsegély hiánya „adta meg a kegyelemdőfést”. Helyükön kizárólag román oktatási intézmények nyitották meg kapuikat.⁵⁸

Az egyház számára a legnagyobb problémát a kormány és a kultuszminisztérium azon követelése jelentette, mely az állami tanrendhez való alkalmazkodást várta el az egyházi iskoláktól. Ez többek között újra felvetette a nyelvhasználat kérdését, hiszen a tanrend a kötelező román nyelvet és az azon történő vizsgázást írta elő, pedig a konvenció tizedik pontja biztosította a román nyelvoktatási jogát a nem államnyelvi elemi iskolákban, míg a kilencedik pont egyértelműen megadta az anyanyelvű oktatás jogát a kisebbségek számára.⁵⁹

A minél centralizáltabb oktatás elérése és az állami iskolák számának növelése érdekében kezdődött meg az a kormányzati program, melynek célkitűzése a felekezeti oktatási intézmények számának csökkentése volt. Az 1918 után létesült egyházi iskoláknak – felekezetre való tekintet nélkül – nem járt államsegély, és megkezdődött az iskolák államosítása is.⁶⁰

A magyar nyelvű tanárképzésnek is kérdéses volt a jövője. A katolikus közösség kompromisszumos megoldást javasolt arra nézve, hogy az állam mit vár el a tanároktól a képzés és a nyelv területén egyaránt. A kisebbség természetesen továbbra is igényelte, hogy a magyar nyelvű iskolákban az adott nyelven tudó tanárok oktassák a diákságot, hiszen például Csíkságban ez sem volt magától értetődő szempont az oktatók kiválasztásánál – mindez az „elrománosító” törekvések szolgálatában. A halasi kántorképzőben pedig a hallgatóknak nem volt lehetősége magyar éneket tanulni. Mivel a románok vallási megoszlása szerint római katolikus tanító csak a magyarok közül kerülhetett ki, biztosítani kellett volna számukra a képzést, hiszen ellentétes esetben nem katolikus tanító oktatta volna a diákokat az adott vallás iskolájában.

Az iskoláknak juttatott évi államsegély hiánya jelentős deficitet eredményezett abban a gazdasági helyzetben, melyben szinte az összes addigi megélhetést jelentő lehetőség meg-

szűnt.⁶¹ A Memorandum megalkotói mindezt abból a szempontból találták méltánytalan-nak, hogy a kisebbségben lévő magyarok felemelt adóval járultak hozzá az állami jövedelmekhez, amiből viszont semmi sem jut el az iskolákhoz. Pedig a párizsi konvenció tizedik pontja biztosította a méltányos részt a költségvetés terhére.

A konkordátumtervezet nem tartalmazta az új iskolák alapításának jogát. Ezzel a román állam a párizsi konvenció kilencedik cikkével ellentétben kívánt cselekedni. Tette mindezt annak ellenére, hogy a Corpus Juris Canonici kánonjai tartalmazták azt a lehetőséget, hogy bármilyen fokú oktatási intézmény alapítása és fenntartása adott jog az egyház számára.

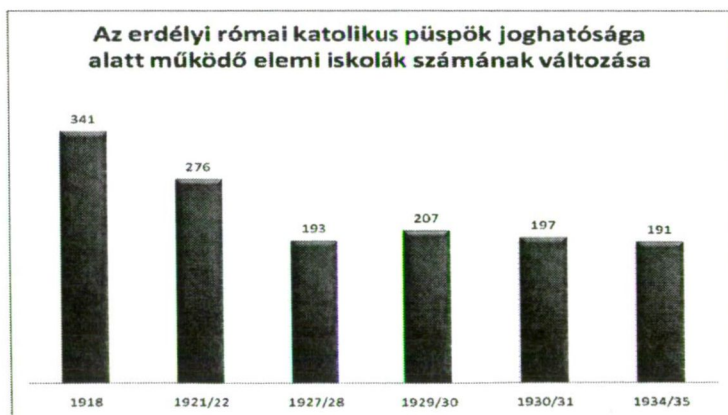
Az struktúrában bekövetkezett változások a tanulók nyelvhasználati jogait is korlátozták. Az 1924-es és 1925-ös törvények következtében olyan feltételeket támasztottak a diákok felé, melyek nyelvismeretük miatt nehezen vagy egyáltalán nem voltak teljesíthetők számukra, hiszen a román nyelv és irodalom, Románia történelme, földrajza és Románia alkotmányának tanítása című tárgyakat román nyelven volt kötelező oktatni. Az 1925-ben bevezetett, a középfokú oktatást lezáró baccalaureatusi vizsgán négy tárgyból az államnyelven, egy tárgyból franciául volt kötelező a vizsga, míg anyanyelven maximum két tárgyat lehetett abszolválni.⁶²

Az 1920-as években a Státus gyűléseinek állandó napirendi pontját jelentette az egyházi iskolák helyzetének megvitatása. A 7 fiúgimnázium, a 7 középiskolai internátus, a 197 elemi, a 10 polgári, a 2 elemi képző, a 2 kereskedelmi, az 1 leánygimnázium és 1 árvaház fenntartásának nehézségei biztosították a gyűlések állandó forró hangulatát.

Példaként említhető a csíkszeredai és a székelyudvari fiúgimnáziumokban a nyilvánosság hiánya. A csíkmegyei állami népiskolákban magyarul nem beszélő tanárok oktattak, a névértelmezésre támaszkodva csökkentette az állam a tanulók számát, mindaddig, amíg ez megfelelő okot nem szolgáltatott az intézmény bezárásához, Háromszékben pedig megfelelő indok nélkül is beszüntették az iskolákat.

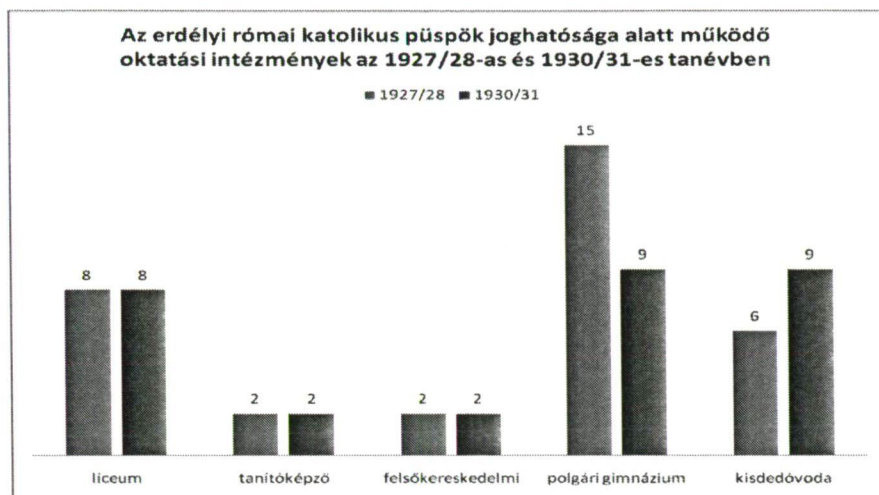
5. Értékelés

A kiegyezés után Erdélyben 2331 román nyelvű felekezeti iskola működött a magyar állam pénzügyi támogatásával.⁶³ Ezek hatása a román értelmiségi réteg kialakulására és általuk a nemzeti öntudat kifejlődésére vitathatatlan tény.

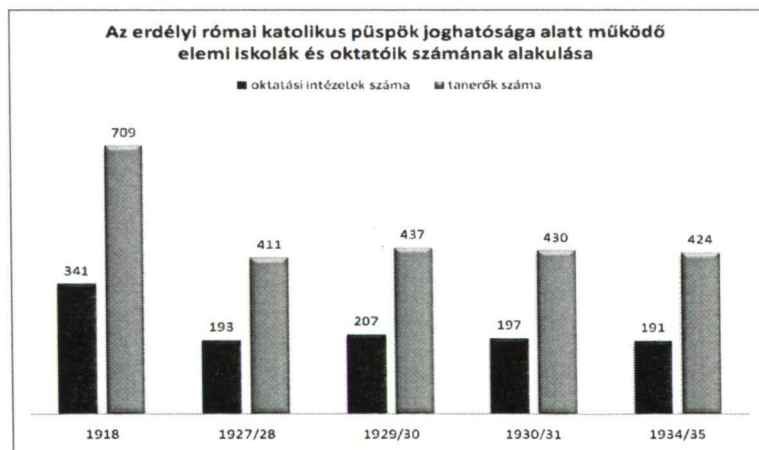

Az impériumváltás után a felekezeti iskolák száma csökkenésnek indult. Eleinte lassabb ütemben, mert a Kormányzótanács kétéves működése alatt a kisebbségi oktatást a felekezeti iskolák által akarta megoldani. Új intézmények megnyitására is engedélyt adott korábbi

magyar törvények rendelkezései alapján. Az őket követő első Avarescu-kormány 1922-ben kezdte meg a felekezeti iskolák kiszorításának programját. Ennek következtében a 20-as évek végére számuk az 1918-asnak majdnem felére esett vissza. Az 1929/30-as tanévben kismértékben emelkedett, de azt követően folytatódott a csökkenés.⁶⁴

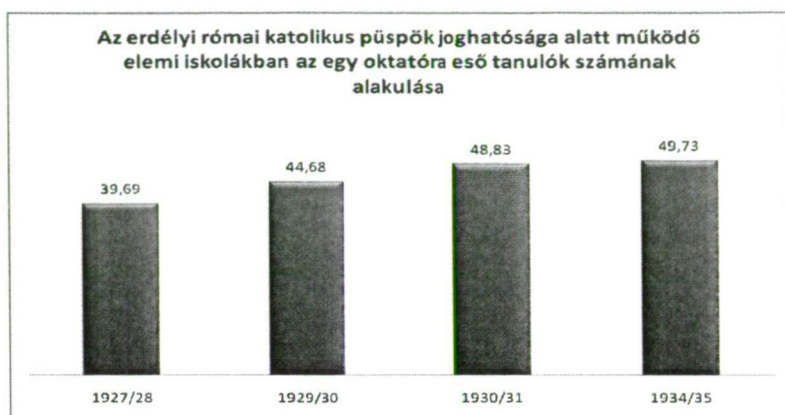

A változások nem csupán az elemi iskolákat érintették. A kedvezőtlen iskolapolitika ki-csúcsosodásának idején már csupán 2 tanítóképző, 2 felsőkereskedelmi iskola és 8 liceum működött Erdélyben, a római katolikus püspök fennhatósága alatt. És míg a kisdóvók száma a másfélszeresére emelkedett, a polgári gimnáziumok száma tovább csökkent, a 30-as évek elejére mintegy 40%-kal.

Rendeletekkel igyekeztek ellehetetleníteni a felekezeti iskolákat. Elvették az anyagi fedezetet,⁶⁵ megtagadták az állami támogatást,⁶⁶ és nem adták meg az iskoláknak a nyilvánossági jogot.⁶⁷ Mindezek következtében megcsappant a diákok száma, nagyjából az 1918-as szám 60%-ára.

A vizsgakötelezettségek, az iskolabezárások, és a szűkös anyagi források miatt az évek alatt az oktatók száma is megfogyatkozott. Az 1925-ös magánoktatási törvény az új tanárok alkalmazását miniszteri engedélyhez kötötte,⁶⁸ a meglevőknek pedig időről időre újabb vizsgákat kellett tenniük, ami sok energiát emésztett fel.⁶⁹

A felekezeti iskolák tanulóinak száma az 1930-as években a nehézségek ellenére fokozatos emelkedésnek indult. A tanárok számának növekedése azonban nem tudott lépést tartani ezzel a tendenciával, ezért fokozatosan nőtt az egy oktatóra jutó diákok száma. Mindez hosszú távon veszélyeztethette az oktatás minőségét.

A román kormány oktatáspolitikája három megegyezéssel, és saját hivatalos ígéretével került szembe: a gyulafehérvári gyűlés határozatával,⁷⁰ a párizsi kisebbségi konvenció rendelkezéseivel, és a Corpus Juris Canonici 1372-től 1382-ig tartó kánonjaival.

Az 1918. december 1-én tartott gyulafehérvári román népgyűlés határozatainak⁷¹ III. szakasz 1., 2. és 4. pontja a következőt mondta ki: „1. Teljes nemzeti szabadság az együtt-lakó népek számára. Minden népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebléből választott egyének által. 2. Egyenlő jog és teljes autonóm felekezeti szabadság az állam összes felekezetei számára. 4. Korlátlan sajtó-, egyesülési és gyülekezési szabadság; minden emberi gondolat szabad terjesztése”.⁷²

Az erdélyiekben némi remény támadt, amikor 1919. december 9-én Párizsban a szövetséges hatalmak és Románia kisebbségi egyezményt kötött, amely a Magyarországtól elsza-kított egyházak helyzetét is élhetőbbé tette volna: „Minden román állampolgár faji, nyelvi vagy vallási különbözőség nélkül a törvény előtt egyenlő és ugyanazokat a polgári és poli-tikai jogokat élvezi. Vallási, hitbeli vagy felekezeti különbség a polgári és politikai jogok élvezete, így nevezetesen: nyilvános állások, hivatalok és méltóságok elnyerése vagy a

különbféle foglalkozások és iparok gyakorlása tekintetében egyetlen román állampolgárra sem lehet hátrányos.”⁷³ – áll a dokumentumban. A 9. cikkely kimondja, hogy a nemzetiségeknek „joguk van saját költségükön jótékonyági, vallási vagy szociálisintézményeket, iskolákat és más nevelőintézeteket létesíteni, igazgatni és azokra felügyelni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használhatják, és vallásukat szabadon gyakorolhatják.”⁷⁴ A tizedik cikkely értelmében „azokban a városokban és kerületekben, ahol jelentékeny arányban laknak faji, vallási vagy nyelvi kisebbséghez tartozó román állampolgárok, ezeknek a kisebbségeknek méltányos részt kell biztosítani mindazoknak az összegeknek élvezetéből és felhasználásából, amelyek a közvagyon terhére állami, községi vagy más költségvetésekben nevelési, vallási vagy jótékony célra fordíthatnak.”⁷⁵ Ezeket a cikkelyeket a román közigazgatás tudatosan nem tartotta be.

A két fent hivatkozott dokumentum – mint láttuk – teljes vallásszabadságot és belső autonómiát ígért minden egyháznak, így a római katolikusnak is. A nemzetközi szerződések és a gyulafehérvári határozatok garantálhatták volna a kisebbségek iskoláinak fenntartásához való jogát, de nem iktatták őket törvénybe, jogi erejük és kútfői minőségük erősen megkérdőjelezhető.⁷⁶

Itt kell megjegyeznünk, hogy a korábbi, az első pontot kivéve, törvénybe sem iktatták, utóbbi pedig bekerült ugyan a román corpus jurisba 1920-ban, de a mindennapi gyakorlatban sohasem alkalmazták.

A román kormányok oktatáspolitikájának elsődleges célja az volt, hogy minél több gyerek járjon az állami iskolákba, így a magyarságtudatot és római katolikus hitet őrző és ápoló felekezeti oktatás helyett olyan képzésben legyen részük, ami az ország hű alattvalóivá teszi majd őket.⁷⁷ A cél elérése érdekében kivették a szülők kezéből a nemzetiségi hovatartozás meghatározásának kérdését, és megnehezítették a felekezeti iskolákba való beiratkozás lehetőségét.⁷⁸ A szülők viszont ragaszkodtak hozzá, hogy gyerekeik a megfelelő vallásos nevelést kapják, és – amennyire lehetséges – ápolhassák hagyományaikat, ezért komoly anyagi áldozatokat hoztak a felekezeti iskolákért, és az 1930-as években a püspökség által fenntartott elemi iskolákba beíratott diákok száma folyamatos emelkedésnek indult.

A román többségi politikai elit valódi célját nem érte el teljes mértékben, mert az egyházak „emberfeletti küzdelmet vívtak létfenntartásuk megőrzéséért, s egészen a kommunista államosításig a felekezeti iskolahálózatok a magyarság legkiterjedtebb intézményrendszerét alkották”.⁷⁹

JEGYZETEK

1. A kutatásokat az Országos Tudományos és Kutatási Alap (OTKA) támogatta. A pályázat száma: PD 76004.
2. Sas Péter (2008): Az erdélyi római katolikus egyház, 1900–1948. Mundus. Budapest. 56–57. old. V. ö. Sarnyai Csaba Máté (2009): Az erdélyi katolikusok „Kiáltó Szava” a pápához, 1921. A magyar konkordátum-javaslat és az erdélyi hívek reagálása. Székelyföld. 2009. 2. köt. 89–100. old.
3. A gimnáziumot a *Consiliul Dirigent* 1919-ben elvette az egyháztól, és ettől kezdve, mint az Eminescu állami liceum működött.
4. Kustány Ignác (1924): A római katolikus egyház Erdélyben. Cluj. 1924. 8. old.
5. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 27. old.
6. Consiliul Dirigent
7. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 27. old.
8. 1869. június 10.–1948. szeptember 14. Orvos, egyetemi tanár, oktatásügyi miniszter és miniszterelnök, a kultúrzóna kialakítása az ő nevéhez fűződik.

9. 1859. március 9.–1938. október 3. Katona, miniszterelnök.
10. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 28. old.
11. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 28. old.; Ezzel ellentétes kijelentések is születtek, de azok a gyakorlatban nem valósultak meg. Lásd: Az Erdélyi Katolikus Státus a Szenátus előtt Gyárfás Elemér világi elnök beszéde és N. Jorga miniszterelnök válasza a Szenátus 1932. február 12-iki ülésén. Különlenyomat az „Erdélyi Tudósító” 5. számából. Cluj-Kolozsvár. 1932. 26–27. old.
12. Balázs András (1929): Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez. 1919–1929. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság. Cluj-Kolozsvár. 1929. 221. old.
13. Scheffler János (1941): Az „Erdélyi Katolikus Státus” küzdelmes húsz éve. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 5. szám. 300. old. A földeket 50 évre szóló kamatozó kötvénnyel váltották meg, melynek éves hozadéka 5%, de sokan ezeket a kötvényeket sem kapták meg. Lásd: Szövénydy Zoltán (1928): Kisebbségi magyar sors. Milyen az erdélyi agrárreform valóságban? Magyar Szemle. 1928. 2. köt. 4. szám. 348. old.
14. Sulyok István (1923): Végső veszedelemben középfokú oktatásunk III. Magyar Kisebbség. 1923. 2. köt. 13. szám. 497. old.; Egyszer folyósították csak a kisebbségi szerződés 10. pontja értelmében járó állami támogatást, 1921-ben. Lásd: Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene. Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság. Dicsőszentmárton. 1925. 351. old.
15. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 28. old.
16. A rendelet szövegét lásd: Sulyok István (1923): Végső veszedelemben középfokú oktatásunk II. Magyar Kisebbség. 1923. 1. köt. 8. szám. 283–285. old.
17. Sulyok István (1923): A 6505. számú körrendelethez. Magyar Kisebbség. 1923. 1. köt. 9. szám. 325–328. old.
18. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 28. old.
19. Barabás Endre (1928): A magyar iskolák a román uralom alatt. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 145. old.
20. A kultúrzóna területén még erdélyi gyökerű románt sem nevezhettek ki tanítónak, csak a Regátból érkezettek alkalmazhattak, magasabb fizetésért. Emellett román tannyelvű iskolákat állítottak fel, ahol csak tudtak, hogy a helyben már meglévő magyar intézményeket ellehetetlenítsék. Aki a letelepedés szándékával települt ide Óromániából, az tíz hektár földet kapott az állami tartalék birtokállományból. Lásd: Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 28–29. old.
21. Ajtai András (1924): A kultúrzóna. Magyar Kisebbség. 1924. 2. köt. 15–16. szám. 617. old. A nemzetiségek és felekezetek pontos számának meghatározása a korszakban nehézségekbe ütközik. Ezekről bővebben: Kovács Árpád (1935): Erdély nemzetiségi statisztikája I. Magyar Kisebbség. 1935. 14. köt. 19–20. szám. 556–559. old.; Kovács Árpád (1935): Erdély nemzetiségi statisztikája II. Magyar Kisebbség. 1935. 14. köt. 21. szám. 590–596. old.; Hegedüs Nándor (1935): Megjegyzések Dr. Kovács Árpád fejtegetéseihez. Magyar Kisebbség. 1935. 14. köt. 22. szám. 614–616. old.; Jakabffy Imre (1942): Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez, 1942. Teleki László Alapítvány Könyvtára. Budapest. 1994. 29–42. old.; Barabás Endre (1928): A magyar iskolák a román uralom alatt. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 145. old.
22. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 29. old.
23. Barabás Endre (1928): A magyar iskolák a román uralom alatt. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 145. old.
24. Sulyok István (1923): Végső veszedelemben középfokú oktatásunk III. Magyar Kisebbség. 1923. 2. köt. 13. szám. 496. old.
25. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 33. old.
26. Barabás Endre (1928): A magyar iskolák a román uralom alatt. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 149. old.

27. Az erdélyi katolicizmus multja és jelene. Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság. Dicső-szentmárton. 1925. 350. old.
28. Az erdélyi katolicizmus multja és jelene. Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság. Dicső-szentmárton. 1925. 353. old.
29. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 30–31. old.
30. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 34. old. Az erdélyi püspök joghatósága alá tartozó, 1928-ban nyilvánossági jogi problémákkal küzdő oktatási intézményekről bővebben: Balázs András (1929): Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez. 1919–1929. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság. Cluj-Kolozsvár. 1929. 223. old.
31. Sándor József (1932): Beszéde a kisebbségi főiskolák jogának törvénybe iktatásáról a szenátus 1932 március 9-iki ülésén és Iorga miniszterelnök válasza. Magyar Kisebbség. 1932. 1. köt. 6. szám. 191. old.
32. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 31. old.
33. Ua.
34. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 34. old.
35. Az Erdélyi Római Katolikus Státus meghatározása „szigorú egyházi szempontból” a következő: „A Státus az erdélyi katolikus hívők összessége által választott egyházi és világi képviselők azon szervezete, mely a papokat az egyházmegyei vagy egy részének kezelésében és a jelzett vagyonból fenntartott intézmények kormányzásában segíti.” Az erdélyi katolicizmus multja és jelene. Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság. Dicsőszentmárton. 1925. 376. old.
36. Balázs András (1926): Az erdélyi egyházak lépése Genfben. Magyar Kisebbség. 1926. 1. köt. 3. szám. 93–95. old. Először a Népszövetségi Ligák Uniójához nyújtották be a panaszt. Lásd: Jakabffy Elemér (1928): Az erdélyi magyarság helyzete nemzetközi vonatkozásaiban. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 168. old.
37. Barabás Endre (1928): A magyar iskolák a román uralom alatt. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 146–147. old.
38. Barabás idézi Angelescut. Barabás Endre (1928): A magyar iskolák a román uralom alatt. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 147. old.
39. Barabás idézi Ghibut. Barabás Endre (1928): A magyar iskolák a román uralom alatt. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 147. old.
40. Barabás Endre (1928): A magyar iskolák a román uralom alatt. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 146–147. old.
41. 1879. december 20.–1933. december 30.
42. Balázs András (1926): Az erdélyi egyházak lépése Genfben. Magyar Kisebbség. 1926. 1. köt. 3. szám. 96–97. old.
43. Balázs András (1926): Az erdélyi egyházak lépése Genfben. Magyar Kisebbség. 1926. 1. köt. 3. szám. 97–98. old.
44. Balázs András (1926): Az erdélyi egyházak lépése Genfben. Magyar Kisebbség. 1926. 1. köt. 3. szám. 96–99. old.
45. Többek között az amerikai unitáriusok képviselői.
46. Ez néha egészen meglepő formát öltött. A Magyar Kisebbségben olvashatjuk a 'Keleti Újság' 250. számában megjelent történetet, mely szerint Csíkszentsimonban az állami iskola igazgatója kicsalta a kántor tanítótól a felekezeti iskola kulcsait, majd karhatalommal elfoglalta az épületet. A tanfelügyelőség képviselője a megyei prefektus bejelentése után felkereste az érintetteket, de érdemi intézkedés nem történt az iskola visszaadása érdekében. Lásd: Ilyen iskolafoglalásra még nem volt példa! – A „Keleti Újság” 250-ik számából. In: Magyar Kisebbség. 1934. 13. évf. 21. szám. 640–642. old.
47. Szász Zsombor (1928): A vallási kisebbségek jogai. Egy amerikai bizottság jelentése a romániai kisebbség helyzetéről. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 1. szám. 65–66. old.
48. Balázs András (1929): Adatok az erdélyi kisebbségek küzdelmeihez. 1919–1929. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság. Cluj-Kolozsvár. 1929. 221–222. old.

49. Szász Zsombor (1928): A vallási kisebbségek jogai. Egy amerikai bizottság jelentése a romániai kisebbség helyzetéről. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 1. szám. 66. old.
50. Sulyok István (1923): A 6505. számú körrendeletéhez. Magyar Kisebbség. 1923. 1. köt. 9. szám. 324. old.
51. Vincze Gábor (2010): A Keleti Akciótól a revízióig, Bethlentől Telekiig. Budapest Erdély-politikája az 1920–30-as években. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere Meridionale. Szeged. 2010. 283. old.
52. Vincze Gábor (2010): A Keleti Akciótól a revízióig, Bethlentől Telekiig. Budapest Erdély-politikája az 1920–30-as években. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere Meridionale. Szeged. 2010. 285. old.
53. Jakab Attila (2009): Vergődésben. Magyar kisebbségek „történelmi” egyházai az átalakuló Európában. Problématár. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. Budapest. 2009. 51. old.
54. Vincze Gábor (2010): A Keleti Akciótól a revízióig, Bethlentől Telekiig. Budapest Erdély-politikája az 1920–30-as években. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere Meridionale. Szeged. 2010. 285. old.
55. A támogatás a magyarországi tanügyi költségvetésnek csupán néhány ezrelékét tette ki, de az erdélyi felekezeti iskolák fenntartásához elengedhetetlen volt. Lásd: Vincze Gábor (2010): A Keleti Akciótól a revízióig, Bethlentől Telekiig. Budapest Erdély-politikája az 1920–30-as években. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere Meridionale. Szeged. 2010. 287. old.
56. Vincze Gábor (2010): A Keleti Akciótól a revízióig, Bethlentől Telekiig. Budapest Erdély-politikája az 1920–30-as években. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere Meridionale. Szeged. 2010. 286. old.
57. Balázs András (1929): Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez. 1919–1929. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság. Cluj-Kolozsvár. 1929. 221. old.
58. Sarnyai Csaba Máté (2009): Az erdélyi katolikusok „Kiáltó Szava” a pápához, 1921. A magyar konkordátum-javaslat és az erdélyi hívek reagálása. Székelyföld. 2009. 2. köt. 89–100. old.
59. Az erdélyi világi katolikusok memorandum a Szentszékhez. 1921. 13. old.
60. Sarnyai Csaba Máté (2009): Az erdélyi katolikusok „Kiáltó Szava” a pápához, 1921. A magyar konkordátum-javaslat és az erdélyi hívek reagálása. Székelyföld. 2009. 2. köt. 89–100. old.
61. Balázs András (1929): Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez. 1919–1929. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság. Cluj-Kolozsvár. 1929. 223. old.
62. Balázs András (1929): Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez. 1919–1929. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság. Cluj-Kolozsvár. 1929. 221. old.
63. Koshutány Ignác (1924): A római katolikus egyház Erdélyben. Cluj. 1924. 8. old.
64. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 27. old.
65. Scheffler János (1941): Az „Erdélyi Katolikus Státusz” küzdelmes húsz éve. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 5. szám. 300. old.
66. Sulyok István (1923): Végső veszedelemben középfokú oktatásunk III. Magyar Kisebbség. 1923. 2. köt. 13. szám. 497. old.; Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 33. old.
67. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 34. old.
68. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 29. old.
69. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 31. old.
70. A határozatok – az első pont kivételével – soha nem emelkedtek törvényi szintre.
71. Az 1920-ban keletkezett törvény tartalmazza, de a gyakorlatban nem alkalmazta az állam.
72. A gyulafehérvári határozatok. Magyar Kisebbség. 1922. 1. köt. 7. szám. 1922. december 1. <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapiid=2&cikk=m950206.html> (olvasva: 2014.12.29.)

73. Párizsi Kisebbségi Szerződés. <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=1&cikk=m950115.html> (olvasva: 2014. 12. 29.)
74. Sulyok István (1923): Végső veszedelemben középfokú oktatásunk III. Magyar Kisebbség. 1923. 2. köt. 13. szám. 496. old.
75. Az erdélyi katolicizmus multja és jelene. Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság. Dicsőszentmárton. 1925. 333. old.
76. A román alkotmány és törvénykezés kisebbségi szerződésekhez és a gyulafehérvári határozatokhoz fűződő viszonyáról bővebben: Nagy Lajos (1944): A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T. Kolozsvár. 1944. A terület-egyesítésről szóló rendelet törvénybe csak a gyulafehérvári határozatok első pontja került be, a többi sosem emelkedett jogerőre.
77. Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 31. old.
78. Barabás Endre (1928): A magyar iskolák a román uralom alatt. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 145. old.
79. Jakab Attila (2009): Vergődésben. Magyar kisebbségek „történelmi” egyházai az átalakuló Európában. Problématár. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. Budapest. 2009. 60. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A gyulafehérvári határozatok. Magyar Kisebbség. 1922. 1. köt. 7. szám. <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=2&cikk=m950206.html>
- Ajtai András (1924): A kultúrzóna. Magyar Kisebbség. 1924. 2. köt. 15–16. szám. 615–619. old.
- Az erdélyi katolicizmus multja és jelene. Erzsébet Könyvnyomda Részvénytársaság. Dicsőszentmárton. 1925. 351. old.
- Az Erdélyi Katolikus Státus a Szenátus előtt Gyárfás Elemér világi elnök beszéde és N. Jorga miniszterelnök válasza a Szenátus 1932. február 12-iki ülésén. Különlenyomat az „Erdélyi Tudósító” 5. számából. Cluj-Kolozsvár. 1932. 26–27. old.
- Balázs András (1926): Az erdélyi egyházak lépése Genfben. Magyar Kisebbség. 1926. 1. köt. 3. szám. 93–100. old.
- Balázs András (1929): Adatok az erdélyi kisebbségek iskolavédelmi küzdelmeihez. 1919–1929. Minerva irodalmi és nyomdai műintézet részvénytársaság. Cluj-Kolozsvár. 1929. 221.; 223. old.
- Barabás Endre (1928): A magyar iskolák a román uralom alatt. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 145–150. old.
- Bíró Sándor (1941): Az erdélyi magyar iskola keresztútja. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 1. szám. 27–34. old.
- Hegedűs Nándor (1935): Megjegyzések Dr. Kovács Árpád fejtegetéseihez. Magyar Kisebbség. 1935. 14. köt. 22. szám. 614–616. old.
- Ilyen iskolafoglalásra még nem volt példa! – A „Keleti Újság” 250-ik számából. In. Magyar Kisebbség. 1934. 13. évf. 21. szám. 640–642. old.
- Jakab Attila (2009): Vergődésben. Magyar kisebbségek „történelmi” egyházai az átalakuló Európában. Problématár. Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány. Budapest. 2009.
- Jakabffy Elemér (1928): Az erdélyi magyarság helyzete nemzetközi vonatkozásaiban. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 2. szám. 165–168. old.
- Jakabffy Imre (1994): Magyarázatok Közép-Európa nemzetiségi térképéhez, 1942. Teleki László Alapítvány Könyvtára. Budapest. 1994. 29–42. old.
- Kovács Árpád (1935): Erdély nemzetiségi statisztikája I. Magyar Kisebbség. 1935. 14. köt. 19–20. szám. 556–559. old.
- Kovács Árpád (1935): Erdély nemzetiségi statisztikája II. Magyar Kisebbség. 1935. 14. köt. 21. szám. 590–596. old.
- Kustány Ignác (1924): A római katolikus egyház Erdélyben. Cluj. 1924.
- Nagy Lajos (1944): A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet R.-T. Kolozsvár. 1944.

- Párizsi Kisebbségi Szerződés. Magyar Kisebbség. 1995. 1. évf. 1. szám. <http://www.jakabffy.ro/agyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=1&cikk=m950115.html>
- Sándor József (1932): Beszéde a kisebbségi főiskolák jogának törvénybe iktatásáról a szenátus 1932 március 9-iki ülésén és Iorga miniszterelnök válasza. Magyar Kisebbség. 1932. 1. köt. 6. szám. 191. old.
- Sarnyai Csaba Máté (2009): Az erdélyi katolikusok „Kiáltó Szava” a pápához, 1921. A magyar konkordátum-javaslat és az erdélyi hívek reagálása. Székelyföld. 2009. 2. köt. 89–100. old.
- Sas Péter (2008): Az erdélyi római katolikus egyház, 1900–1948. Mundus. Budapest. 56–57. old.
- Scheffler János (1941): Az „Erdélyi Katolikus Státus” küzdelmes húsz éve. Magyar Szemle. 1941. 40. köt. 5. szám. 299–310. old.
- Sulyok István (1923): A 6505. számú körrendelethez. Magyar Kisebbség. 1923. 1. köt. 9. szám. 324–328. old.
- Sulyok István (1923): Végső veszedelemben középfokú oktatásunk II. Magyar Kisebbség. 1923. 1. köt. 8. szám. 283–285. old.
- Sulyok István (1923): Végső veszedelemben középfokú oktatásunk III. Magyar Kisebbség. 1923. 2. köt. 13. szám. 496–497. old.
- Szász Zsombor (1928): A vallási kisebbségek jogai. Egy amerikai bizottság jelentése a romániai kisebbség helyzetéről. Magyar Szemle. 1928. 4. köt. 1. szám. 64–67. old.
- Szővérdy Zoltán (1928): Kisebbségi magyar sors. Milyen az erdélyi agrárreform valóságban? Magyar Szemle. 1928. 2. köt. 4. szám. 348. old.
- Vincze Gábor (2010): A Keleti Akciótól a revízióig, Bethlentől Telekiig. Budapest Erdély-politikája az 1920–30-as években. In: Miklós Péter (szerk.): Újragondolt negyedszázad. Tanulmányok a Horthy-korszakról. Belvedere Meridionale. Szeged. 2010.

LAKATOS ARTUR*

A SZIMBOLIKUS TEREK VÁLTOZÁSA KOLOZSVÁRON, 1945–1967

ABSTRACT

This paper is dealing with the issue of metamorphosis of symbolic spaces in the Transylvanian city of Cluj (Kolozsvár) during the decades of the Romanian Socialist regime, including its social, cultural and political aspects. The research synthesized and concluded modifications intervened in denominations of streets and squares, giving a special attention to the symbolic secondary meaning of the change in cause. The final result is a documented synthesis of the way how the symbolic space of the city in cause was modified, through a gradual suppression of Hungarian symbols and the promotion of Internationalist Communist, and later Romanian national symbols. The focus is especially on the city center, but where it is relevant, the Communist-style built neighborhoods, with all of their specific characteristics, are also presented. The presentation is focused on three main directions: planning of city landscape accordingly to the standards of the ruling ideology, the faith of the main statues and other historical monuments during the Communist era, and the changes intervened in street denominations.

Bevezető

E tanulmány célja megvizsgálni, hogyan alakult át a kolozsvári közterek, építkezések és egyéb urbanisztikus szimbólumok rejtett üzenete és jelentősége a kor politikai viszonyainak tükrében. Kérdésünk az, hogy milyen mértékben jelentenek ezek a történések, változások, szellemi gyökeret, precedenst napjaink helyi közéleti, politikai és kulturális életében jelentkező vitáknak, nézeteltéréseknek, konfliktusoknak.

Kolozsvár helytörténeti értékeinek: tereinek, szobrainak, templomainak, világi épületeinek történetéről számos értelmiségi – helytörténészek, idegenvezetők, újságírók – részéről igen sok adatot találunk, ezek azonban a legtöbb esetben szájról szájra terjednek, a forráskritika pedig legtöbb esetben a logikai szempontok figyelembe vételére épül. Akad ugyan néhány értékes összegzés – ide soroljuk a jelen tanulmányban is idézett, Asztalos Lajos vagy Gaál György munkáit is – ugyanakkor mind a mai napig komoly nehézségek merülnek fel az elsődleges források kutatására vonatkozóan. A jelenlegi kutatásaim során felmerült nehézségek, illetve áthidalásuk a jelen tanulmány mellett egy nagyobb, általánosabb célkitűzést is eredményeztek, mely a tematika alapforrásainak feltárását, rendezését és adatbázis formájában más kutatók rendelkezésére bocsátását is célozza.

A kutatás két irányban zajlik, a két irány pedig gyakran metszi egymást. A városi építészet szempontjából 1948-at tekintjük fordulópontnak, mivel ez évvel kezdődően a hivatásos építészekre egyre nagyobb nyomást gyakorol a Párt a célból, hogy orientálódjanak a szovjet modell, a szocialista realizmus irányába. 1952. november 13-án a Párt Központi Bizottsága egy rendelet-tervezetet is kibocsátott, a városok „szocialista konstrukciójára és rekonstrukciójára” vonatkozóan. Az új, hivatalos építészeti stílusirányzat elsősorban a munkásosztály közösségi élet- és munkakörülményeinek könnyebbé tételének, illetve „társadalmi szükségszerűségeknek” volt hivatott megfelelni. Olyan nagyméretű épületek, illetve épületegyüttesek létrehozását célozta, melyek a maguk egyszerűségében is művészi

* Dr. PhD Lakatos Artur történész, közgazdász, a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókjának munkatársa, a TE-206-os kutatói szerződés keretében.

módon fejezzék ki a „szocialista osztályöntudatot”. E határozat következményeként hozták létre Kolozsváron is, csakúgy, mint minden más városban, a Városi Néptanács adminisztratív apparátusának kereteiben, az Építészeti és Városrendezési Osztályt, egy főépítész vezetésével.¹

Kolozsváron is, akárcsak az ország többi nagyvárosában, megkezdődött a szovjet mintájú tömbházak építése, mely két irányba zajlott. Egyrészt ekkor kerültek megépítésre olyan épületek, amelyek vagy üres területeket voltak hivatottak betölteni, olyanokat, amelyek nem illeszkedtek az új koncepcióba, mint például az egykori állatvásár területén (Széchenyi- illetve Mihai Viteazul tér) északi és keleti oldalán megépített tömbházak, vagy pedig az 1944-es év háborús események következtében megsemmisült egykori épületek helyére kerültek, mint például a vasútállomás környékén. Ezek az építkezések ugyan területi szempontból meglehetősen szétszórtaak voltak, és mivel az esztétikai aspektusokat is figyelembe kellett némiileg venni, megőriztek valamit a környező épületek stílusából, illeszkedvén bizonyos mértékben ezek közé. Ugyanakkor a várost övező külvárosokban, valamint az ezeket körülvevő lakatlan területeken megkezdődött a munkásnegyedek építése. Első fázisban az Írisz-telep és a Szamos partjának az üzemi komplexumhoz közel eső részében, majd ezt követően, a szisztematizálás során, kezdtek el felépülni a mai Monostor, Grigorescu (Donát), Marasti, Györgyfalvi, majd legkésőbb a Hajnal-negyedek. Megfigyelhető, hogy miközben a gyárüzemi tengely a vasútvonaltól és a Szamostól észak-keleti irányba fejlődött, párhuzamosan ezek irányvonalával, a lakónegyedek térsége egyrészt észak-déli tengely, másrészt pedig gyűrűként, a történelmi Belvárost minden irányból körbezárva került fejlesztésre. Az erőltetett urbanizáció két fő okkal rendelkezett: egyrészt a szocialista iparosítási stratégia következtében a nehézipari termelés jelentőségének növekedését volt hivatott szolgálni, másrészt pedig egyfajta komoly nemzetiségpolitikai töltettel is rendelkezett, mely a román lakosság számarányát volt hivatott a város területén növelni. Az erőltetett városterjeszkedés következtében az 1946-ban 16052 ha területű város 1970-re 16 619 ha-ra, 121 000 lakosról pedig (1948-as adat) 1966-ra más 185 000 lakosságra duzzadt.

A mentalitásváltás a város identitását, hangulatát meghatározó utca- és térelnevezésekben is megnyilvánult. Az 1945 előtti időkből azoknak a román, illetve magyar személyiségeknek nevei öröklődhetek át, akik beilleszthetők voltak a szocialista panteonba, úgymint Horea, Jókai Mór vagy Dózsa György nevei. Megjelentek az orosz kultúrkörhöz, illetve a nemzetközi szocialista mozgalomhoz sorolható személyiségek nevei, illetve elsősorban terek esetében, a nemzetközi baloldali értékeket megjelenítő szimbolikus (Béke, Szabadság stb.) elnevezések. Így lett például a Főtér (vagy Mátyás király tér) hivatalos elnevezése a háborút követően Egyesülés, majd Szabadság tér, a Karolina tér (ma Múzeum tér) 1945–1964 között Dimitrov tér, a mai Egyetem utca a kommunizmus első évtizedeiben Puskin utca, a Horthy Miklós/Ferdinánd király út Horea út stb. A változások kétség kívül ideológiai célokat is szolgáltak.

E tanulmány egy tervezett trilógia első részét képezi, amely annak a vizsgálatát tűzi ki célul, hogyan alakultak a kolozsvári szimbolikus terek 1945–1967 között. Ezen az időegységen belül is három különböző időszakot különböztethetünk meg: 1944–1948, a háborút követő átmenet és újjáépítés időszaka, 1948–1958, a szovjet befolyás időszaka, a szovjet csapatok kivonulásáig, és 1958–1967, a román nacionalista kommunizmus ébredésének időszaka, még az 1968-as momentumot megelőzően. Mindkét időszak esetében, ha kimondottan az utcanevekről beszélünk, konvencionális és gyakorlati szempontból is, egy-egy évet kell kiemelni, előbbi esetben 1945, utóbbiban pedig 1964 ez az év. 1945-ben ugyanis a város baloldali vezetése – mintegy megelőzve az ország többi részét – végrehajtotta azokat az intézkedéseket, melyek Románia többi városai nagy részében csak később,

1946-ot vagy 1948-at követően zajlottak csak le, még akkor is, ha ezek az intézkedések Bukarest szintjén nem is arattak osztatlan tetszést.² Ugyanakkor az 1964-es utcánév-változtatási hullám is oly sikeresnek bizonyult a regnáló hatalom szempontjából, hogy egészen a Ceaușescu-rendszer bukását követő évekig nem került sor még egyre. Hosszabb időt foglalt magába a terek kialakítása, mely folyamatok a szimbolika szempontjából elsősorban két nagy teret, a történelmileg Trencsin-térnek nevezett városrészt és ennek két alegységét, valamint a Széchenyi-teret érintették, de ezek mellett voltak az átalakításnak olyan mellékszöngéi is, melyek kisebb terek esetében eredményeztek komoly változásokat esztétikai és turisztikai szempontból. A következő két alfejezetben ezeket fogjuk sorra venni.

1. Építkezés és várostervezés. A város tereinek metamorfózisa

A város magyar lakossága számára a XIX. század vége óta a Szent Mihály templomot is magán hordozó tér, melynek hivatalos neve többször változott ugyan, ugyanakkor a köznyelvben neve több, mint egy évszázadon megmaradt Főtérnek.³ Az évszázadokon át a város nagypiacának szolgáló tér szisztematizálása a XIX. században kezdődik, és a Ki-egyeződést követő millenniumi ünnepségek keretében alakul át igazán díszterré. Ekkor parakosítják, a rajta eddig megtalálható kisebb műemlékeket elköltöztetik – a Ferenc császár és Karolina császárnő látogatása emlékére emelt obeliszket az Óvárba, a díszkaput pedig a Szentpéteri templom elé – hogy helyet készítsenek annak a monumentális szobornak, mely a város szimbólumává válik majd. Ugyanekkor veszi körül a templomkertet a Pákei Lajos tervezte öntöttvas-kerítés, mely nagyrészt ma is megvan.⁴ A szoborra kiírt pályázatot 1894-ben nyerte el Fadrusz János, a Mátyás királyt és hadvezéreit ábrázoló szoborcsoporttal, az elkészült alkotást 1902-ben avatta fel József Ágost főherceg, a Széll Kálmán magyar kormány tagjainak társaságában, hatalmas érdeklődő tömeg jelenlétében.⁵ A román hatalomátvételt követően ugyan a különleges műalkotás – művészeti szempontból különlegessége, hogy a ló mind a négy patája szilárdan érintkezik a talapzattal – több más, ledöntött és elpusztított szobor sorsára került? – ezek közé soroljuk a Széchenyi-téren addig található Széchenyi István mellszobrot, valamint a Kárpátok Öre alkotást – de lépéseket tett a tér átalakítására, és a Mátyás-szobor jelentőségének csökkentésére. 1921-ben a Róma városától ajándékba kapott Romulust és Remust tápláló anyafarkast helyezték el, majd később a szobor talapzatán egy Nicolae Iorga román történész által megfogalmazott szöveget, mely a Stefan cel Mare elleni vereséget emeli ki.⁶ 1940-ben, a bécsi döntést követően eltűnt a Főtérről a Nagyszebenbe menekített Lupa Capitolina, a Iorga-tábla és a román nyelvű – Matei Corvin - névfelirat is. A második világháborút követően nem is annyira az az érdekes, hogy mi történt a Mátyás király szobrával díszített főtérről – mely a Szabadság-tér elnevezést kapta – hanem inkább az, hogy *mi nem* történt: nem került vissza a Iorga-tábla, a szobron a felirat a „semleges” latin nyelven – Mathias Rex – jelent meg, és a farkasszobor sem kerül vissza. A Lupa Capitolinát majd csak 1967-ben állítják fel, Constantin Daicoviciu történészprofesszor kezdeményezésére az egyetem főépülete elé, majd 1973-ban, mikor helyét az Erdélyi Iskola (Școala Ardeleană) alapítóinak szoborcsoportja kerül helyébe, költöztetik tovább vissza a főtér közelségébe, jóval diszkrétebb szögbe a szoborcsoporthoz, mint volt az előtt. A főteret övező, jórészt műemlékértékű épületeket sem érte el a szocialista urbanizációra jellemző lebontáshullám, mintegy konzerválva ez esetben a városképet az 1990-es évekig.

Némileg másképpen alakult az egykori Trencsin-tér sorsa. A régi város keleti falától kívül eső területet a XVIII. századtól kezdi a város lakossága Trencsin térként vagy Trencsin váraként emlegetni, Trencsin Ferenc császári kapitány ugyanis itt alakított ki gyakorlóteret

katonái számára.⁷ Ma az egykori Trencsin-tér két részből áll, az északi rész Avram Iancu (Bocskai) a déli pedig Ștefan cel Mare (Hunyadi) nevét viseli. A román hatalomátvételt követően a román ortodox egyház a Bocskai-téren kapott katedrálisra vonatkozó építkezési engedélyt, ennek következtében épült meg az a méreteiben impozáns katedrális, mely jelen pillanatban is dominálja a teret. A harmincas évek végére Avram Iancu szobrot terveztek a templom bejárata elé, ezt azonban megghiúsította az 1940-es magyar impériumváltás. 1945-öt követően viszonylag rövid idő alatt a templom előtti részre a felszabadító szovjet hősök obeliszkjét, a templom háta mögötti részre pedig a II. Ukrán Frontot szimbolizáló bronz-tankos emlékművet állították fel,⁸ viszonylag rövid időn belül, így a kimondottan román nemzeti térré válása a területnek 1989 utánra halasztódott. A levéltári források szerint ugyanis több bizonyíték is van arra, hogy a főtér körüli magyar jellegű belváros román szimbolikus alternatíváját tudatosan tervezték a két világháború közötti időszakban.⁹ Az 1989-es forradalmat követően mindkét szovjet emlékművet eltávolították a térről, és a Házsongárdi temetőbe, a szovjet hősi halottak parcellájába kerültek.¹⁰

A város harmadik jelentős tere a Széchenyi (Mihai Viteazul) tér, mely ugyancsak jelentős átalakuláson ment át 1945-öt követően. Ha a Bocskai tér román nemzeti főtérnek volt tervezve a két világháború közötti időszakban, de végül a szocializmus győzelmét hirdette majdnem fél évszázadig, a Széchenyi tér a szocializmus időszakában került kiépítésre a mai formájában, és középre Mihai Viteazul vajda szobra került mint a román nemzeti egység szimbóluma. A Főtérnek díszterré alakításával a Széchenyi térre került át a nagypiac, a Szamoshoz és a Malomárokhoz közel, a belváros és a vasútállomás közé, mai napig mellette működik az egyik legnagyobb kolozsvári piac. A dualizmus korában Széchenyi nevét viselte a tér, és neki állt itt a mellszobra az első világháború végéig, amikor is az új román hatalom eltávolította. A 60-as években alakítják díszterré, ekkor költöztetik a piacot is arrébb, az új ún. Republica-tömbház háta mögé, melynek földszintjén a város legnagyobb és jelentőségében egyértelműen első mozija működött.¹¹ A hatvanas években ez az egyike azon belvárosi tereknek, amely a szocialista urbanizáció során jelentős átalakításokat szenved, több külvároshoz hasonlóan. 1961-ben hagyták jóvá ugyanis a város első szisztematizálási tervét, amely szerint tervezetté vált az urbanizáció, a fejlődési szakaszok a rendszer országos ötéves terveiben kerültek megvalósításra. Így születnek meg sorra a nagy tömbház-lakónegyedek, elsőként a Grigorescu (1960-62 között tervezik) 63-ban kezdik meg a Györgyfalvi negyed kiépítését, 65–68 között a Monostor, 69-ben pedig a Mărăști negyedét, ez utóbbi rendezésére országos pályázatot meghirdetve.¹² A Széchenyi tér esetében ez több, sporadikus tömbház megépítésében nyilvánult meg, melyek közül legjellegzetesebb az a tízeemeletes, monumentális tömbház, mely földszintjén a város legnagyobb filmszínházát foglalta magában (a mozi a Republicii/ Köztársaság nevet viselte, napjainkra egy ma is élő kolozsvári román színész után Florin Piersicre keresztelték át).

„És milyen lenyűgöző látvány az egykori nagypiac helyén épült, négy utcát határoló óriási épületkolosszus, az ezer férőhelyes köztársaság mozival! Csak ez az egy tömbház felér egy kisebb városnegyeddel!” lelkendezett 1964-ben az épületről Nagy István munkáslíró.¹³ Az átalakítások következményeképpen a piac arrébb költözött, a fentebb említett Köztársaság tömbház mögé pedig egy diszkrétebb, négyemeletes épületekből álló tömbházsor építettek, mely ma Ion Popescu-Voitești nevét viselik. Érdekes aspektus az is, hogy a Mihai Viteazulról¹⁴ elnevezett térre meglehetősen későn, a hetvenes évek közepén kerül felállításra a névadó szobra, akkor is szinte véletlenszerűen, ennek anekdotaszerű körülményei egy másik tanulmány részét képezi majd. Máskülönben eléggé általános jelenségnek számít, hogy az új szobrok felállítása nem jelentett prioritást az időszakban, főleg az 1989-et követő évek tükrében: például az egyaránt nemzeti, mint szociális szempontból is a román történetírás panteonjában hősi szerepet betöltő Horea szobra is csak 1964 decemberé-

ben, az általa vezette parasztfelkelés 180 évfordulója alkalmából került leleplezésre az Állomás téren, ahol a mai napig megtalálható.¹⁵ A máskülönben művészei értéket sem nélkülöző – Romulus Ladea elismert szobrászművész alkotása – Horea-szobor a belvárostól messze esik, és a környezet forgalmasságából, természetéből adódóan sem érvényesül turisztikai szempontból.

A Mihai Viteazul térrel egy időben szisztematizálják az Egyetemi Könyvtár impozáns szecessziós épületét is magába foglaló Béke teret (egykor Szent György, ma Lucian Blaga) is,¹⁶ ezt azonban, a város tengelyét képező fő útvonal belvárosi tehermentesítésére egyfajta kisebb közlekedési csomóponttá alakítják át. Az átalakítások során kerül át az 1904-ben itt felállított Sárkányölő Szent György szobra, mely pontos másolata a Prágában található eredetinek, a Farkas utcai református templom elé.¹⁷ Meg kell jegyeznünk, hogy ebben az esetben nem tudatos történelem-átalakításról, vagy a kereszténység ellen egyik legfontosabb szentje szimbólumán keresztül történő támadásról van szó, hanem kimondottan praktikus okok vezérelték a szoborköltöztetés döntésének meghozóit, a konzultációba szakembereket is bevonva. A Kolozsvári Néptanács szeptember 29 per 285-ös számú határozatával hozta létre a Városi Műemlékvédő Bizottságot, tagjai többek között Aurel Ciupe, Constantin Daicoviciu, Debreczeni László, Floriancsics Jenő, Virgil Fulicea, Kós Károly, Kovács Zoltán, Starmüller Géza, Virgil Salvan, Virgil Vatasianu, Balogh Edgár lettek. Ők döntenek úgy, hogy a szobor jelenlegi helyére kerüljön - a két másik opció a Főtér és a Bánffy-palota udvara lett volna – és ehhez megkapták Vásárhelyi János református püspök támogatását.¹⁸ Arra vonatkozóan, hogy új közegében a szobor mennyire érvényesül – a Farkas-utcai templom szomszédságában – és ezzel Kolozsvár magyar értelmisége mennyire elégedett, jellemző az a kis közjáték, amely a Funar-korszak éveiben, 1995. április 29-én zajlott le a városi tanács gyűlésén. Ekkor ugyanis az RMDSZ frakció egyöntetűen, Herédi Gusztáv városi tanácsos felszólalása által tiltakozik Gheorghe Funar polgármester azon ötlete ellen, hogy a Béke-teret Szent György-térnek nevezzék vissza, és ide helyezték vissza a Szent György-szobrot, mert a forgalomból származó szennyeződés tönkretenné a műalkotást. A Lucian Blaga név azonban elfogadható volt számukra.¹⁹

Történt azokban kimondottan politikai nézetekből fakadó szoborköltöztetés is. „*Nem tudom a diákságot marxista-materialista szellemben nevelni, míg ez a szobor itt áll az egyetem előtt a fiatalok szeme láttára*”,²⁰ fogalmazott 1959-ben a frissen egyesített Babeş-Bolyai Egyetem rektora, Herédi Gusztáv visszaemlékezései szerint, az egyetem főépülete előtt található, Szűz Máriát ábrázoló ún. Pestis-szobor kapcsán.²¹ A pestis-szobor ennek következtében át is kerül a szentpéteri templom mögé, mintegy egyesülve a korábban már ideköltöztetett, ugyancsak a nagy pestisjárványt követően felállított diszkapuval, azzal a különbséggel, hogy míg a kapu a templom bejára elő, addig a szobor a templom háta mögé került, ennek kertjébe, mellyel együtt napjainkban a neogótikus stílusú templom mintegy szigetet képez a belvárost a tőle keletre eső lakótelepekkel összekötő, forgalmas sugárút közepén.²²

Létezik még egy olyan történelmi tere is a városnak, mely esetében számottevő változások nem mentek végbe ezekben az évtizedekben, történelmi jelentősége azonban megkívánja, hogy pár szót ejtsünk róla is. A mai Múzeum térről, a kolozsvári magyar szlengben Karolina térről van szó, mely a középkor óta létező város legrégibb városrészében, az ún. Óvárban található, és a város kispiacának adott helyet. A főter szisztematizálásával kerül át ide a Habsburg uralkodói pár kolozsvári látogatásának emlékére állított ún. Karolina-oszlop²³ vagy statua, a XIX. század végén, és itt áll mai napig. Az óvári ferences templom bejáratával szemben álló Karolina-oszlop helyét mind a mai napig megőrizte és a mára hangulatos söröző-nyári kert jellegűvé átalakuló téren üdítő vagy szeszes ital társaságában kapcsolódó emberek közül sokan nem is tudják, hogy két évszázados, a birodalom középpontjától ily távolra eső város életében oly nagy eseményt megörökítő műalkotás szomszédságában teszi ezt.

2. Utcanevek változásai

Kolozsvár 1944. október 11-es felszabadulását követően a közigazgatás hamar megszerveződött. A város polgármestere a kommunista pártban az illegalitás időszakában is szerepet vállaló Tudor Bugnariu lett, akit rövid időn belül Gheorghe Chiciudean követett, helyettese Demeter János alpolgármester. A város új vezetése felelt a helyi adminisztráció jó működéséért, a legfontosabb felettes szerv azonban a megszálló szovjet katonai parancsnokság volt, mely ugyan a dolgok menetébe általában nem szólt bele, megkerülni vagy semmibe venni azonban nem lehetett. Sőt, bizonyos szükséges volt tenni úgy feléjük, mint az akkor már valószínűsíthetően visszatérő román közigazgatás felé is.²⁴ Ezek egyike lehetett – az újjáépítési munkálatok közepette²⁵ – a Kolozsvári Polgármesteri Hivatal november 8-án meghozott döntése, melynek következtében a következő névváltoztatások történnek az utcák és terek elnevezésében: a Mátyás király térből Szabadság tér, a Hitler térből Malinovszki tér, a Mussolini útból Mócok útja, a Gömbös Gyula utcából Rákosi Mátyás utca, a Szeptember 2 útból Tudor Vladimirescu út, a Wesselényi Miklós utcából Dózsa György utca, a Vasvári Pál utcából Józsa Béla utca, a Csáky István utcából Móricz Zsigmond utca, a Horthy Miklós útból Horea utca, Tisza István utcából Crisan utca, a Bánffy utcából Closca utca, a Honvéd utcából Budai Nagy Antal utca, a az Apponyi utcából pedig Táncsics Mihály utca lett. Ugyanakkor az a rendelet is megszületett, hogy külön bizottság alakul meg utcák és terek elnevezéseinek ellenőrzésére, és ez, amennyiben szükségesnek találja, javaslatokat tesz majd a „fasiszta és reakciós” elnevezések megváltoztatására. A névváltoztatás alá eső utcák lakosaira is szigorú kötelezettséget rótt ki a rendelet: a háztulajdonosok, vagy ezek hiányában a lakók kötelesek voltak a megváltoztatott nevekre utaló házszám táblákat eltávolítani, és ameddig a polgármesteri hivatal le nem szállítja az új fémtáblákat, addig kartonpapírból vagy bádoból készített ideiglenes táblákkal kötelesek feltüntetni az új utcaneveket.²⁶

A döntés politikai vonzata egyértelmű. A városvezetők balos értékrendjüknek megfelelően, de ugyanakkor a megszállók felesleges ingerlése érdekében is helyén valónak találták a szovjetek ellenségeinek – Hitler, Mussolini, Horthy – neveinek mihamarabbi eltüntetését, valamint a többi nevekét is, amelyek esetleg a szovjetek vagy a románság számára – Apponyi, Tisza, Gömbös – vörös posztóként esetleges konfliktust generálhatott volna. 1945 novemberében – egy tanulmány szerint²⁷ – nagyobb átnevezési hullám következett: összesen 750 különböző utca kapott más nevet, mint amivel rendelkezett a magyar adminisztráció idején – igaz, ezt már mi tesszük hozzá, hogy több esetben ez nem rendelkezett ideológiai töltettel. A döntéshozók kényszerben vigyáztak arra, hogy egy bizonyos arány maradjon fenn a román, magyar, szovjet és nemzetközi személyiségek, valamint az absztrakt értékeket kifejező nevek között. Egy második nagy névváltoztatási hullám az 1958-as évet követően következik be Ceausescu hatalomra kerülésével, mely a romániai nemzeti szocializmus kiépítését is fémjelezte. Ekkor kerülnek eltávolításra a kimondottan szovjet befolyást illusztráló nevek, valamint néhány magyar és történelmi szempontból a szóban forgó utca funkcióját jelentette. Ez idő tájt főleg román személyiségekről, de még inkább helységnevekről kaptak a kolozsvári utcák új neveket.

Az 1964 első hónapjaiban lezajlott regionális pártkongresszust követően kezdődik meg diszkrét módon, a sajtóban egyáltalán nem reklámozva, az átnevezési folyamat, így például a 20 éves felszabadulás alkalmából a Kolozsváron augusztus 23-án tartott nagykatonaiparádé már nem a Malinovszkij, hanem a Győzelem téren zajlott le.²⁸

Az alábbi táblázat²⁹ 166 olyan esettanulmányt tartalmaz, mely azt illusztrálja, hogyan változott utcák, terek neve 1945-ben és 1964-ben, a megelőző időszakokhoz viszonyítva.³⁰ A táblázat jelöli a szóban forgó utca vagy tér mai nevét, az 1940–1944 közötti magyar

elnevezést, melyhez viszonyítva változik – vagy nem – 1945-ben az elnevezés, az 1945–1964 közötti elnevezést, valamint az 1964–1989 közötti utcanevet, mely a maga során 1989 után megválz(ha)tott,³¹ ennek elemzése azonban nem tartozik el jelen tanulmány témakörébe.

1. táblázat. Utcanévek változása 1945–1964 között

Sorszám	Aktuális utcanév	1941-1945	1945-1964	1964-1989
1	Anton Pann	Kriza út, Dézsmacsűr utca	Anton Pann	Anton Pann
2	Arany János	Schütz János utca	Arany János	Arany János
3	Arges utca	Apáczai Csere János utca	Apáczai Csere János	Arges
4	Ariesului (Aranyos) utca	Endre király utca	Iobagilor (Jobbágy) utca	Ariesului
5	Aurel Vlaicu	Hadak Utja	Aurel Vlaicu	Aurel Vlaicu
6	Avram Iancu tér	Hitler tér	Malinovszki tér	Victoriei (Győzelem) tér
7	Axente Sever utca	Kisfaludy utca	Axente Sever	Axente Sever
8	Baba Novac utca	Bethlen	Baba Novac	Faciei (Fáklya) utca
9	Bistritei (Beszterce) utca	Kőműves Kelemen	Mesterul Manole (Manole mester)	Bistritei
10	Bogdan Petriceicu Hasdeu utca	Kökert	B. P. Hasdeu	B. P. Hasdeu
11	Szeptember 13 utca	Eperjes	Babeuf	Szeptember 13
12	1848 tér	Csányi László	Piata Martirilor (Mártírok tere)	1848 tér
13	1907 tér	Toldi Miklós	Toldi Miklós	1907
14	21 Decembrie 1989 (1989 december 21 sugárút)	Kossuth Lajos és Magyar utca	Kossuth Lajos és Vörös Hadsereg útja	Lenin út
15	Albert Einstein utca	Teleki utca	Albert Einstein	Albert Einstein
16	Sahia Alexandru utca	EMKE utca	Sahia Alexandru	Sahia Alexandru
17	Alexandru Vaida Voievod utca	Szopori út	Tineretului (Ifjúság) utca	Tineretului
18	Alexandru Vlahuta utca	Álmos utca	Alexandru Valhuta	Alexandru Vlahuta
19	Anatole France	Szondi utca	Anatole France	Anatole France
20	Andrei Muresanu	Attila út	Andrei Muresanu	Andrei Muresanu
21	Bogdan Voda	Apród utca	Bem tábornok	Bem tábornok
22	Brasov (Brassó) utca	Vörösmarty utca	Brasov	Brasov
23	Brassai Sámuel utca	Brassai Sámuel	Gutenberg	Brassai Sámuel
24	Branduselor	Ősz utca	Irinyi utca	Branduselor
25	Bucuresti (Bukarest) utca	Apafi utca	Móricz Zsigmond	Móricz Zsigmond
26	BuŃtea utca	Szent Péter utca	Sfantu Gheorghe (Szentgyörgy)	Sfantu Gheorghe
27	C. A. Rosetti	Bercsényi utca	C. A. Rosetti	C. A. Rosetti
28	Callatis utca	Zug utca	Callatis	Callatis
29	Burebista út	Varga utca	Terhes Gyula	Decebal
30	Cardinal Iuliu Hossu (Iuliu Hossu bíboros)	Fürdő utca	Pavlov	Pavlov
31	Calan utca	Csaba utca	Csaba	Calan
32	Calimanesti	Lórántffy utca	Szabó Árpád	Calimanesti
33	Campeni	Kálvin utca	Calvin	Campeni
34	Cetatii (Vár) utca	Pekri út	Stalingrad (Sztálin-grád)	Cetatii
35	Cibinului	Dózsa utca	Bebel	Cibinului
36	Ciresilor (Cseresznyés) utca	Házsongárdi körút	Hajongardului	Ciresilor
37	Clinicilor (Klinikák) utca	Mikó utca	Mikó	Clinicilor
38	Closca utca	Bánffy utca	Closca	Closca
39	Corneliu Coposu utca	Nagy Lajos	Maxim Gorkij	Maxim Gorkij

Sorszám	Aktuális utcanév	1941-1945	1945-1964	1964-1989
40	Constanta	Eötvös utca	Gen. Berthelot (Berthelot tábornok)	Constanta
41	Daicoviciu Constantin	Bástya utca	Emil Isac	Emil Isac
42	Craiova	Munkácsy utca	Munkácsy	Craiova
43	Crisan utca	Kun Géza	Crisan	Crisan
44	Croitorilor (Szabó) utca	Mikes Kelemen	Mikes Kelemen	Croitorilor
45	Dacia	Radák utca	Dacia	Dacia
46	Decebal	Szent István utca	Karl Marx	Karl Marx
47	Dimitrie Comsa	Apor utca	I. C. Frimu	I. C. Frimu
48	Dimitrie Bolintineanu	Kölcsey utca	Dimitrie Bolintineanu	Dimitrie Bolintineanu
49	Dimitrie Cantemir	Barcsay utca	Dimitrie Cantemir	Dimitrie Cantemir
50	Dorobantilor	Honvéd utca	Budai Nagy Antal	Budai Nagy Antal
51	Ecaterina Teodoroiu	Újfalvi utca	Ecaterina Teodoroiu	Ecaterina Teodoroiu
52	Ecaterina Varga	Porond utca	Ecaterina Varga	Ecaterina Varga
53	Emanuel de Martonne	Színház utca	Emanuel de Martonne	Emanuel de Martonne
54	Emil Isac	Bartha Miklós utca	1 Mai (Május 1)	1 Mai
55	Emil Petrovici	Ájtáró utca	Trecatoare	Emil Petrovici
56	Emil Racovita	Erzsébet út	Emil Racovita	Emil Racovita
57	Emile Zola	Kornis utca	Emile Zola	Emile Zola
58	Ioan Bob, episcop (Bob János, püspök)	Kismester utca	Bob	Prahovei
59	Eroilor	Deák Ferenc utca	Vjacslav Molotov	Petru Groza
60	Franklin Delano Roosevelt	Teleki Pál utca	F. D. Roosevelt	F. D. Roosevelt
61	Frederic Joliot Curie	Berde utca	Berde	Frederic Joliot Curie
62	Gaál Gábor	Sámi László utca	Szabó Dezső	Gaál Gábor
63	Garibaldi	Előd utca	Garibaldi	Garibaldi
64	Gen. Dragalina	Fellegvári utca	Gen. Dragalina	Gen. Dragalina
65	Gen Eremia Grigorescu	Rákóczi út	Rákóczi	Rákóczi
66	Gen. Traian Mosoiu	Zápolya utca	Dosztojevszkij	Dosztojevszkij
67	George Baritiu	Malom utca	George Baritiu	George Baritiu
68	Georges Clemenceau	Izabella utca	Pacii (Béke) utca	Marcel Cachin
69	George Cosbuc	Bem utca	George Cosbuc	George Cosbuc
70	Gheorghe Doja (Dózsa György)	Katona József utca	Katona József utca	Lupeni
71	Gheorghe Lazar	Lázár utca	Gheorghe Lazar	Gheorghe Lazar
72	Gheorghe Sincai	Hegedüs Sándor utca	Gheorghe Sincai	Gheorghe Sincai
73	Giordano Bruno	Nagyboldogasszony út	Giordano Bruno	Giordano Bruno
74	Govora	Templom utca	Bisericii (tempom)	Govora
75	Gruia	Andrássy utca	Gruia	Gruia
76	Gutinului	Szabó Károly utca	Anonymous	Gutinului
77	Haiducului (Hajdú)	Csóka utca	Haiducului	Haiducului
78	Heltai Gáspár	Czakó Zsigmond utca	Heltai Gáspár	Heltai Gáspár
79	Henri Barbusse	Szamosközi utca	Henri Barbusse	Henri Barbusse
80	Herman Oberth	Minorita utca	Minoritilor	Tomis
81	Horea	Horthy Miklós út	Horea	Horea
82	Ialomitei	Tagányi utca	Barabás Miklós	Ialomitei
83	Iancu de Hunedoara (Hunyadi János)	Tisza István utca	Iancu de Hunedoara	Iancu de Hunedoara
84	Iasilor	Szamos utca	Iasilor	Iasilor
85	Ilie Macelaru	Damjanich utca	Ilie Macelaru	Ilie Macelaru
86	Inocentiu Micu Klein	Búza utca	Florilor	Florilor
87	Ioan Ratiu	Kötő utca	Ioan Ratiu	Ioan Ratiu
88	Lotrului	Botond utca	Rosa Luxemburg	Lotrului
89	Louis Pasteur	Kert utca	Louis Pasteur	Louis Pasteur
90	Lucian Blaga	Szent György tér	Piata Sfantu Gheorghe	Piata Pacii
91	Maramuresului (Máramaros)	Zsigmond király utca	Maramuresului	Maramuresului
92	Marasesti	Krizbai utca	Marasesti	Marasesti

Sorszám	Aktuális utcanév	1941-1945	1945-1964	1964-1989
93	Marasti tér	Hősök tere	Marasti	Marasti
94	Mecanicilor (Szerelők)	Kalandos utca	Aventuroasa	Mecanicilor
95	Memorandumului	Unió utca	Regele Mihai I 8 I Mihály király, 1948- ig)	30 Decembrie (December 30, 1948-tól)
96	Ion Creanga	Haller Károly utca	Ion Creanga	Ion Creanga
97	Ion Ghica	Tamás András utca	Ion Ghica	Ion Ghica
98	Ion I. C. Bratianu	Király utca	23 August (Augusz- tus 23)	23 August
99	Ion Luca Caragiale	Kemény Gábor utca	Ion Luca Caragiale	Ion Luca Caragiale
100	Ion Popescu Voitesti	-	1961-1969 Mangalia	1969-1989 Alexandru Moghioros (Mogyo- rós Sándor)
101	Iuliu Coroianu	Székely Mózes utca	Székely Mózes	Deltei
102	Iuliu Maniu	Szentegyház utca	6 Martie (Március 6)	6 Martie
103	Iuliu Moldovan	Pasteur utca	Gradinilor (Kert) utca	Sperantei (Remény) utca
104	Izei	Tiborc utca	Tiborc	Izei
105	Lalelelor (Tulipán)	Mészáros utca	Macelarilor	Lalelelor
106	Karl Liebknecht tér	Szentháromság tér	Karl Liebknecht	Karl Liebknecht
107	Mihai Eminescu	Fadrusz János utca	Mihai Eminescu	Mihai Eminescu
108	Mihai Kogalniceanu	Farkas utca	Mihai Kogalniceanu	Mihai Kogalniceanu
109	Motilor (Mócok)	Mussolini út	Motilor	Motilor
110	Muncii (Munka) sugárút	Szentgyörgyhegyi út	La Colina	Podgoriei
111	Muzeului (Múzeum) tér	Karolina tér	Dimitrov tér	Muzeului
112	Napoca	Jókai utca	Jókai	Napoca
113	Neagra (Fekete) utca	Rajka Péter utca	Neagra	Neagra
114	Nicolae Balcescu	Eszterházy utca	Nicolae Balcescu	Nicolae Balcescu
115	Nicolae Cristea	Gyulai Pál utca	Gyulai Pál	Borzesti
116	Nuferilor	Tompa Mihály utca	Tompa Mihály	Nuferilor
117	Oasului út	Deportáltak útja	Calea Deportatilor	Oasului
118	Octavian Goga	Etelköz utca	Fantanele	Józsa Béla
119	Oituz	Ágoston utca	Prof. Ioan Scriban	Oituz
120	Olanesti	Bulcsú utca	Matteotti	Olanesti
121	Parcul Central (Köz- ponti park)	Rákóczi kert	Parcul Central	Parcul Central
122	Parcul Feroviarilor (Vasutas park)	Állatvásártér	Piata Targului de Vite	Parcul Feroviarilor
123	Paris (Párizs)	Papp utca és Fecske utca	Paris és Böszörmé- nyi	Paris
124	Pasteur	Kert utca	Pasteur	Pasteur
125	Pavel Rosca	Döbrentei utca	Nikos Beloiannis	Resita
126	Patriciu Barbu	Csaba utca	Csaba	Petrila
127	Pitesti	Székelyhadosztály utca	Thalmann Ernest	Pitesti
128	Plevnei	Kölesföldi utca	Plevnei	Plevnei
129	Ploiesti	Hosszú utca	Iulius Fucik	Ploiesti
130	Posada	Katona Miklós utca	Tolsztoj	Posada
131	Potaissa	Fogyó utca	Wesselényi utca	Potaissa
132	Primaverii (Tavaszi)	Kalányos utca	Lingurarilor	Primaverii
133	Gheorghe Marinescu, professor	Holdvilág utca	Gheorghe Marinescu	Gheorghe Marinescu
134	Rahovei	Thököly út	Rahovei	Rahovei
135	Rasaritului (Napkelet)	Szent László király út	Rasaritului	Rasaritului
136	Remetea	Zöldkert utca	Verde (zöld)	Remetea
137	Republicii (Köztársá- ság)	Majális utca	Maiului	Republicii
138	Regele Ferdinand (Ferdinánd király)	Wesselényi Miklós utca	Gheorghe Doja (Dózsa György)	Gheorghe Doja
139	Romulus Vuia	Kálmán király utca	Masinistilor	masinistilor
140	Rosiori	Gábor Áron utca	Gábor Áron	Dorobantilor

Sorszám	Aktuális utcanév	1941-1945	1945-1964	1964-1989
141	Rubin Patita	Misztóthfalusi Kiss Miklós utca	Misztóthfalusi Kiss Miklós	Bacau
142	Samuil Micu	Rózsa utca	Samuil Micu	Samuil Micu
143	Septimiu Albini	Méhes utca	Septimiu Albini	Septimiu Albini
144	Sextil Puscariu	Bocskai utca	Bernát Andor	Toplita
145	Sigismund Toduta	Kond vezér utca	Danton	Caliman
146	Sinaia	Tass Vezér utca	Kodály Zoltán	Sinaia
147	Sindicatelor (Szindikátusok)	Patak utca	Sindicatelor	Sindicatelor
148	Suceava	Budapesti utca	Ferdinand Lasalle	Suceava
149	Stefan Cel Mare tér	Hunyadi tér	Stefan cel Mare	Stefan cel Mare
150	Stefan Octavian Iosif	Csáky István utca	Stefan Octavian Iosif	Stefan Octavian Iosif
151	Timotei Cipariu	Heltai utca	Timotei Cipariu	Timotei Cipariu
152	Tipografie (Nyomda) utca	Brassai utca	Gutenberg	Tipografie
153	Traian	Árpád út	Traian	Traian
154	Traian Grozavescu	Töhötöm utca	Traian Grozavescu	Traian Grozavescu
155	Tudor Vladimirescu	Szeptember 11 utca	Tudor Vladimirescu	Tudor Vladimirescu
156	Tebei	Sándor László	Tebei	Tebei
157	Tiblesului	Thoma János utca	Thoma János	Tiblesului
158	Unirii (Egyesülés) tér nemhivatalosan: (Fő tér)	Mátyás király tér	Libertatii (Szabadság) tér	Libertatii (Szabadság) tér
159	Universitatii (Egyetem) utca	Egyetem utca	Puskin	Egyetem
160	Vasile Alecsandri	Linczeg utca	Vasile Alecsandri	Vasile Alecsandri
161	Vasile Goldis	Klastrom utca	Claustrului	Agnita
162	Vaslui	Lehel utca	Ciordas	Vaslui
163	Victor Deleu	Ferencrendiek utcája	Franciscanilor	Savinesi
164	Virgil Fulicea	Szent Lélek utca	Fadrusz János	Petrosani
165	Voltaire	Szász Domokos utca	Voltaire	Voltaire
166	Zizinului	Holló utca	Corbilor	Zizinului

A terjedelmes, de még így is szelektív³² táblázat-lista végigolvasását követően szinte öntudatlanul is levonhatunk következtetéseket. Ezek közül alapvető az, hogy Kolozsváron a politikai légkör változását meglehetősen nagyszámú utcanév-változás is szokta jelezni. Így az azonosított 166 esettanulmány közül 101 változás közvetlenül az impériumváltást követően zajlik le, mely nyugodtan tekinthető természetes folyamatnak, mivel egy nemzetállamtól egy másik nemzetállamhoz átkerülő területen az elnevezések szimbolikája egyúttal részesévé válik az új államhatalom saját nemzeti szimbolikájának is. Ugyanakkor a helyzet világháború utáni sajátosságait is figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a változások arányaikban meglehetősen jól érzékeltetik az új hatalom sajátos értékrendjét, melyet elsősorban a nemzetközi kommunista- és munkásmozgalom, valamint az osztályharcos történelemszemlélet nagymértékben meghatározott. Ennek következtében nem kerülnek restaurálásra maradéktalanul a két világháború közötti királyi Románia időszakát fémjelző elnevezések, sőt, akadnak ritka példák arra vonatkozóan is, hogy 1945-öt követően néhány, a világháborús magyar uralom által adott utcanév is megmarad, ilyen a Thoma János vagy Mikes Kelemen nevű utcák esete. Ahogy erre Bartos-Elekes Zsombor is felfigyelt, az 1945-ös utcaátnevezési hullám során a helyi döntéshozók egyfajta egyensúlyra kialakítására törekedtek,³³ olyan neveket igyekeznek meghatározni, melyekben kifejezésre jut a város többnemzetiségű, elsősorban magyar-román jellege, de egyúttal az általuk haladónak tartott politikai ideológiák személyiségei, szimbólumai is helyet kapnak. Az új nevek legtöbb esetben motiválatlanok maradnak, hiszen elég nehéz lett volna például Iulius Fucik vagy Ernest Thalmann kapcsán akár román, akár magyar, akár helyi szempontból nézve is funkcionális kapcsolatot találni a város történelméhez, életéhez.

Az 1945-ös átnevezési hullám a rendszer szempontjából annyira sikeresnek számított, hogy egyetlen egy 1948-as átnevezést sikerült azonosítani. 1947. december 30-án ugyanis az addig hivatalosan az államfői tisztséget betöltő I. Hohenzollern Mihály elveszíti trónját, és az ország kommunista vezetése kikiáltja a népköztársaságot. Helyi szinten ezt a változást kíséri az addigi Mihály király utca December 30-ra történő megváltozása.

A következő nagy hullám esetében – mely rendkívül diszkrét módon zajlott, éppen ezért ennek részletei, teljes és hiteles dokumentáltsággal, mind a mai napig nincsenek feltárva – részleges adatbázisunk 70 utcanevváltozást azonosított, ezek közül negyven esetben az adott utca neve az 1945-ös változáshoz képest is tovább változott. Ha nagy vonalakban, általánosságban szeretnénk jellemezni a hatvanas évek utcanevváltoztatási folyamatait, kijelenthetjük, hogy ezt a hullámot elsősorban a szovjettelenítés, kisebb mértékben pedig magyartalanítás, vagy még inkább a helyi jellegi sajátosságok eltörlése jellemzi. Ekkor tűnnek el a korábban oly emblemikusnak számító elnevezések, mint Malinovszkij vagy Sztálingrád, de az olyan „nemzetközibb” nevek is, mint Ernest Thalmann, Nikos Belois (máskülönben helyes görögsséggel: Nikos Beloyannis) Julius Fucik vagy Dimitrov is, mely a rezsim szakítását jelzi a nemzetközi munkásmozgalom szellemiségével is. Ellenpéldák persze akadnak, ugyanis ekkor válik a Kossuth Lajos utca és folytatása, a Vörös Hadsereg útja, Lenin úttá. Megfigyelhető ugyanakkor a nemzetközi kommunizmustól történő szabadulásra, akár a magyartalanításra, akár a helyi jellemzők eltörlésére vonatkozó erőfeszítések, ugyanakkor azt láthatjuk, hogy az új elnevezések túlnyomó többsége román helységek, illetve természeti helyek, vizek neveit jelentik (mint például: Iulius Fucik/Posada, Székely Mózes/Deltei stb.). Ez a trend egyrészt a politikai ideológiák szempontjából egyfajta semlegességet sugároz, ugyanakkor rendelkezik egy másfajta, nagyon erős politikai többlettartalommal is: Kolozsvár mint Romániában található román város, éppen úgy része Romániának, mint az anyaországnak, mint bármely más, erdélyi vagy Kárpátokon túli település. Ez az oszthatatlan egység kifejezésre kerül az utcanevek szimbolikájában is.

3. Következtetések helyett

Jelen tanulmány érzékeltetni kívánta a Kolozsvár városában a szocializmus első két évtizedében végbement változásokat a város szimbolikus tereinek vonatkozásában. A végeredmény nem egy adatbázisszerűen minden egyes elemet magába foglaló munka és nem is egyfajta kronológia lett, hanem szintetikus tanulmány formájában igyekezett betekintőt nyújtani a változásokat – vagy éppen ezek hiányát – meghatározó és jelző folyamatokba. Ez irányú kutatásaim kiterjesztését a jövőben úgy időben, mint térben kiterjeszteni és elmélyíteni szándékozom, valamint a tényszerű események jobb megértéséhez segítséget nyújtó adatbázis és kronológia elkészítése is tervbe került.

A város tér- és utcanevei jelentős változásokon mentek keresztül a tárgyalt időszakban, még ha ez objektív szempontból nem tűnik számottevően jelentősnek egyrészt az 1919-es román hatalomátvételt követő változások, másrészt pedig az 1989-es változások vonatkozásában. Ezért is érzem fontosnak jövő kutatásaimban a három időszak összehasonlító vizsgálatának elkészítését is, mely munkának első és a történelmi kronológia szempontjából közbülső pillérét e tanulmány képezi.

JEGYZETEK

1. Lucian Nastasă, „Cluj-ritmurile dezvoltării urbanistice a spațiului simbolic și a bunurilor patrimoniale „ in Claudiu Marian, Corneliu Niculescu (eds.) *Contemporaneitate și provocările globalizării*, Cluj, CA Publishing, 2014, pp. 329–364.
2. Egy 1946. augusztus 21-re keltezett jelentésben mely a román rendőrség legfelsőbb vezetésének használatára készült és amely a sokatmondó „Magyar ellenállási mozgalmak” (Mișcări maghiare de rezistență) címet viseli, többek között Demeter János alpolgármester szemére vetik, hogy az által, hogy még mindig nem változtattatta meg Kolozsvár összes magyar utcanevét román nevekre azt jelzi, hogy „meg akarja őrizni a város eddigi magyarosítási tendenciáit” és konkrét esetként hozza fel, hogy a volt Ferdinánd király utat Dózsa György és Horea hősökről nevezte el. Forrás: Román Történelmi Levéltárak Központi Igazgatósága (Direcția Arhivelor Naționale Istorie Centrale, DANIC) Fond nr. 2350, Direcția Generală a Poliției, Dosar nr. 46/1945, f 45–46.
3. A népnyelv vagy szleng más, nem hivatalos, de napi szinten használt elnevezéseket, beceneveket is adott a térnek. Főleg a magyar fiatalok emlegetik Matyi-térként, míg a román hétköznapi beszédben piata Matei, vagyis Mátyás tér névvel is szokás illetni.
4. Gaál György, Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz, Kolozsvár, Korunk Kiadó, 1992, pp 25–29.
5. Pataki József „Kilencvenéves Mátyás király szobra”, Szabadság, 1992 október 10, 3 o.
6. Az 1467-es moldvabányai ütközet (Bătălia de la Baia) megítélése ellentétes a román és a magyar történetírásban. A magyar történetírás szerint magán a csataterén a magyar sereg győzelmet aratott, mert a támadó moldvaiak visszavonulni kényszerültek, súlyosabb veszteségeket szenvedtek a magyaroknál sok zászlót veszítettek, csak a király súlyos sebesülése vezetett a hadjárat folytatásának feladásához. A román történetírás ugyanakkor egyértelmű moldvai győzelemként könyveli el, ami a magyar sereg visszavonulásához vezetett, és csak árulás okozta azt, hogy a moldvai sereg nem semmisítette meg teljesen a magyart.
7. Gaál György, „A Trencsin-tér”, Szabadság, 1992 július 1, 4 o.
8. Gaál György, Útikalauz... 107 o.
9. Román Országos Levéltár, Kolozsvári Fiók (Serviciul Județean al Arhivelor Naționale Cluj), Fondul Primăria Municipiului Cluj, Dosar 1241/1937. Apud Lucian Nastasă, „Cluj- ritmurile dezvoltării urbanistice a spațiului simbolic și a bunurilor patrimoniale „ in Claudiu Marian, Corneliu Niculescu (eds.) *Contemporaneitate și provocările globalizării*, Cluj, CA Publishing, 2014, p. 329–364.
10. Érdekesképpen jegyezzük itt meg, hogy a T-34-es tankot ábrázoló stilizált bronzszobor lövege a protestáns teológiának otthont adó épületre mutatott. Hogy miért ebbe az irányba, pontosan nem lehet tudni, lehet teljesen véletlenül, lehet, hogy érzékeltesse, hogy a szovjet hadsereg Torda irányából, vagyis délről észak fele mozogva érkezett meg 1944-ben a városba, lehet, hogy még mindig kevésbé érezték provokatívnak az alkotók, ha a protestáns teológia, mint az ortodox székesegyház irányába mutat, ezt ma teljes bizonyossággal nem tudjuk megállapítani. Tény az, hogy ez is keserű mosolyra, szűk baráti körben fél szájjal mondott viccekre adott okot a város magyar értelmisége körében.
11. Gaál György, Kalauz... p 116.
12. Vasile Mitrea, Kolozsvár, egy mozgásban levő város/Cluj-Napoca. Un oraș în mișcare, Consiliul Județean Cluj, Editura Tribuna, 2009. pp 21–28.
13. Nagy István, „Kolozsvár tegnap és ma”, Igazság 1964. április 30, 1-3 o.
14. A város magyar lakosságának szlengje olykor Misi-térnek, vagy Asztalos Lajos közlése nyomán régebben enyhe ironiával Csokonai Vitéz Mihály térnek is nevezi/nevezte a teret. Ugyanígy aposztrofálták sokszor a lovas szobrot is Vitéz Misi szobrának. Lásd: Asztalos Lajos, Kolozsvár. Helynév- és településtörténeti adattár, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2004, 532 o.
15. Igazság, 1964. december 8, 1 o.
16. Stefan Pascu, Viorica Marica, Mircea Toca, Rudolf Wagner, Clujul istorico-artistic, Consiliul Popular al Municipiului Cluj, 1974, 303 o.
17. Székely András-Mihály, „A Szent György szoborról”, Szabadság, 1990. július 17, 7 o.

18. Balogh Edgár, „A Szent György szobor védelmére”, Szabadság, 1993. január 12, 1 o.
19. Balázs Sándor, Schwartz Róbert, Funar-korszak Kolozsváron a helyi sajtó tükrében, 1992–1996, Kolozsvár, Erdélyi Híradó Könyv- és Lapkiadó, 1997, 275 o.
20. Herédi Gusztáv, „Szobrok Kálváriája”, Szabadság, 1993. április 28., 1 o.
21. Ugyanakkor az ürtügy közlekedésrendészeti megfontolás volt. Lásd Asztalos... 312 o.
22. Úgy a szobor, mint a diszkapu az 1738–1744 között tomboló pestisjárvány megszűnésének következtében került felállításra, két külön kezdeményezés eredményeképpen. A Mária-szobros fogadalmi oszlopot Schuchbauer Antal szobrászművész készítette el, Kornis Antal fő-kormányshéki tanácsos és ennek felesége, Petki Anna megrendelésére, 1744-ben, így ez a szobor jelenleg Erdély legrégibb ma is álló térszobraként van számon tartva. A fogadalmi kapu Bíró János, a Szent Mihály templom plébánosának megrendelésére készült, 1947-ben állították fel a templom melletti cinterem bejáratához és valószínűsíthetően Johannes König bajor szobrász alkotása. Lásd: Asztalos Lajos... 311–312 és 463 o.
23. A császári látogatást a város polgárai nagy megtiszteltetésként fogták fel, és ennek megfelelően kívántak ennek az eseménynek méltó emléket állítani. Az emlékoszlop közadakozásból épült, vaskoszorút Henczenberger János kolozsvári lakatos verte, domborműveit pedig Joseph Klieber bécsi művész készítette el. A státua leleplezésére 1831 október 4-én került sor. Asztalos... 430 o.
24. Észak-Erdélyben a szovjet katonai közigazgatás csak 1945 márciusában adja át helyét a román állam közigazgatásának, a Groza-kormány kinevezését követően. Észak-Erdély és a szovjet katonai közigazgatás kapcsán lásd: Marcela Sălăgean, Administrația sovietică în Nordul Transilvaniei, noiembrie 1944–iunie 1945, Editura Fundația Culturală Română, Cluj-Napoca, 2002; Olti Ágoston, „A román kommunisták és Erdély kérdése 1944–1946 között”, in Magyar Kisebbség, 2008, 1–2 sz., pp 140–167; Lipcsey Ildikó, „Szovjet katonai közigazgatás. Észak-Erdély 1944 november 14–1945 március 23.” In Bárdi Nándor (szerk.), Erdély a történelemben, pro-print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003, pp 353–360; Nagy Mihály Zoltán, „Kolozsvár helye és szerepe az észak-erdélyi szovjet katonai közigazgatás időszakában” in Kolozsvár ezer éve, EME-EMKE kiadása, Kolozsvár, 2001, pp 299–325.
25. Az újjáépítési munkálatok kapcsán lásd: Lakatos Artur, „Helyreállítási munkálatok a frontátvonulást követően Kolozsváron”, in Közgazdász Fórum, nr 107, 4/2012 pp 55–64; Tărau, Virgiliu, „Politica și locuitorii la Cluj(1945–1946)”, in Sorin Mitu, Florin Gogăltan, (szerk.), Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania, Seria Studii de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, 1996. II. kötet. pp. 317–326.
26. Sălăgean, Administrația..., pp 51–52.
27. Benedek József, Bartos-Elekes Zsombor, „Symbolic Spatial usage int he Historic City Centre of Cluj-Napoca”, in Csiki Boglárka, Bartos-Elekes Zsombor (szerk.). Descriptio Transylvaniae. Chohnoky Jenő Geographic Society Babeş-Bolyai University. Kolozsvár, 2009, pp 95–108; p 101.
28. Igazság, 1964 augusztus 24.
29. A táblázat a szerző saját munkája, a Kolozs Megyei Könyvtár helytörténeti gyűjteményében azonosított esettanulmányok elemzése alapján készült el. Linkje: <http://www.bjc.ro/wiki/index.php/Str%C4%83zi>. Sajnos az adatbázis még távolról sem teljes, főképp a belvárosi utcákat és a legfontosabb külvárosiakat tartalmazza. Az egyenként vett esettanulmányokra jó forrás Asztalos Lajos helytörténeti-enciklopédia szerű könyve, melynek adatai: Asztalos Lajos, Kolozsvár. Helynév- és településtörténeti adattár, Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2004
30. A táblázat több pontatlanságot is tartalmazhat, mivel az 1945, illetve az 1964 konvencionális időpontok, melyek a vízváltást jelentik. Egyes névváltozások történhetnek néhány hónappal korábban vagy később, különösen 1964-ben a napilapok igyekeztek nem tudósítani ezekről a változásokról, az erre vonatkozó levéltári anyag pedig jóval későbbi évek gyűjteményébe került bele (a hetvenes évekből városadminisztráció iratai közé), amit véletlenszerűen sikerült azonosítani kevés idővel e jelenlegi tanulmány elkészítése előtt. Ezek következtében a táblázat elsősorban folyamatokat érzékeltet, és még távolról sem teljes. A teljes, statisztikai és klometriai módszertannal elvégzett elemzés egy, a közeljövőben publikálendő tanulmány témáját fogja képezni.

31. A kolozsvári utcanevek változásainak teljes spektrumát, a középkortól napjainkig egy átfogóbb monográfia keretében tervezem megjelentetni, az ennek részeit képező esettanulmányok részletes és átfogó kidolgozását követően.
32. Mivel az egyszerűség és a jobb áttekinthetőség kedvéért a táblázatban szereplő esettanulmányokat a Kolozs Megyei Könyvtár adatbázisára korlátoztuk, nem kerültek bele például az olyan sajátos külvárosi utca- és tér nevek változásai, mint a Pillangó-telep (ma: Györgyfalvi negyed) magyar-finn barátságot és nyelvrokonságot illusztrálандó második világháború alatti utca- és tér elnevezései, melyek közül egy párat itt is felsorolunk: Kalevala-Kirov-Semenicului utca, Karjala-prof. A. Bogdan-Coastei utca, Jean Sibelius- Ludwig von Beethoven utca, Suomi-Fraternitătii (testvériség) tér, stb. A témakörben esszé jellegű tanulmányt közölt Murádn János Kristóf, melynek adatai: Murádn János Kristóf, „ Volt egyszer egy Suomi tér”, Korunk, XVII évfolyam, 10 sz., 2006 október, pp 70-75.
33. Bartos Elekes Zsombor, „Románia földrajzi nevei”, in Benedek József (szerk.), Románia. Tér, gazdaság, társadalom. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kriterion Könyvkiadó, 2011. pp. 481–500. 498 o.

DR. SUBA JÁNOS*

HATÁRVÉDELEM MEGSZERVEZÉSE A VISSZATÉRT ERDÉLYBEN 1940-1944.

ORGANIZING THE DEFENSE OF THE BORDERS IN THE RETURNED TRANSYLVANIA 1940-1944.

ABSTRACT

Based on the Second Viennese Decision the territories of Partium and North-Transylvania returned to the motherland. After the entry the guarding of the 1000-kilometer-long border started immediately. We can find different names for the military formations who took part in the protection of the border: border guard battalion, mountain battery of the border guard battalion, infantry battalion for border guarding, fort company of border guard battalion, border guards with mountain equipment, mountain guard battalion, Szekely border defense forces, border legion battalions, etc. In this study we survey the development and location of these formations with different names but the same task. We review the situation of the patrols rowed on the borders. The development of Transylvanian formations of the Army took place at the same time. In 1943 all the military formations got under the control of the Szekely border defense forces.

1. Bevezetés

A II. Bécsi döntés nyomán Partiumi és Észak-Erdélyi területek visszatértek az anyaországhoz. Az ország geopolitikai helyzete és térszerkezete tovább változott,¹ amelyet tovább bonyolított Délvidék² és Muraköz visszatérte.³ Ebben az időszakban e terület hadtörténetével foglalkozva a különböző alakulatok eltérő megnevezésével találkozunk. Pl.: határवादász, határवादász zászlóalj hegyi ütege, határvédelemben közreműködő gyalog zászlóalj (magas állományon), portyázó század, portyázó osztály, határवादász zászlóalj erődszázada, hegyi felszerelésű határवादászok, hegyiवादász, székely határvédelmi erők, határőr zászlóaljak, stb. Dolgozatunkban áttekintjük ezen, különböző elnevezésű, mégis egy feladatot ellátó alakulatok fejlődését, elhelyezését.

Az önállóvá vált ország határőrizeti szervei lényegében kettős feladatot láttak el. Legális feladatként, megvalósították az államhatár őrizetét, ennek részeként a zöld határőrizetet és a határrend betartatását, valamint a távolsági- és a kishatárforgalom ellenőrzését. Rejtett feladatként, a szervezetük álcájában katonai erőket rejtettek el a határ mentén. E katonai erők feladatát alkotta az ellenséges támadás első csapásainak a felfogása és az ellenséges előrenyomulás lassítása a honvédség fő erőinek megérkezéséig.⁴ E célból a magyar haderő 1/3-a, minden harmadik gyalog ezred a határőrizeti szervek (Magyar Királyi Vámország, majd Magyar Királyi Határőrség) fedésében tevékenykedett.⁵

A külpolitikai körülményekből fakadóan a magyar határőrizet militarizálódott. 1938. október 1-jétől a Határőrség a Honvédelmi Minisztérium alárendeltségébe került, ahol határवादász alakulatokká szerveződtek és a határőrizet mellett a határvédelmet is, ellátták. A kettős szervezésű Határőrség egyik része alkalmas volt a zöldhatár őrizetére, másik része

* Dr. PhD Suba János Hadtörténeti Intézet és Múzeum, hadtörténeti Térképtár, térképtárvezető.

rendes gyalogalakulat volt, tüzérséggel, aknavetőkkel. Ezzel viszont a Magyar Királyi Honvédség feladatától rendszeridegen tevékenységet ellátó szervezet is a véderő részévé vált. A határok őrzésére és védelmére a korábbi határőrkerületekből 1938. október 1-vel 8 határ vadász dandárt szerveztek,⁶ a területileg illetékes hadtestparancsnokság alárendeltségében, amely 24 határ vadász zászlóaljból állt.⁷ 1938-tól a határőrezredek a 15., 16., 17., 18., 19., 20. és a 21. hadrendi számmal illeszkedtek a gyalogezredek sorába.

A terület visszacsatolások során Felvidék és Kárpátalja megszállásakor módosult a határ vadász alakulatok elhelyezése is.⁸ A visszatért területek betagozódtak a haderő szervezetebe.⁹ Ezt a betagozódást bontotta meg a II. Bécsi döntés.¹⁰

2. Határvédelem megszervezése a II. Bécsi döntés után

2.1. Bevonulás

A II. Bécsi döntést követően a határ vadászok részt vettek az erdélyi bevonulásba. Az 1940. szeptember 3-án az erdélyi területek visszacsatolásában résztvevő határ vadász zászlóaljak a bevonulásuk után a kijelölt állomáshelyekre vonultak. Itt a lehető legrövidebb idő alatt megszervezték az ideiglenes védőkörleteiket, ellátták a határőrizetet, és a határvédelmet. Őrseik felzárkóztak a határra, illetve a demarkációs vonalra (1. táblázat).

1. táblázat. Az 1940. szeptember 3-án az erdélyi területek visszacsatolásában részt vevő határ vadász zászlóaljak bevonulás utáni állomáshelyeik

Hv. zlj. száma	Parancsnokság állomáshelye	Hv. zlj. száma	Parancsnokság állomáshelye	Hv. zlj. száma	Parancsnokság állomáshelye
1.	Gyimesbükk	14.	Almásmező	22.	Apahida
2.	Borsa	15.	Székelyudvarhely	23.	Marosvásárhely
3.	Teke	16.	Tihuca	24.	Sepsiszentgyörgy
4.	Ojtozi szoros	17.	Bánffyhungad	29.	Gyergyótölgyes
7.	Gyalu	18.	Körösbarlang	32.	Nagyszalonta
8.	Gyulakuta	21.	Nagyvárad	33.	Csucsá
Szerk.: Suba János				34.	Vasszentgotthárd

2.2. A M. Kir. Honvédség fejlesztése

A katonai vezetés megkezdte a visszatért területek betagolását a katonai közigazgatásba és megkezdte e haderő területi szervezését. A katonaföldrajzi szempontból eltérő és változatos országrész beintegrálása a korlátozott lehetőségekkel rendelkező Honvédség számára óriási szervezőmunkát és anyagi áldozatot jelentett.

A legfontosabb feladat a visszatért területek határának biztosítása és a honvédség szervezeti kereteinek kialakítása volt.¹¹ A katonai területi szervezést a IX. Kolozsvári hadtest felállítását jelentette.¹² Ez volt az a keret, amely a katonai közigazgatás megszűnése után, az Erdélyben véglegesen elhelyezett csapattesteket fogta össze.¹³ Szükség esetén a bevonult seregtestek saját – stratégiaileg fontos helyeken elhelyezett – alegységeiket is igénybe vehették. A fent említett seregtesteken kívül a közel 1000 km-es határvonal közvetlen védelmében és őrzésében 19, az erdélyi bevonulásban részt vett határ vadász-zászlóalj is közreműködött.

A visszatért területeken megalakítottak három gyalogezredet.¹⁴ Hat határ vadász-zászlóalj (a 17., 19., 18., 27., 28., 30.) állományából jött létre a nagyvárad 25. honvéd gyalogezred. Az ezredparancsnokság Nagyváradra települt. A Szegedi 17. 18. határ vadász zászlóaljak századai alkották az I. zászlóaljat¹⁵ Nagyváradon. A Kassai 28. és a Sátoraljaúj helyi 27. határ vadász zászlóalj alakulatokból a II. zászlóalj állt fel Szilágysomlón. A

Kevermesi 19. és a Makói 30. határvadász zászlóalj egységeiből a III. zászlóalj alakult meg Nagykárolyban. Az ezred tűzértségét a 17., 27., 28., 19. határvadász zászlóalj hegyi ütegi alkották, amelyek Zilah városában települtek. Az ezred árkász százada Szatmárnémetibe került.

Szintén hat határvadász-zászlóalj (6., 7., 8., 9., 12., 13.) állományából állt fel a 26. gyalogezred Désen. A Dési 26. honvéd gyalogezrednél az ezredparancsnokság Désen, illetve a II. zászlóalj amely a 8. Galántai, a 9. Somorjai határvadász zászlóalj alakulataiból állt fel. Az I. zászlóalj a 6. Lévai, a 7. Érsekújvári határvadász egységekből szerveződött Kolozsvárott. A III. zászlóalj Besztrecén állt fel a 12. Nagykanizsai és a 13. Gyékényesi határvadász alakulatokból. Az ezred tűzértségét ugyanezen alakulatok - kivéve a 12. határvadász zászlóaljat – hegyi ütegei alkották. Az 1. és 2. üteg Szamosújváron a 3. üteg Désen került elhelyezésre. Az ezred árkász százada Szatmárnémetibe települt.

Szintén hat határvadász-zászlóalj (1., 4., 5., 14., 15., 29.) állományából a Marosvásárhelyi 27. gyalogezredet állították fel. Az ezred I. zászlóalja a 14. Szigetvári, a 15. Villányi határvadász alakulatokból szerveződött meg Sepsiszentgyörgyön. A II. zászlóalj Székelyudvarhelyen alakult meg a 4. Losonci, az 5. Ipolysági egységekből. A III. zászlóalj és az ezredparancsnokság Marosvásárhelyen települt. A III. zászlóaljat a 1. Rimaszombati és 29. Rozsnyói határvadász zászlóaljak felosztott állományából alakult meg. Az ezred tűzérsege Marosvásárhelyen települt, ütegeit a 15., 5., 1. határvadász zászlóalj ütegei alkották. Az ezred árkász százada Szatmárnémetibe települt.

Az 1. hadsereg-parancsnokság és a neki alárendelt seregtestek működése az új hadtest megalakításával befejeződött, visszatértek békehelyőrségeikbe. Feladatköriüket a IX. Kolozsvári hadtestparancsnokság vette át. Az új hadrend szerint a hadtest három 2 ezredes dandárral, gyalogdandár-parancsnoksággal:¹⁶ a Nagyvárad 25. a Dési 26. és a Marosvásárhelyi 27.,-el és különböző a nekik alárendelt alosztályokkal rendelkezett volna. A dandárok állományát a már említett 18 megszüntetett határvadász-zászlóalj leadott és átszervezett állománya adta. A tervezett három seregtestből, a szűkös erőforrások miatt, csupán kettőt sikerült hadrendbe állítani. A dandárok egy-egy gyalogezrede és tűzérosztálya mozgósítás esetén ikreződött. A békehadrendben szereplő hadtest-kötelékből gyalogezredek-ből és tűzérosztályokból az ezred parancsnokhelyettes, illetve az osztályparancsnok-helyettes vezetésével kivált a tényleges állomány fele felállította a gyalogezred ikrezredét, amelynek hadrendi száma harminccal magasabb volt, és egy másik tűzérosztályt. A tűzérosztályok hadrendi számukat megtartva két osztályos tűzérezreddé alakultak át.¹⁷

A hadtest-közvetlen alakulatokat¹⁸ nagy nehézségek árán tudták felállítani, az ország egész területéről helyezték át alakulatokat. A Győrshadtest kötelékéből a Nagyszőlősi 14. kerékpáros zászlóaljat Kolozsvára, a Nyírbátori 13. kerékpáros zászlóaljat Szilágysomlyóra helyezték. A Munkácsi 3. huszárezredet, a budapesti 1. lovas tűzérosztályt Nagyváradra helyezték. Ide települt a IX. hadtest fogatolt vonatosztályának két oszlopa, amely újonnan állt fel. Az Esztergomi VIII. utászzászlóaljat Szatmárnémetibe helyezték. Ide vonták össze az erdélyi gyalogezredek 25., 26., 27. árkászszázadait is. A munkácsi 1 hegyi dandárparancsnokságot az 1. hegyi híradószázadot, és az 1. hegyi vonatosztályt Máramaroszigetre helyezték át. Ide települt át Tiszakurván az a 1. hegyi utászzázad. Az 1. hegyi tűzérosztály parancsnokságot itt állították fel. A Munkácsi 1. hegyi páncéltörő ágyús század, és az 1. hegyi lovasszázad Nagyváradra települt. A budapesti VII. utászzázad és a 3. gépkocsi-utászzázad Désen került elhelyezésre.¹⁹ Az un. „Fővezérsege közvetlen „ alakulatok is települtek Erdélybe. A budapesti 101. híradó ezred II. zászlóalja Nagyváradra, a Komáromi 105. honi légvédelmi osztály Szamosfalvára került új helyőrségbe. A honvéd légierő sem maradt ki a „terület benépesítéséből.” A Szamosfalvai repülőtéren települt a 2/II. vadász repülőosztály 3. és 4. vadászrepülő százada.²⁰ A 4. repülőüzemanyag raktár Zsibón

települt. A hadtest közvetlen alakulatok tervezett felállítása tovább folytatódott. Az alakulatok a hadtestük római számát kapták meg. A gyalogdandárok 1942. február 17-én könnyű hadosztály elnevezést vették fel.²¹ Évek során egyre több város laktanyája népesült be. 1943. október 1-jén a 25. könnyű hadosztályt gyaloghadosztállyá²² szervezték át.

2.3. Honvéd gyalogzászlóaljok határvédelmi feladatokkal

A dandárok alárendeltségében lévő gyalogezredek egy-egy zászlóalját (nagyváradi 25/I., a kolozsvári 26/I. és a sepsiszentgyörgyi 27/I. zászlóaljat) különleges határvédelmi feladatokkal bízták meg, s ezért magasabb állományon tartották őket. Ezt a lépést elsősorban a Román Királysággal szemben húzódó, sebezhetőbb dél-nyugati határvonal tette szükségessé.

3. Határvédelem- határbiztosítás

1940. december 1-től a határvédelmet a határvadász alakulatok látták el, amelyek betagozódtak az erdélyi biztosító erőkhöz. A IX. hadtest kiegészítési területén, Váradlestől a Borsai-hágóig 7 határvadász-zászlóalj (a 22., 23., 34., 24., 32., 21., 33.), és három újonnan felállított határvadász portyázó osztály: 59., 61., és a 60. tevékenykedett. A 2. határvadász zászlóalj a VIII. hadtest (Kassa) és a 8. határvadász dandár (Munkács) alárendeltségébe tartozott. Az 1943. évi átszervezéskor két portyázó osztály kapott egy utász századot. Így állt fel Kolozsváron a 60. és a 61. határvadász utász század.

3.1. Határvadász zászlóaljak

A 22. határvadász zászlóalj (parancsnoksága Debrecen) is részt vett a bevonulásban. Határbiztosító feladatokat látott el a demarkációs vonalon. Parancsnoksága, századai és a zászlóalj közvetlenek Besztercére települtek. A portyázószázad parancsnoksága Mezőszentmihálytelkén, majd Tekén volt.

A 23. határvadász-zászlóaljat Mátészalka székhellyel állították fel. A zászlóalj is részt vett a bevonulásban. 1940. szeptember 13. és november 20. között határbiztosító feladatokat látott el a demarkációs vonalon. A zászlóaljat véglegesen Észak-Erdélybe helyezték. Marosvásárhelyre települt és kijelölt határvédelmi területe a Mezőség keleti peremétől Székelyvéckéig terjedt. Az 1-3. századai szintén Marosvásárhelyen állomásoztak.

A 34. határvadász zászlóalj parancsnoksága Tiszaújlakon nyert elhelyezést. A zászlóalj is részt vett a bevonulásban. 1940. szeptember 13. és november 20. között a zászlóalj határbiztosító feladatokat látott el a demarkációs vonalon. Parancsnoksága, századai és zászlóalj közvetlen alakulatai, és a portyázó századparancsnoksága Székelyudvarhelyen állomásoztak.

A 24. határvadász-zászlóaljat Beregszász székhellyel állították fel. Később Huszton állomásozott. Az erdélyi bevonulás menet célja Sepsiszentgyörgy volt. Szeptember 13. és november 20. között a zászlóalj határbiztosító feladatokat látott el a demarkációs vonalon. A zászlóalj parancsnokságát, a 3. puskásszázadát, géppuskás-századát, ütegét és közvetlen csapattesteket Kézdivásárhelyre, 1. századát Bereckre, 2. századát pedig Sósmezőre helyezték át. A 24. határvadász-zászlóalj portyázó százada a Nagypatak-Kommandó-Sósmező-Lóberc-havas vonalon helyezkedett el.

A 32. határvadász zászlóaljat az erdélyi területek visszacsatolása után véglegesen Észak-Erdélybe helyezték. Parancsnoksága Szeghalomról Csíkszeredára a Mikó várba majd új laktanyája elkészülte után Gyimesfelsőlokra települt. Szintén ide települt a 3. szá-

zad, és a zászlóalj málházott hegyi ágyús ütege. Az 1. század székhelye Úz völgye, a 2. századé Gyimesbükk lett. A zászlóalj kijelölt határvédelmi területén fő feladatának a Kárpátok főbb átjáróinak lezárását jelölték ki. Fokozottan ellenőrizték az Úz és a Csobányos völgyét és a Gyimeseket. A régi székely hagyományokra való tekintettel a zászlóalj elnevezését a 32. székely határvadász zászlóaljjá változtatták.

A 21. határvadász-zászlóaljat parancsnoksága Berettyóújfalun székelt. A zászlóalj nem vett részt az Erdélyi bevonulásban. Az erdélyi területek visszacsatolása után a zászlóaljat Berettyóújfaluról véglegesen Észak-Erdélybe, Gyergyótölgyesre helyezték. A zászlóalj kijelölt határvédelmi területén fő feladatának a Kárpátok főbb átjáróinak lezárását jelölték ki. Fokozottan ellenőrizték a Békás és a Tölgyesi-szorosokat. A zászlóalj elhelyezkedése a bevonulás után: parancsnokság és a 3. század Gyergyótölgyesen, az 1. század Almásmezőn, a 2. század Bélboron. Portyázó század parancsnoksága és a zászlóalj közvetlenek Gyergyótölgyesen kerültek elhelyezésre.

A 33. határvadász zászlóaljat az erdélyi területek visszacsatolása után Észak-Erdélybe helyezték. Parancsnoksága Nyíradonyból Besztercére települt, ideiglenesen. Állandó székhelyét Tihucán jelölték ki, de ott még nem volt laktanya, ahova települtek volna. Az 1. század Besztercére, a 2. század Tihucára, a 3. század Nagyilván települt. 1943. október 1-vel a zászlóaljat hegyivadász zászlóaljjá szervezték át mely során az új elnevezése a 33. hegyi-vadász zászlóalj lett, és a parancsnokság áttelepült Borgóprundra.

A 2. határvadász-zászlóalj eredeti állomás helye Rimaszombat volt. 1938-ban állomáshelyét Aknaszlatinára helyezték át. Észak-Erdélyi bevonulás után a parancsnoksága Borsára települt. Feladata a Borsai hágó lezárása volt. Továbbra is a VIII. (Kassai) hadtest 8. határvadász dandár (Munkács) alárendeltségébe tartozott. Portyázó századainak 2/1. Borsa, 2/2. Felsővisó lett az állomáshelye. A zászlóaljat 1943-ban hegyivadász zászlóaljjá szervezték át.

3.2. határőrzés- határportyázó századok és őrsök elhelyezése

A tényleges határőrzést a portyázó századok végezték. A portyázó század századparancsnokságból és őrsökből állt. Az őrsök állandó járőrmenetekkel végezték a határvonal figyelését. A századok vagy a határvadász zászlóaljak alárendeltségében voltak, vagy két század fölé osztályparancsnokságot szerveztek. Ez általában a kiutalt határszakasz hosszával és rendelkezésre álló erőttől függött. Az őrsök általában tiszthelyettes vezetésével működtek. A tisztek vezetése alatt lévő őrsöket tiszti őrsöknek nevezték. Kis őrs, ideiglenesen kikülönített őrs volt, általában hegyvidéken hozták létre. Az őrsök elhelyezésének megnevezése a mindenkor rendelkezésre álló térképen szereplő névmegírás szerint történt.²³

A Nagyvárad 61. határportyázó osztályparancsnoksága és 1. százada a határ őrzést Váradlesnél vette át a Nagyszalontai 20/2. századtól. Az osztály felelőségi körlete Jándremetéig tartott. A 61/1. század alá hat őrs tartozott: 1.Váradles, 2.Oláhapáti, 3.Nagyvárad-Belényesi úton, később Vadászpusztá megnevezés szerepel.²⁴ 4.Alkér, 5.Mezőszakadát, 6.Mezőtelki. A 61. osztály és az 1. század parancsnoksága Nagyváradon települt. A 2. század hat őrszel rendelkezett: A századparancsnokság Réven települt. A század őrsői: 1.Esküllő, 2.Gálosháza, 3.Bertény, 4.Vársonkolyos, 5.Glimea 841. háromszögelési pont,²⁵ 6.Jándremete körzetébe települtek. 1941-ben az őrsök közül négynek az elhelyezése módosult: 1.Körösbarlang (Pestera), 2.Rikosd, 3.Rév. 4. marad Vársonkoly. 5.Glimea 841.háromszögelési pontról ideiglenesen Barátka településre helyezték az őrsöt, 6.Jándremete maradt.

A 60. portyázó osztály parancsnoksága Kolozsvárott települt. Az osztály három százada 1940-ben 19, 1941-ben 20 őrszel Jándremetétől Szék városáig biztosította a határszakaszt.

A 60/1. századnak hét őrse volt: 1. Lunka tanya (Viságmező),²⁶ 2. Sebesvár Dél,²⁷ 3. Magyarókereke, 4. Kalotaszentkirály, 5. Erdőfalva, 6. Pányik (Gyerőfalva), 7. Egerbegy körzetben. A századparancsnokság Bánffyhunyon volt. 1941-ben még egy őrssel bővült. Kalotaszentkirály és Erdőfalva közé 5. sorszámmal bekerült Jákótelke. A 60/2. század parancsnoksága Kolozsváron volt. Örsei: 1. Gyalu Dél, 2. Szászlóna Magyarlóna),²⁸ 3. Kolozstótfalu, 4. Erdőfelek Észak műút,²⁹ 5. Kolozsvártól Györgyfalvára vezető úton 478. magassági pont,³⁰ 6. Tamasy tanya,³¹ 7. Kolozskara, 8. Kolozs Dél.³² Körzetébe települtek. A 60/3. század parancsnoksága Székre települt, négy őrse volt: 1. Magyaros (Kiskátyán),³³ 2. Vajdakamarás, 3. Magyarpete, 4. Vasasszentgotthárd településeknél.

Az un. „Göring könyöknél”³⁴ a 22. határvadász zászlóalj portyázó százada biztosította a határt. A századparancsnokság Mezőszentmihálytelkén, később Tekén helyezkedett el. Hét őrse: 1. Melegföldvár, 2. Budatelke, 3. Mezőkecsed, 4. Völgy pusztja,³⁵ (1942-től ideiglenesen Nagynyulason került elhelyezésre), 5. Septér, 6. Mezőörményes, 7. Mezőszentmárton körzetében települtek.

A 23. Marosvásárhelyi határvadász zászlóalj portyázó századának 10, később 13 őrse Mezőrűcsétől Székelyvecéig biztosították a határt. Az őrök: 1. Mezőrűcs, 2. Mezősámsond, 3. Mezőbánd, 4. Mezőbergenye, 5. Nyárádtó, 6. Nagyteremi, 7. Székelycsóka, 8. Balavásár, 9. Nagykend, 10. Székelyvecse. 1941-ben még egy őröt létesítettek Mezőbergenye és Nyárádtó között 5. sorszámmal Csittszentiván körzetében. A Balavásári őr átkerült Kóródra. 1943-ban Nagyteremi és Székelycsóka között 8. számmal felállt a Kistermi őr. Székelyvecse után 13. számmal felállt egy őr Budabérc Nyugat 415. magassági pont³⁶ körzetében.

A Székelyudvarhelyi 34. határvadász zászlóalj portyázó százada hat őröt állítottak fel: 1. Nagysolymos, 2. Székelykeresztur, 3. Matisfalva, 4. Kányád, 5. Homoróddaróc, 6. Székelyszombor településeknél voltak. 1941-ben Székelykeresztur és Matisfalva között 3. sorszámmal felállt egy őr Kisgalambfalvánál.

Az 59. portyázó osztály két századparancsnokságból és 7 őrsből állt, felelőségi területe Felsőrákostól-Bikfalváig terjedt. Az osztályparancsnokság először Sepsibükszádra, később Tusnádfürdőre települt. Az 59/1. század parancsnoksága Barótra települt, örsei: 1. Felsőrákos, 2. Miklósvár, 3. Bölön körzetében voltak. A 59/2. század örsei: 1. Előpatak, 2. Illyefalva, 3. Kőkös, 4. Bikfalva településeknél találhatók. A századparancsnokság Sepsiszentgyörgyön került elhelyezésre.

A Kézdivásárhelyi 24. határvadász zászlóalj portyázó századának örsei Nagypataktól-Sósmezőn át egészen a Lóberc havasáig őrizték a határt. A századnak négy őrse, és 9 kisőrse volt: 1. Nagypatak (határvadász őr), 2. Zágon (határvadász őr), Koliba³⁷ (határvadász kisőr), 3. (Gyulafalva)-Kommandó (határvadász tiszti őr), 1086 mp. fűrésztelep (határvadász kisőr), Basa asztal 1652 magassági pont (határvadász kisőr), Meszták tető 1214 D-re Kutna patak völgye 699 magassági pont (határvadász kisőr), Clabuoul 1360 magassági pont, DK-re Fnzw H.³⁸ 1201 magassági pont (határvadász kisőr), Fnzw H. 1082. magassági pont (határvadász kisőr), Sósmező (határvadász tiszti őr), Fnzw H. (Kishavas) (határvadász kisőr), Sallanc patak völgye Hg.H.³⁹ 537. (határvadász kisőr), és Fnzw H. Nagy Sándor 1555 magassági pont (határvadász kisőr).

A Csíkszeredai 32. határvadász zászlóalj portyázó százada 5 őrrel és 8 kihelyezett őrrel biztosította határt. Felelőségi területe a északon 836. magassági ponttól délre Lóbercig húzódott. Örök elhelyezése: Lóberc (határvadász kis őr), 1. Zollant-Úz-völgy (határvadász tiszti őr), 2. Csobányos völgy Fnzw H. 789 magassági pont (határvadász őr), Pricskető Fnzw H. 623. magassági pont (határvadász kis őr), Sósmező⁴⁰ (határvadász kis őr), 3. Csüvés (határvadász tiszti őr), Fehérbükk 1793. magassági pont⁴¹ (határvadász kis őr), 4. Gyimesbükk (határvadász tiszti őr), Csülemér 1651. magassági pont Fnzw. (határ-

vadász kis őr), Lapossarok 1604. magassági pont (határvadász kis őr), Arista Tarkutei 1376.⁴² magassági pont (határvadász kis őr), 5.Mihályszállás 1467. magassági pont (határvadász tiszti őr), 836. Dél Crucea Risie D.⁴³ (határvadász kis őr).

A 21. határvadász zászlóalj portyázó századparancsnoksága Gyergyótölgyesre települt. A négy őr 9 őröt különített ki a havasok védelmére: Csipkés 1359 magassági ponttól Keletre 856 háromszögelési pontnál (határvadász kis őr), 1.Gyergyóbékás (Almás mező) (határvadásztiszti őr), Bisztra patak (határvadász kis őr), Hegyes 1503 magassági ponttól Keletre 767. magassági pont (határvadász kis őr), 2.Tölgyes Poljanától Nyugatra 500 m-re 637.háromszögelési pont. (Csisacs) (határvadásztiszti őr), Ptr. Rosie 1510. magassági pont (határvadász kis őr), Bristriciora patak 952. magassági pont (határvadász kis őr), 3.Bisztrica völgy elágazás 764. magassági pont (határvadász őr), Tiblesul mr. 1668 magassági pont (határvadász kis őr), Neagra völgy Gnd Ksr.⁴⁴ (határvadász kis őr), 870 magassági pont (fűrésztelep) (határvadász kis őr),⁴⁵ Vrf. Paltinisul nyugatra 1342. háromszögelési pont (határvadász kis őr), 4.Gyergyóbélbor (határvadásztiszti őr).

A 33. Besztercei határvadász zászlóalj portyázó százada 3 őrre és 8 kikülönített őrrel biztosította a kiutalt határszakaszt Aranyos Beszterce völgyétől délre. A század parancsnokság Besztercen volt. Az őrök: Kelemen Cserbükk 1961.háromszögelési pont (határvadász kis őr), Peatra Rosie Gnd P. (határvadász kis őr), 1.Valea Neagra 1063 magassági pont FzW.H. (határvadásztiszti őr), 1149 magassági pont (határvadász kis őr), 969. vasúti őrház (határvadász kis őr), 2. Báránykő (Borgói szoros) (határvadásztiszti őr), Itt először a 1940-ben Baranyköz vasútállomáson volt az őr elhelyezve. 1096 magassági pont (Útkönyök) (határvadász kis őr), Párva Keletre 889 magassági pont⁴⁶ (határvadász kis őr), Valea Kosna völgy (határvadász kis őr), 3.Koszna (határvadásztiszti őr), és Vrf Valfil 1591.(határvadász kis őr). 1944. szeptemberében a 33. határvadász portyázó század, mint önálló egység megszűnt.⁴⁷

A 2. határvadász zászlóalj a VIII. hadtest területén a 8. határvadász dandár alárendeltségében volt. Határőrizeti területe Aranyos Beszterce völgyétől Északra Tiszabogdányig terjedt. A 2/1. portyázó század parancsnokság Borsán került elhelyezésre.

2/1. portyázó század kilenc kihelyezett őrrel. Biztosítási területe Lafta Stincului-tól Ladescul Aranyos Besztercéig. Parancsnoksága Borsán volt. Következő helyeken kerültek őrök telepítésre: Aranyos Beszterce völgy 900 magassági pont (határvadász kis őr), Radnalajosfalva (Kirilbaba)(határvadász kis őr), 1.Cibó [patak torkolata](határvadásztiszti őr), Par.Damoasei és a Cibo patak összefolyása 1275 magassági ponttól Északra (határvadász kis őr), D.Ormulil547.magassági ponttól Keletre 2400m-re (határvadász kis őr), 1247 magassági pont (Cimbrowslaw -tól ÉK-re) (határvadász kis őr), 1151 magassági pont (határvadász kis őr), 1478. (határvadász kis őr), 1554. magassági pont (határvadász kis őr). A belső területeken a 2.La Fta Stincului 1756 háromszögelési pont (határvadász tiszti őr),

A 2/2. portyázó század parancsnokság Felső Visóra települt. Örsei: Comanowa 1737. magassági pont (határvadász kis őr), később Kamen 1722. magassági pont, 1600. magassági pont (határvadász kis őr), 1.Macarlau (határvadász tiszti őr), Vrf. Suligul 1694 magassági pont (határvadász kis őr), 2. Bardu ÉK. Utelágazás (határvadász őr), Budyowska mala 1678.magassági pont (határvadász kis őr), 3.Luhi (határvadásztiszti őr), Ladescul 1590 magassági pont (határvadász kis őr), Kapilas 1599 magassági pont (határvadász kis őr).

Ez után az őrök elhelyezkedésében minimális változások történtek.

Három határvadász zászlóaljat amelyek nem hegyi terepen diszlokáltak a 69. Marosvásárhelyi határvadász ezredbe vonták össze. Alárendeltségében: a 22. határvadász zászlóalj (Beszterce), 23. határvadász zászlóalj (Marosvásárhely), 34. határvadász zászlóalj (Szé-

kelyudvarhely), 69. határvadász tüzérosztály (Marosvásárhely). 1943. május 1-én a 69. határvadász-ezred parancsnokságát alárendelték a Székely Határvédelmi Erők Parancsnokságának.

3.3. Határvadászok hegyi felszereléssel – hegyi határvadászok

Azon határvadász zászlóaljok, amelyek magas fekvésű, nehéz, hegyi terepviszonyok között helyezkedtek el, átszervezték a hegyi harcoknak megfelelően és hegyi felszereléssel látták el. Megszüntették a zászlóaljok kerékpáros századait. A fogatolt hegyi ágyús ütegeket málháztották, alakították át. Ezek a 21. (Gyergyótölgyesi) a 32. (Csikszeredai), a 33. (Tihuca) és 24. (Kézdivásárhelyi) határvadász zászlóaljakat érintette. Ezen négy zászlóaljat irányítás végett a Gyergyószentmiklósról települt sátoraljaújhegyi 9. határvadász-dandár parancsnokság (parancsnok: Lánghy Emil tábornok) alárendeltségébe helyezték. (A dandár 3-as hadrendi számot viselte. Erdélybe történő áthelyezése után számozták át 9-esre.) 1941-ben a dandár felállította a 9. határvadász tüzérosztályt. A dandárparancsnokság 1942-ben áttelepült Csikszeredára.

3.4. Határvadász zászlóaljok - erődsszázadokkal

1940-től vette kezdetét az Árpád vonal kiépítése Erdélyben melynek keretében, megkezdtek a Kárpátok átjáróinak háború estén történő lezárásának előkészületeit. Az átjárók lezárására kezdetben 13 erőd századokat állítottak fel, amelyek az adott területet felügyelő határvadász zászlóalj állományából szerveztek meg. Az erődsszázadokat 1942. október 1-jétől a 9. határvadász-dandárnak rendelték alá és annak a védelmi rendszerébe illesztették. 1943-ban újabb erődsszázadokat (összesen 29, és 1 erőd zászlóalj) állítottak fel.

A 2. határvadász zászlóalj 1941. október 1-én állította fel a 2/1. erőd századát Felsővisón, feladata a Visó-völgy lezárása volt. 1942-ben a zászlóalj 2/1.-es erőd századát 2/2.-re számozták át és 2/1. hadrendi számmal új erőd század került felállításra Borsán. Feladata a Borsai hágó védelme volt.

A 21. határvadász zászlóaljnál felállításra került négy erődsszázad. Az erőd századok az alábbi helyeken álltak fel: A 21/1. erőd század parancsnoksága Gyergyóbékáson, feladata: Békás-szoros lezárása. A 21/2. erőd század parancsnoksága Maroshévízen, feladata: Székpaták körüli területek biztosítása. A 21/3. erőd századparancsnokság Borszéken, feladata: a Borszéki-hágó lezárása, és a 21/4. erőd századparancsnoksága Gyergyótölgyesen, feladata: a Tölgyesi-szoros lezárása. 1943. október 1-vel a Szabolcs-hadrend bevezetésével felállították a zászlóalj 5. és 6. erőd századát. A 21/5. erődsszázad parancsnokság Gyergyótölgyesen települt, feladata a Balázsnyaki hágó lezárása volt. A 21/6. erődsszázad parancsnoksága Palotailván került elhelyezésre, feladatul a maros völgyének lezárását kapta. Az új átszervezéseket követően a zászlóalj új 21/5. és 21/6. erőd századainak parancsnokságát átvette az újonnan felállításra kerülő 62. Határvadász portyázó osztály.⁴⁸ A zászlóalj málháztott hegyi ágyús üteget kivonták a zászlóalj alárendeltségéből és az újonnan felállításra kerülő 2. székely hegyitüzérosztály-parancsnokságának rendelték alá. Azonban állomáshelye továbbra is Gyergyótölgyes maradt.

A 24. határvadász zászlóalj felállította a 24/1. erődsszázadot, amely az Ojtoz-telepre települt. Feladata az Ojtozi-szoros lezárása volt. 1943. október 1-vel állt fel a 24/2. hadrendi számmal Kásonújfalun a zászlóalj 2. erődsszázada. Feladata az ellenséges erők kijutásának megakadályozása a Káson völgyéből a Csiki-medencébe. A zászlóalj málháztott hegyi ágyús üteget kivonták a zászlóalj alárendeltségéből és az újonnan felállításra kerülő 1. székely hegyitüzérosztály-parancsnokságának rendelték alá. Állomáshelye továbbra is Kézdivásárhely maradt.

A 32. határvadász zászlóalj két erőd százada 1941-ben került felállításra. A 32/1. erőd század Úzvölgy-telepre települt, feladatul az Úz-völgyének lezárását kapta. A 32/2. erőd század Gyimesfelsőlokra települt, feladata a Tatros-völgyének lezárása. 1943-ban felállításra került a zászlóalj 3. erőd százada, a 32/3. hadrendi számmal. Parancsnoksága Gyimesfelsőlokon volt, feladata a Tatros-völgye lezárása. A zászlóalj málházott hegyi ágyús ütegét 1. székely hegyitüzérsztály parancsnokságának rendelték alá. Állomáshelye továbbra is Gyimesfelsőlokon maradt.

1941-ben került felállításra a 33. határvadász zászlóalj négy erőd százada. Az erőd századok következő helyeken álltak fel: a 33/1. erőd század parancsnoksága Marosborgón, feladata: Borgói-hágó lezárása. A 33/2. erőd század parancsnoksága Nagyilván, feladata: Ilva-völgye lezárása. A 33/3. erőd század parancsnoksága Óradnán, feladata: Radnai-hágó lezárása. 1943-ban felállításra került a zászlóalj 4. erőd százada. 33/4. hadrendi számmal. Parancsnoksága Tihucára települt, feladata: Borgói-hágó lezárása. Ekkor a zászlóaljat hegyivadász zászlóaljjá szervezték át. Erőd századait átvette az újonnan felállított 62. (Kisilvai) portyázó osztály.

4. Székely határvédelmi erők -határőrzászlóaljak

1942. márciusában Észak-Erdélyben felállították a székely határőrséget. Ezen alakulatok a 48-60 éves (III. korcsoportbeli) tartalékosokból álló, miliciarendszerű fegyveres erő volt. Békeidőben csak a keretekkel létező alakulatok alosztályait a székely városok, falvak állították volna fel. Az elképzelés szerint a zászlóaljak felállítása a nagyobb városok és járások feladata lesz, a nagyobb települések, falvak pedig a századokat és a szakaszokat szervezik meg. A fegyverzetet és lőszert, az egyenruhát a határőr otthon tárolja. A határőrök harcképességét meghatározott idejű fegyvergyakorlattal kívánták tökéletesíteni. A békeidőben mindössze 9 főből álló határőr-zászlóalj létszáma feltöltés után elérte majdnem az ezer főt. A zászlóaljak szervezésében és kiképzésében szinte a teljes székelyföldi katonai-, kiegészítő- és leventeparancsnokság részt vállalt. A legfiatalabb korosztályokat is beosztották, tehát apa fiával együtt vett részt szülőföldje védelmében.

Ez az erő 20 székely határőr zászlóaljból állott: A zászlóaljak székhelye a következő volt: 1.-2. Gyergyószentmiklós, 3. Ditró, 4. Csíkszépvíz, 5. Csíkszentdomokos, 6. Csíkszereda, 8. Kézdivásárhely, 10. Kovászna, 11.-12. Sepsiszentgyörgy, 13. Barót, 14. Székelyudvarhely, 15. Oklánd, 17. Székelykeresztúr, 18. Parajd, 19. Marosvásárhely, 20. Erdőszentgyörgy, 21. Ákosfalva, 22. Mezőmadaras, 27. Nyárádszereda. Ezen fegyveres erő feladata egy esetleges román támadás esetén a segítség beérkezéséig a határvadász alakulatok harcán támogatása volt.

A Székely határőrség irányítását az 1942. november 15-én alakult Székely Határvédelmi Parancsnokság látta el. A parancsnokságnak Csíkszereda volt kijelölve állomáshelyül, azonban ideiglenesen Marosvásárhelyen települt. A határvadász zászlóaljakon kívül a Határvédelmi Erők parancsnokságának a 9. határvadász-dandár és a 69. határvadász-ezred is alárendeltségébe lépett. A jobb vezetés érdekében Székely Határvédelmi Erők keretén belül határvadászcsoporthatárőrségek hoztak létre: a 65.-et Gyergyószentmiklóson, a 70.-et Csíkszeredán, a 67.-et Sepsiszentgyörgyön, a 68.-at Székelyudvarhelyen, a 69.-et pedig Marosvásárhelyen.

A 9. Csíkszeredai határvadász dandár parancsnoksága alá 3 határvadászcsoporthatárőrség tartozott. A 65. határvadász csoportparancsnokság Gyergyószentmiklósratelepült. Alárendeltségében a 21. (Gyergyótölgyesi) határvadász zászlóalj és az 1. és a 2. Gyergyószentmiklósi, és 3. Ditrói székely határőr zászlóalj tartozott.

A 70. Csíkszeredai határ vadász csoportnak a 32. (Gyimesfelsőloki) határ vadász zászlóalj és a 4.Csíkszépvíz, 5.Csíkszentdomokos, 6.Csíkszereda székely határőr zászlóaljak voltak alárendelve.

A 67. Sepsiszentgyörgyi határ vadász csoport parancsnokság alá volt rendelve a 24. (Kézdivásárhelyi) és a 26. (Nagybereznai) határ vadász zászlóaljak. (A 26. Nagybereznai határ vadász zászlóaljat útba indították Sepsiszentgyörgyre megerősítésül.) A két határ vadász zászlóaljat a 8.Kézdivásárhelyi, 10.Kovácsnai, 11.-12. Sepsiszentgyörgyi és a 13. Baróti székely határőrzászlóaljak támogatták.

A 9. határ vadász dandár alárendeltségébe tartozott 59. (Tusnádfürdői) portyázó osztály két századdal és 7 őrssel. A határ vadász-zászlóaljak ütegeiből felállították az 1. székely hegyi tüzérosztályt Csíkszeredán. Valamint még a 12 erődalosztály (az erőd századokat átszervezték és átnevezték).

A 69. Marosvásárhelyi határ vadász ezred megszűnt, leadott állományából két határ vadász csoportparancsnokságot hoztak létre. A 68. Székelyudvarhelyi székely határ vadász csoport alárendeltségében a 34.(Székelyudvarhelyi) határ vadász zászlóalj és a 14. Székelyudvarhelyi, 15.Oklándi, 17.Székelykeresztúri, 18.Parajdi székely határőrzászlóaljak tartoztak.

A 69. Marosvásárhelyi székely határ vadász csoport alárendeltségében a 22. (Marosvásárhelyi), és a 23. (Besztercei) határ vadász zászlóaljak, és a 19.Marosvásárhelyi, 20.Erdőszentgyörgyi, 21.Ákosfalvai, 22. Mezőmadarasi, 27. Nyárádszeredai székely határőrzászlóaljak tartoztak.

A Székely határ védelmi erők parancsnoksága alá tartozott a 2.székely tüzérosztály 4-4 üteggel (állomáshely: Gyergyótölgyes, Dés, Marosvásárhely, Székelyudvarhely), a X. székely légvédelmi osztály (2 üteggel Ditrón), a 2. székely huszár század (ideiglenesen Szilágysomlón nyert elhelyezést), a X. székely utász zászlóalj (Sepsiszentgyörgy), a X. székely híradó zászlóalj és a vonat (Csíkszeredán). A X. szám a Határ védelmi Erők parancsnoksága átszervezésével tervbe vett új hadtest számát jelentette, ami a hadiesemények miatt nem valósult meg.

1943.októberében 8 gyalog és 2 tüzér kiképző tábor létesült, ahol kb. 8000 székely határőr kapott rövid kiképzést. A Székely határőrségnek 1943.októberétől két, 18-19 éves behívottakból álló újoncévfolyama is volt. Az 1944-1945-re tervezett Szabolcs-hadrend azzal számolt, hogy ez az erő az 1943-1944-től kiképzendő fiatal évfolyamokkal megerősödve, a közvetlen határ védelemre kielégítően alkalmas lesz, s az így felszabaduló határ vadász zászlóaljakkal a kétezredes 27. székely könnyű hadosztályt háromezredes gyaloghadosztállyá alakíthatják át. Az erdélyi határ védelmet 1944. okt.1-től a 26 zászlóaljnyira bővített Székely határ védelem látta volna el. 1944. aug.24-én az erdélyi szorosok védelmére a Székely Határ védelmi Erők keretében mozgósították a székely zászlóaljakat, amely a határ vadász alakulatokkal részt vett az Erdélyi hadműveletekben.

5. Hegyi zászlóaljak (hegyi vadászok) a határ védelemben

A hegyi alakulatokat Kárpátalja birtokbavétele után 1939. október 1-vel állították fel határ vadász zászlóaljakból a magas hegységekben vívandó hadműveletek végrehajtására.⁴⁹

Az 1. hegyi dandár új állomáshelye Beszterce lett. 1943-ban a IX. Kolozsvári hadtest alárendeltségébe helyezték. Öt zászlóaljból állt. A 2. Naszódi, a 3. Rahói, a 4. Aknaszlaitinai, a 12. Borsai, és a 33. Borgóprudi hegyi vadász zászlóaljakból. Alárendeltségébe tartozott a 62. portyázó osztály, amelynek székhelye Ilva, azonban ideiglenesen Nagyilvára települt. A már megismert 33. portyázó százada Báránkyön települt 3 őrssel. A 2. zászlóalj

1. portyázó százada Borsán rendezkedett be, és 2 örs tartozott alája. Az osztály alárendeltségében a 33-sok, már megismert 4 erődsszázada és a 2/1. Borsai erődsszázad tartozott. A Kisilvai erődsszázad is a dandár alá tartozott. Tüzérsége Máramarossziget, Rahó, Aknaszlátina, Beszterce helyőrségekben volt. Lovasszázada Nagybanján, utasszázada, hradó százada és a vonat Máramarosszigeten települ. Az itt felsorolt erők vettek részt a visszatért területek védelmében.

JEGYZETEK

1. Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államter problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. 56-61.p., Csüllög G. (2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. 137-146.p.
2. A kérdéskörrel lásd Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 99-101. old; Gulyás László (2011): A Délvidék, mint német kisállam? Egy meg nem valósult forgatókönyv a Prinz Eugén Gau. In: Vincze Gábor (szerk.): Visszatér a Délvidék. Nagymagyarország könyvek. 4. Budapest. 122-130. old; Gulyás László (2013/a): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged; Gulyás László (2013/b): Az első jugoszláv állam felbomlása. Államszerkezeti és etnikai következmények 1941-1944. Mediterrán és Balkán Fórum. VII. évfolyam (2013) 1. szám 24-35.old.
3. Erről lásd: Csüllög G. (2009): Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged – Kaposvár, 268-273.p.
4. A trianoni békediktátum által engedélyezett létszámot a Magyar Királyi Honvédség 14 ezredbe és 7 vegyesdandárba szervezte meg. A vegyesdandárok voltak a m. kir. Honvédség legkisebb hadműveleti egységei.
5. A Magyar Királyi Vámőrséget 1932 őszén szervezték át a Magyar Királyi Határőrséggé. A határőrség létszáma 7 314 fő volt. Így a magyar határőrizetben részt vevők száma 1932-től 1938-ig 12 487 fő volt. A Vámőrség Határőrséggé való átszervezésével 1933-ban újabb 7 rejtett gyalogezerdet hoztak létre. A volt vámőrkerületek, mint határőr kerületparancsnokságok, magasabb parancsnokság jelleggel működtek tovább. A határőr kerületparancsnokságok működési területén és névleges alárendeltségében egy-egy határőrezredet hoztak létre. Az ezredek szervezete, fegyverzete stb. minden tekintetben megegyezett a m. kir. Honvédség gyalogezerdeivel. A határőrizethez, azon kívül, hogy látszólag a kerületparancsnokságok alá rendelték őket, nem sok közülük volt, a valóságban a vegyes dandárok harmadik, rejtett ezredét képezték.
6. A határvasdász dandárok feladata volt a határszolgálat és őrizet mellett egy esetleges támadás esetén gyorsreagálású erőként a betörő ellenséges erők feltartóztatása a reguláris csapatok megérkezéséig. A határvasdász dandárok állomáshelyei 1938. október 1-én a következők voltak: 1. Budapest, 2. Székesfehérvár, 3. Szombathely, 4. Pécs, 5. Kiskunhalas, 6. Debrecen, 7. Miskolc, 8. Orosháza.
7. Ez az 1938. márc.5-ei győri program első ütemével függött össze. A „Kis-Huba-hadrend”-del hét határvasdász-dandár szervezése kezdődött meg. Összesen 24 határvasdász-zászlóalj mellett 24 portyázó századot 7 határvasdász kerékpáros századot, 17 határvasdász ágyúüteget szerveztek meg. Egy-egy határvasdász dandár 3, a védendő határszakasz veszélyeztetettségétől függően különböző erősségű, 1-1 tüzérüteggel és 1-1 kerékpáros századdal megerősített határvasdász zászlóaljból és 3, a határőrizetet közvetlenül ellátó portyázósszázadból állt. A teljes Huba-hadrendek során 54 zászlóalj alakult volna meg, de 1940 nyaráig csak 34 állt fel. (Csima J. 1961) A határvasdász-zászlóaljaknak két típusát különböztették meg. Az alacsony és a magas állományú határvasdász-zászlóaljat. A magas állományú határvasdász-zászlóalj közvetlenként árkász-, távbeszélő, nehézpuskás, aknavető és páncéltörő szakasszal rendelkezett.

8. A Felvidék visszacsatolásával a határvasz dandárok állomáshelyei 1939. január 1-től a következőképpen módosultak: 1. Salgótarján, 2. Komárom, 3. Keszthely, 4. Pécs, 5. Kiskunhalas, 6. Mezötúr, 7. Beregszász, 8. Sátoraljaújhely.
9. A Felvidék visszacsatolása után felállították a komáromi 22., a losonci 23. és az ungvári 24. honvéd gyalogezerdeket.
10. Az 1939-1940 közti országgyarapítások és az ezzel járó hadseregfejlesztés eredményeként a határvasz dandárparancsnokságokat más magasabb egység parancsnokságokká szervezték át. Csak a két legveszélyeztetettebb határszakaszon: a Kárpátalján és Erdélyben maradt meg a 8. (Munkács) és a 9. (Marosvásárhely) határvasz dandár. Más országrészekben zászlóalj és ezred szintű határvasz alakulatok teljesítettek szolgálatot.
11. A határvédelem megszervezését Nagy Vilmos gyalogsági tábornoknak 1940. október 26-án és 29-én kiadott rendeletei szabályozták. A passzív határvédelem biztosítása érdekében a VI. hadtestet (székhelye: Kolozsvár) a pécsi 4. határvasz-dandárral, a VII. hadtestet (Marosvásárhely székhellyel) a beregszászi 7., a komáromi 2. és a sátoraljaújhelyi 3. határvasz-dandárral erősítették meg.
12. Békében a hadtestparancsnokság is kettős feladatot látott el: mint magasabb parancsnokság, és mint felsőfokú katonai területi hatóság működött.
13. A katonai szervezés irányítását a Honvéd Vezérkar főnöke megbízásából a Nagy Vilmos gyalogsági tábornok parancsnoksága alatt álló 1. hadsereg-parancsnokság végezte. Az első lépésben meghatározott területbiztosító feladatokkal a VI., a VII. és a gyorsadtestet, illetve a hadsereg-parancsnokságnak közvetlenül alárendelt 1. és 2. gépkocsizó dandárt bízták meg. Feladatuk az Erdélybe települő és ott végleg berendezkedő katonai alakulatok és szervek felvonulásának, az erdélyi területeken tevékenykedő Erődleszerelő Parancsnokság és a különböző építő és karbantartó műszaki alakulatok működésének biztosítása volt.
14. A gyalogezerd szervezetileg az ezredtörzsből, az ezredközvetlen alakulatokból és három zászlóaljból állt, az ezred számozása arab, a zászlóaljak pedig római számokkal történt. A jelölésben először az ezred száma volt kiírva majd egy „per” / jel után a zászlóalj számozása következett, pl. 25/III. zászlóalj vagy 26/II. zászlóalj. Az ezredtörzs az ezredparancsnokból, az ezred 1. és 2. segédtestekből, a Gazdasági Hivatal főnökéből, a vonatparancsnokból, az ezred vezető orvosából és ezred állatorvosból valamint a tábori lelkészekből álltak, a hadműveleti területre vonulás előtt a csapatcsendőr tiszt státuszt feltöltötték.
15. A zászlóaljak a zászlóaljtörzsből és három puskás és egy géppuska századból (később nehéz-fegyver századra módosult a megnevezése) álltak. A zászlóaljtörzsbe a zászlóaljparancsnok mellett a zászlóalj segédtest, a Gazdasági Hivatal főnöke, a vonatparancsnok, a zászlóalj orvosa és a távbeszélő szakasz parancsnoka tartozott. A századok számozása szintén arab számmal történt az I. zászlóaljból: 1., 2., 3. század, a II. zászlóaljból: a 4., 5., 6., a III. zászlóaljból pedig a 7., 8., 9. század. Sok esetben csak az ezred és a század számát írták ki, mivel abból lehetett tudni a zászlóaljat is, pl. 25/9. század vagy 27/3. század stb. A századok négy szakaszra tagozódtak, amelyek római számozást kaptak. A géppuskás század egy géppuskás, egy páncéltörő ágyús és egy aknavető szakaszból állt.
16. A gyalog dandár 1938-1942 között a Honvédség legkisebb hadműveleti egysége volt. A békehadrendben csak a gyalogdandár parancsnokának legszűkebb törzse szerepelt. Maga a gyalogdandár csak mozgósításkor állt fel.
17. A gyalogdandár magja az anya-és az ikerezerdből álló két gyalogezerd és a két tüzérosztályból szervezett tüzérezred lett, amelyeket a mozgósításkor behívott tartalékosokkal hadilétszáma töltötték fel. A gyalogdandár működéséhez szükséges támogató-és kiszolgáló alakulatokat a területileg illetékes hadtest szakcsapatai állították fel tényleges állományukból és a bevonuló tartalékosokból. Mozsósítás esetén minden hadtest három gyalogdandárt állított fel.
18. Egy hadtest békében az alábbi csapatokkal rendelkezett: 3 gyalogezerd, 1 huszárszázad, 3 tábori tüzérosztály, 1 gépkocsizó tüzérosztály, 1 tüzér mérőszázad, 1 légvédelmi tüzérosztály, 1 utász zászlóalj, 1 híradó zászlóalj, 1 fogatolt vonatosztály, 1 gépkocsizó vonatosztály, 1 közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj.
19. A VII. és a VIII. utász zászlóalj csak 1941 októberéig maradt ezen, helyőrségekben. Itt a IX. hadtest újonnan felállított műszaki alakulatainak a kiképzését látta el.

20. Amikor a front elérte Erdély területét tábori repülőterek voltak Nagyváradon, Marosvásárhelyen, Lővéren, Görgényoroszfalván, és Szászbudakon. Az utóbbi hármat a német légierő használta.
21. Lényegében a gyalogdandárával azonos két gyalogezredből, egy fogatolt tüzérezredből és hadosztály - közvetlen alakulatokból álló seregtest. A szervezet, az állomáshely és a hadrendi szám változatlan maradt. Az elnevezés megváltoztatásának az oka, hogy a 2. magyar hadsereggel a keleti frontra kivonuló 9 kétezredes seregtest a német hadvezetés előtt nagyobb harcértékűnek tűnjön, mint amelyet valójában képviselt.
22. A könnyű hadosztályok átszervezésével három gyalogezredből, négy tábori tüzérosztályból és megerősített hadosztály – közvetlen alakulatokból álló gyaloghadosztályokat állítottak fel. A budapesti I. hadtest kivételével – amely csak közigazgatási funkciókat látott el – minden hadtest alárendeltségébe egy – egy gyaloghadosztály került. A gyaloghadosztályok béke idején is csaknem hadi létszámon álltak, így a mozgósítást követően rövid időn belül elérhették a menetkészültséget. A gyaloghadosztályokat egyes könnyű hadosztályok megszüntetésével, személyi és anyagi eszközeik összevonásával hozták létre. A IX. hadtest 25. gyaloghadosztályát a 25. nagyváradai és az 1. budapesti könnyű hadosztály állította fel. A 27. könnyű hadosztály ideiglenesen megmaradt kétezredes seregtestnek a Székely Határvédelmi Erők kötelékében.
23. Ezért igen változatos névmegírással találkozunk. A rendszeresített 75 000 méretarányú térkép névírását vették alapul. A korabeli dokumentumokban a térképszelvény száma mellett mindig szerepel a kiadás éve is. A könyvészeti adatoknál (Csima J.) is eltérő névmegírással találkozunk. Az őrsök beazonosításához elsősorban a 75 000 méretarányú térkép használható. Az őrsök ismertetésénél az 1942/43. évi állapotot ismertetjük. A háború alatt készített 1: 50 000 méretarányú térképek nyomtatása már 1943-ban megkezdődött. Azonban e színes, szintvonalas térképek névjaja „szellős”. Külterületek megírása sokszor hiányzik.
24. Vadászpusztá a Nagyvárad -(Váradszentmárton)-(Felixfürdő)- Almamező (Hidiselul de Jos) – (Pusztahollód) úton található, a Lanka patak völgyében, Kardótól K-re. A névírás az 1: 25 000 méretarányú térképen szerepel (5268/1). Az 50 000 térképen (5268/NY) a 169. őrház névírás szerepel, 600 m-re a határtól.
25. Ez a földrajzi megírás a 1: 75 000 méretarányú térképeken szerepel (5269). Az 1: 50000 méretarányú térképeken (5269 NY) név nélkül 842.6 háromszögelési pontként van jelölve, a Barátka-Erdődámos (Damis) úton nyugatra: A határvonaltól 200 méter távolságban található.
26. Luka tanya a 75 000 térképen szerepel. Az 50 000 méretarányú térképen (5269 K) Viságmező néven szerepel. A Drága patak völgyében Nagysebestől DK-re. A román oldalon Viság (Visagu) a legközelebbi település.
27. Sebesvár település a határtól 5 km található a Sebes patak völgyében. Sebesvár és a Székelyjő (Saceau) közötti utat ellenőrizte.
28. Az újabb térképeken Magyarlóna. 1899-ig Szászlónának hívták. (5371/NY)
29. Aromán kézben maradt Erdőfelek (Feleac)- Kolozsvárt összekötő műúton, 2 km-re. (5371/K)
30. Györgyfalva (Georgheni)-Kolozsvártól 12 km-re DK-re található. Az 50 000 térképen 477. magassági pont van írva. (5371/K)
31. Tamasy tanya csak a 75 000 méretarányú térképeken szerepel, Dezmértől Ny-ra 1, 5 km-re. Az 1:50 000 méretarányú térképen már, mint Dezmér külterületén szerepel, név nélkül.
32. A Kolozs- Mezőőr (Juriul de Campie) úton állt fel. Kolozsvártól 12 km-re.
33. Magyaros a Gyéres patak mellékpatakján lévő település közigazgatásilag Kiskályán része. A patak túlsó (román) oldalán lévő Magyarokálya (Cainau) településsel ma már összeönt.
34. Göring könyök: A második bécsi döntéskor 1940-ben kijelölt határvonalon Nyárádtőltől egy Kolozstótfalunál végződő, fordított U-alakú horpadás ékelődött be az ország testébe, a kissármási földgázlelőhely német érdekeltsége miatt. Korabeli szóhasználatlalt ezt a beékelődést nevezték „Göring könyöknek”, „Göring-hasnak”, vagy „Ribbentrop-könyöknek.” (Suba J.)
35. Völgypusztá csak a 75 000 méretarányú térképeken szerepel, Nagynyulas és a román oldalon maradt (Mező) Kőbőkút (Fantania) közötti úton Nagynyulastól 4 km-re. Az 1:50 000 méretarányú térképen már nem szerepel a megírás.
36. Ez az őrs a Csőb és Székelyhidegkút közötti Csőp patak völgyében haladó utat ellenőrizte, Csőbitagház tanyától k-re.(5474/NY)

37. Coliba néven a 75 000 méretarányú térképeken szerepel (5776) Korong 1174 magassági ponttól ÉÉny-ra a Rozsdáspatak völgyében. A térkép itt egy gazdasági vasutat jelöl.
38. Fnzw, vagy Fnzw H = vámörház térképi megírás rövidítése.
39. Hg.H.= erdőörház térképi megírás rövidítése.
40. Ilyen név nem található a térképen. A körzetben van egy S.M. = Säge Mühle (fűrésztelep) jelölésű objektum megírás a Szulca (Sulta) patak völgyében a határon, ahol a Kerekes patak a Szulcába ömlik.(5376).
41. Ilyen néven csak 75 000 méretarányú térképeken szerepel (5376). Az 50 000 térképen név nélkül Apahavastól D-re 1298,4 magassági pontként van megírva.
42. Az 50 000 méretarányú térképen Tarkó 1367 van írva (5376//K)
43. Ilyen néven csak 75 000 méretarányú térképeken szerepel (5376). Az 50 000 térképen név nélkül Meleghavastól D-re 1060,6 magassági pontként van megírva, a Barátos patak oldalában.
44. Gnd Ksn = Gendarmerie Kasarne= Csendör laktanya rövidítése, a Gnd P.=Grandarmerie Post =csendörörhely rövidítése, illetve még használták a Kord. P.=Korden Posten (Kordon örhely) megírás.
45. A 75 000 méretarányú térképeken a Kord. P. megírás szerepel. Vagyis a régi örhelyet aktiválták.
46. Kertecske vasútállomásnál (Suba J.)
47. 1944. szeptember 24-én a portyázó századot a Radnai-hágótól Észak-nyugatra eső Sárkány-tető 1892. magassági pontra vezényelték, és itt összevonták a borsai 2/1. és a felsővisói 2/2. erőd századokkal és belőlük megalakult a 67. hegyi határ vadász zászlóalj
48. A 62. portyázó osztályt 1943. évi hadrendben szerepel. Felépítését lásd az 1. hegyi dandárnál.
49. Hegyi zászlóaljnak csak a hegyidandár(ok) szervezetszerű kötelékébe tartozó zászlóaljakat lehetett nevezni (ezek 1943. október 1-jétől hegyivadász elnevezést kaptak). Máramarossziget székhellyel felállították az 1. hegyi dandárt. Alárendeltségébe 3, majd 5 hegyi zászlóalj, 2 hegyi tűzérosztály, dandárközvetlen alakulatok és málházott vonat tartozott. A hegyi dandár hadtest-köteléken kívüli, békében is csaknem hadilétszámon álló, azonnal mozgósítható seregtest volt. 1943. október 1-vel az 1. hegyi dandár mintájára a 8. határ vadász dandár csapataiból Munkács székhellyel felállították a 2. hegyi dandárt. Ugyancsak hegyi alakulatoknak lehet tekinteni azokat a határ vadász-zászlóaljakat, melyeket az 1939. és az 1940. évi átszervezések során helyeztek át Kárpátaljára, illetve Észak-Erdélybe és a Székelyföldre, s kezdtek meg hegyi felszereléssel való ellátásukat. A hegyi felszerelésű határ vadász-zászlóaljak neve hivatalosan mindig határ vadász zászlóalj maradt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Csima J.:(szerk.): Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938-1945) Bp. 1961.
- Csüllög G. (2009): Történeti régiók két földrajzi térben (Délvidék: Kárpát-medence és/vagy Balkán). In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) Évkönyve 2009. Szeged – Kaposvár, 268-273.p.
- Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.) 2010. 56-61.p.
- Csüllög G. (2012): A Közép-Európai Duna-völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3-4. szám (No. 18-19.) 2012. 137-146.p.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2011): A Délvidék, mint német kisállam? Egy meg nem valósult forgatókönyv a Prinz Eugén Gau. In. Vincze Gábor (szerk.): Visszatér a Délvidék. Nagymagyarország könyvek. 4. Budapest. 122-130. old.
- Gulyás László (2013/a): A Délvidék története 3. Trianontól a királyi Jugoszlávia összeomlásáig. Közép-Európai Monográfiák. 8. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gulyás László (2013/b): Az első jugoszláv állam felbomlása. Államszerkezeti és etnikai következmények 1941-1944. Mediterrán és Balkán Fórum. VII. évfolyam (2013) 1. szám 24-35.old.

- Illésfalvi P.: A hegyicsapatok megszervezése a magyar királyi honvédségnél 1939-1940-ben Hadtörténeti Közlemények 2000/4. szám 743-765.p.
- Illésfalvi P.-Szabó P.-Számvéber N. (2005): Erdély a hadak útján 1940-1944. Bp. 2005.
- Honvédelmi Minisztérium (HM) Szervezési rendeletek –Hadtörténeti Levéltár (HL.)
- HM.60.000/el.n.1/a. 1938.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1938.)
- HM.39.000/el.n.1/a. 1939.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1939.)
- HM.40.400/el.n.1/a. 1940.sz. Csapatáthelyezések és új felállítások az 1940/41.évben
- HM.40.400/el.n.1/a. 1940.sz. A m. kir. Honvédség csapatainak elhelyezése (1940)
- HM.40.400/el.n.1/a. 1940.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1940.)
- HM.41.00/el.n.1/a. 1941.sz. A m. kir. Honvédség csapatainak elhelyezése (1941)
- HM.42.000/el.n.1/a. 1942.sz. A m. kir. Honvédség csapatainak területi elhelyezése (1942.)
- HM.43 000/el.n.1/a. 1943.sz. A m. kir. Honvédség csapatainak elhelyezése
- HM.43 000/el.n.1/a. 1943.sz. m. kir. Honvédség békehadrendje (1943.)
- HM.43 100/el.n.1/a. 1943.sz. A m. kir. Honvédség békehadrendje (1943.)
- Suba J (2009): A magyar határőrizeti struktúra változásai és a déli határszakasz IN: Balkán füzetek különszám II. (szerk.. M Császár Zsuzsa) 222-232.p. Pécs TTK FI KMBTK 2009.

LÁ CZAY MAGDOLNA*

A VEZETÉS FUNKCIÓINAK ÉS FELADATAINAK ÉRTELMEZÉSE AZ ÚJ MENEDZSMENT IRÁNYZATOKBAN

THE INTERPRETATION OF MANAGEMENT FUNCTIONS AND TASKS IN RECENT MANAGEMENT TRENDS

ABSTRACT

Due to the achievements of Taylor the science of management gained place in modern scientific life in the past century and was soon supplemented by several new theories. Nowadays the classical theories are supposed to be modernized. The most important explanation behind seems to be the fact that almost all trends are over a hundred years old and have regulated the science of management by the flourishing capitalist organizations up to these days (focusing on growing profit and efficiency) while social environment lacked sufficient attention. The problem has risen on both global and local levels. Processes different from those of the global organizations can be seen in the small settlements of the North-Plain region, where the elected leader mayors carry out not only local administrative but also management and public authority duties. They also supervise settlement management while many of them have an enterprise on their own. The unique duties of the various functions reflect that it is impossible to adapt to them with one single method while the increase of personal power raises further problems.

1. Bevezetés

Az elmúlt században Taylor munkásságának¹ köszönhetően a vezetés tudománya helyet foglalt a modern tudományos életben, és rövidesen számos új elmélettel egészült ki.² Napjainkban már arról beszélhetünk, hogy a klasszikusnak tartott elméletek megújításra várnak. Ennek talán a legfontosabb magyarázata, hogy szinte minden irányzat a száz évvel ezelőtti, és gyakorlatilag napjainkig a virágzó kapitalista szervezetekhez igazította a menedzsment tudományt (elsődleges szempont a profit és a hatékonyság növelése lett), miközben a társadalmi környezetet nem vették eléggé figyelembe. A probléma globális és lokális szinten is jelentkezik. A globális szervezetekben lezajló jelenségektől eltérő folyamatok figyelhetők meg az Észak-alföldi térség kistelepüléseiben, hiszen a helyi polgármesterek egyszerre választott vezetőként önkormányzati, igazgatási, állami-hatósági feladatokat is ellátnak, miközben települési gazdálkodást irányítanak, és legtöbb esetben saját vállalkozással is rendelkeznek. A különböző funkciók sajátos feladatai jól mutatják, hogy nem lehet egyetlen módszerrel ezeknek megfelelniük, miközben a személyes hatalom megnövekedése új problémákat vet fel.

* Prof. HC dr. habil Lác zay Magdolna CSc, tanszékvezető főiskolai tanár – Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar.

2. Válság vagy változás a menedzsmenttudományban?

Az évek óta elhúzódó gazdasági válság nemcsak a gazdasági elemzőket teszi próbára, hanem a menedzsment tudomány művelőinek és gyakorló szakembereinek is számos kérdést kell feltenniük, vajon milyen módszer lehetne eredményes. A válasz korántsem egyszerű, hiszen úgy tűnik, az éppen egy évszázados múlttal rendelkező tudományos menedzsment klasszikusainak tanai elavultak, miközben a mai napig az ő elveikhez, azaz a virágzó kapitalizmus ideájához igazítják a vezetéstudományt. Az értékelés alapja máig az maradt, hogy a vezetés mennyire képes a profit növelésére, a hatékonyság fokozására. Az időközben kiépült fogyasztói társadalom azonban lassan képtelen már a korábbi módon a további piaci növekedésre, a globális vállalatok elszakadnak az egyes államok, régiók gazdasági problémáitól. A helyzet anakronizmusához hozzátartozik, hogy egyre szaporodnak a choachingok, akiknek hazánkban 2012-ben megalakult a piaci önszabályozó szervezete, a Magyarországi Coach Szervezetek Szövetsége.³

A pozitívumuk, hogy a szakmai és az etikai irányelveket igyekeznek összehangolni, tiszteletben tartják egymás nézeteit, és a különböző módszereket, az eltérő véleményeket. Elismerve, hogy a vezetés során egy jó tanácsadó valóban segítheti a vezető munkáját, különösen, ha az proaktív módon a humán erőforrást, a szervezeti változtatást használja a szervezete stabilitásának a garantálására. A problémákat azonban sokkal mélyebben kell keresnünk, ha nem csupán a vezetői alkalmasságról, hanem az adott szervezet stratégiai döntéseiről van szó.

Feltételezzük, hogy a menedzsment tudomány klasszikusai (itt és most kiemelve Taylor, Fayol, Weber és Mintzberg munkásságát LM) máig helyesen ismerték fel a vezetői munka alapfunkcióit. Ezzel azt is állítjuk, hogy a Fayol által megfogalmazott vezetői funkciókra (a tervezésre, a szervezésre, az irányításra, a koordinálásra és az ellenőrzésre) napjainkban is szükség van, viszont ezek feltételrendszere és gyakorlata folyamatosan változik. Egyrészt az alkalmazásukra másképpen kerül sor, másrészt a vezetési funkciók száma növekszik, és a vezetőktől más kompetenciákat is megkövetelnek.

Taylor még azt vallotta 1911-ben, hogy a vezetés komplexitását legfeljebb a vállalatvezetői szinttől lehet elvárni, a középvezetőktől ezt nem lehet kérni. Éppen ezért a középvezetői szinten ő megosztotta funkciókat. Belátható, hogy ez a vezetői munkamegosztás a mai, gyakran összetett, divízionális vagy mátrix szervezetekben már elképzelhetetlen. Hasonló okból okoz nehézséget a fayoli elvek érvényesítése is. Az egyszemélyi vezetést, a világos struktúrát és hierarchiát a folyamatosan növelt termelési és vállalati méretek kezdték, és a külső hatások a szervezetek belső rendjét is folyamatosan módosították. Különösen jelentős változást hozott a globalizációval összekapcsolódó infokommunikációs technikai forradalom, amely nagyjából az 1990-es évektől felgyorsította az új menedzsment irányzatok megszületését. Ezzel párhuzamosan, de talán nem függetlenül történtek a világban jelentős rendszerváltások és gazdasági válságok, amelyek miatt ma már egyre inkább megfogalmazódik, hogy új menedzsment paradigmára lenne szükség.

3. A munkavállaló a humántőke része és/vagy szuverén individuum?

Már az új paradigma hiányának a megfogalmazása felveti annak dilemmáját, hogy milyen aspektusból kívánunk rá választ találni. Az 1930-as években egyre inkább tért hódító emberi erőforrások tana (HC), mint új diszciplína beépült menedzsmenttudományba, és azóta számos kapcsolatra mutattak rá. Így a szervezetfejlesztés, az emberi erőforrás menedzsment, a szervezeti magatartás, a szervezeti kultúra vagy a stratégiai menedzsment

fontos elemeként jelent meg az emberi kapcsolatok vizsgálata. Ugyanakkor az információs forradalom, az internet és a gépesítés magas foka joggal veti fel, hogy a humántőke jelentőségét inkább a filozófiai és a társadalomtudományi hatások figyelembe vételével komplex módon vizsgáljuk meg. A menedzsment diszciplinák közül leginkább a szervezeti kultúra differenciáltsága mutat rá a különböző magatartások hátterére és ennek a jelentőségére.

Chester I. Barnard⁴ az 1930-as években úgy vélte, hogy a szervezet nem más, mint az emberek kölcsönös társadalmi viselkedésének rendszere. Minden résztvevő ösztönzőket kap a szervezetben végzett munkájáért. Azt a feltételezést erősíti ez a megállapítás, hogy a szervezet céljának a sikere és a munkavállaló személyes érdeke összeegyeztethető. Ezzel majdnem egyidőben terjedt el Wéber vasketrec (iron cage) modelljének a gondolata, amely egy racionális, kiszámítható bürokráción nyugszik, ahol a szaktudás védelmet és garanciát is jelent. Mára azonban ez a bürokrácia elvesztette a munkavállaló számára a megbízhatóságát Dessewffy Tibor szerint,⁵ aki szociológusokat idéz,⁶ és azt bizonyítja, hogy az új technológiák mennyire átalakítják az egyes ember lehetőségeit. Ritzert szerint az önkiszolgáló éttermi láncok, az önkiszolgáló benzinkutak, az internetes vásárlások vagy a telefonos ügyfélszolgálatok csak látszólag könnyítik meg az életünket, valójában a fogyasztói társadalom áldozataiként a magunk érdekében ugyan, de mások munkáját végezzük el önként. Így csak abban a „ketrecben” mozoghatunk, amit a gép, a technológia felkínál. Ennek a racionalizáltságnak is megvannak a menedzsmentben használt fogalmai: hatékony, előre kalkulálható, ellenőrizhető, de kiszolgáltatottá tesz. Az elemzés további tanulságai már a személyiség szuverenitásának a korlátaira mutatnának rá, de most inkább térjünk vissza a szervezetek és az emberek kapcsolatához. Barnard definíciója szerint a szervezet két, vagy több személy tudatosan koordinált tevékenységeinek, illetve erőfeszítéseinek rendszere, másként fogalmazva a formális szervezet az együttműködésen alapuló rendszerek egy speciális esete. Az együttműködésben a beosztottak is elláthatnak bizonyos vezetői funkciókat (delegálás, kommunikáció, stb). Tulajdonképpen ezzel a feltételezéssel összekapcsolható Henry Mintzebergnek a vezetői szerepekről megfogalmazott koncepciója. Csakhogy a mai gyakorlatban ezek az elméletek nem vagy csak részben figyelhetők meg a transznacionális cégek szervezeti kultúrájában. A közelmúltban megjelent tanulmány szerint⁷ a természettel szembeni kiszolgáltatottságunkat sikerült csökkenteni, de új függőséget teremtett az ember magának; függünk a munkánktól, az infokommunikációs eszközeinktől, a kedvenc tv műsorainktól, és nem lettünk szabadabbak, hiszen gyakran a modern munkahelyek – akárcsak a korai kapitalizmus korában –, monoton, agyonszabályozott, többműszakos munkahelyként működnek, legfeljebb a külsőségek változtak.

Az emberei kapcsolatok jelentőségéről Mayo⁸ az előbbiektől kortársaként már komoly felismerésre jutott. A Western Electric Companynál végzett kutatásai a vezetéstudomány mellett fontos szociálpszichológiai eredményeket is hozott, és új szociológiai módszereket ismertetett el. Maga a felmérés is újszerűnek hatott, hiszen a megkérdezettek száma, a 20 000 interjú, olyan kvantitatív értékelést feltételezett, ami addig a menedzsment tudományban nem volt szokásban. Az 1927 és 1932 között folyó kutatás eredménye szerint a szociális viszonyok, az emberi kapcsolatokban fontosabbnak bizonyultak, mint a fizikai környezet, sőt esetenként az anyagiak. A magatartástudományi kutatások eredményeként számos praktikus ismerettel bővültek az emberi erőforrás menedzsment ismeretek a többi kutató jóvoltából, amelyek a szükségletek rendszerétől a motiválás és ösztönzés lehetőségein keresztül egyre több pszichológiai, szociológiai szálal is beépítettek a menedzsment tudományba.⁹

Mayo elméletének, a kritikusi mellett, európai és amerikai folytatói voltak, és közvetve ugyan, de megerősítette tanait a japán gazdaság folyamatos erősödése. Japánban az új menedzsment tanok az amerikai és az európai kapitalizmussal párhuzamosan terjedtek el,

de más vezetési, szervezési gyakorlat szerint használták Taylor és a többiek elméletét. Marosi Miklós több írásában és könyvében¹⁰ és újabban Vaszkun Balázs¹¹ ad betekintést a sikeres japán vezetési gyakorlatba.

Japánban a magáncégek a kezdetektől elláttak szociális feladatokat is. Ez az évszázados feudális viszonyokra épülve sajátos gondoskodást eredményezett, ami átalakította ugyan a gazdaságot, de számos tradicionális értéket is beépített. Az eredményét jól illusztrálja a munkások megnevezése. A japán vállalatban nem alkalmazottakról beszélnek, hanem vállalati embereknek nevezik őket, akik gyakran egész életükben ugyanannál a cégnél maradnak, gyakran önálló feladatokat látnak el, természetes szervezeti közegük a csoport. A vállalat vezetése gondoskodik a szaktudásuk megszerzéséről, a lakhatásukról, az egészségügyi ellátásukról és a nyugdíjukról, a balesetbiztosításról a gyermeknevelési támogatásról, azaz olyan javakat garantál, amelyeket a nyugati országokban az államnak kell(ene) finanszíroznia.

Tehát ismert volt a hatékonyság más receptje is, bár időközben a globalizáció a japánokat szintén próbára tette.

A modern vezetéselméletekben találunk kísérletet arra, hogy különböző módszerekkel, bizonyos funkciók erősítésével a munkahelyi légkört javítsák, a tapasztalat azonban az, hogy egy uniformizált eszköztár alkalmazása nem érinti meg a szervezeti kultúrának azt a részét, amely a munkavállalók hozott attitűdjéből fakadnak, még inkább azt, amit a kultúrájuk magértékei determinálnak. A felgyorsuló versenyben a munkavállalók azt tapasztalták, hogy számukra nem minden esetben jelenti a jobb élet lehetőségét a hatékonyság növelése. Ez az oka annak, hogy a 20. század második felében számos új irányzat született, amelyek más megközelítések és hangsúlyok kiemelésével, valamely részterületen kívánták módosítani a klasszikus tanokat, és egy részük már beépülni látszik a gyakorlatba.

Ezek az irányzatok ugyanakkor integrációs igénnyel léptek fel, amelyben már a sok gyakorlati tapasztalat mellett a technikai elemeket is felhasználják. Közülük máig a legnyitottabbnak és legalkalmazhatóbbnak bizonyuló kontingencia vagy más néven a szituáció elméletet érdemes alaposabban megvizsgálni.

4. A megoldások keresése

A globalizáció sikerei jó ideig igazolták a munkamegosztást, a tömegtermelést megalapozó menedzsment tudomány klasszikusait, és akadtak a közelmúltban is olyan utódaik, akik a jövő transznacionális szervezeteinek az igazgatását igen egyszerűen egy homogenizálódó szervezeti kultúrában képzelték el. Schein¹² szerint a Föld népességéhez képest kisszámú vezetők (tulajdonosok) elszakadnak a tényleges termelési folyamatoktól és azok szereplőitől, és csak a befektetéseik megterülésének a maximalizálásával foglalkoznak, míg a műszaki-technikai irányítást végző mérnökök munkája automatizálódik. Viszont neki is szembesülnie kellett azzal, hogy a termelést közvetlenül végző operatori szint mennyire eltérő. A különböző szervezeti magatartások meghatározó elemei, a jéghegyhez hasonlóan, a felszín alatt vannak, és ezek megismerése nélkül nem lehet biztonságosan tervezni, növelni a termelékenységét. A szervezeti kultúra befolyásolásának a lehetősége ezért vált számára is központi jelentőségűvé. A korszakos jelentőségű magyarázatot, a véleményem szerint a menedzsment tudományban fordulatot elindító, Hofstede¹³ adta meg. Ő a szervezeti kultúra szerkezetét egy hagymához hasonlítja, amelynek levelei olyan tulajdonságokat szimbolizálnak, amelyek kívülről befelé haladva egyre nehezebben érhetők el, ismerhetők meg. Az elme szoftverének tekinti azokat a kulturális örökségeket, amelyeket a fiával közösen elvégzett globális kutatási adatbázis alapján öt kulturális tengelyként hatá-

rozott meg. Ezek alkalmasak arra, hogy egymáshoz viszonyított szempontjai szerint karakterizálhatóak legyenek az egyes kulturális gyökerek, hagyományok, amelyek magyarázatot adtak a társadalmi konfliktusok mélyén lévő okokra. Bebizonyították, hogy a globalizációval szemben fontos a lokális, de legalábbis a regionális különbségek számbavétele is. A kulturális tengelyek alapján kirajzolódó szervezeti különbségek megingatták azt az elképzelést, hogy a menedzsment princípiumok univerzálisak, így fő vonásaikban minden térben és kultúrában, területen érvényesülnek vagy érvényesíthetők. Az ezredfordulón kialakuló sokrétű válságsorozatra választ adni kívánó stratégiai elképzelések éppen ezért szükségszerűen keresik az új megoldásokat. Az egyik természetesen adódó lehetőség a mikrokörnyezethez való jobb alkalmazkodás, amelyben a helyi szervezetek sajátosságaira nagyobb figyelmet fordítanak. Burns és Stalker,¹⁴ a kontingencia elméletének megalkotói, úgy érvelnek, hogy egységes vezetési stílus nincs. Nincs egyetlen jó megoldás! Az állandóan módosuló feltételek kezelésére, az adott szituációnak legjobban megfelelő utat kell a menedzsmentnek megtalálnia, és a rugalmas, helyzetfeltáró közelítést kell követnie. Másrészt az adott helyzet körülményei határozzák meg a megfelelő vezetői magatartást. A bizonytalansági változók (pl. a külső környezet, a technológia, a szervezet mérete, és a szervezet jellege – mechanikus vagy organikus –, a személyzet stb.) elemzésével, az adott helyzet vizsgálatával a menedzser döntsön arról, hogy milyen vezetési módszereket és elveket, vagy azok milyen kombinációját választja/alkalmazza a megoldáshoz. A siker titka tehát az alkalmazkodás, a környezet megismerése, előnyeinek kihasználása.

Más motivációval indult a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokat ismertető hazai kutatócsoport¹⁵ akik a kritikai menedzsment elméletek főbb tételeit mutatták be. Munkájukkal – bevallottan – arra szeretnék figyelmeztetni a gazdasági elitet és az értelmiséget, hogy döntő szerepük van abban, hogy milyen szervezeteket, társadalmat építenek, és megpróbálnak-e a nyugati világ kárán tanulni. Ugyanakkor idézik a posztmodern Deetz¹⁶ elveit és kételyeit arról, hogy mit helyes követni. A társadalmi, szervezeti, gazdasági szempontok komplexitásában el kell döntenie, hogy melyik a jobb lehetőség: A kívülről hozott (kapott) kritikai szempontokat vagy a helyiek világát megjelenítő, ebből építkező egyedi szervezeti szituációkat kell-e feldolgozni?

Az elmúlt két évtizedben a különböző irányból induló kutatások és elméletek nem hoztak egy új menedzsment paradigmát, de néhány dologban egységesedni látszanak az elképzelések. Ilyennek tartom azt, hogy szinte valamennyi irányzat igényli a társadalmi környezet erőteljesebb figyelembe vételét, ezzel együtt egy alkalmazkodóbb vezetési és szervezési gyakorlatot. Ez valójában az eddigi globalizáció lassítását eredményezheti, és érvényesítheti az emberi faktor egyéb szempontjait is, így a társadalmi felelősségvállalást (CSR).

A menedzsment szakterületeken számos újítás, finomítás figyelhető meg, de a komplexitásra még mindig a leginkább a kontingencia elmélet alkalmazása ad egyéni felhatalmazást. A nagy dilemmát viszont az adja, vajon ki és milyen módon készíti fel a vezetésre azokat, akiknek az egyes szituációk megítélésében döntő szerepük van.

5. Egy lokális jelenség vezetési aspektusai

A rendszerváltás után a magyar falvakban valóban nagy változások kezdődtek el. Az addigra már elfogadottá váló termelőszövetkezeti gazdálkodás felbomlott, és a kárpótlási törvény felkínálta annak a lehetőségét, hogy a korábbi tulajdonviszonyok, vagy legalábbis azok egy része visszarendeződjön. A Magyarország északkeleti vidékein lévő aprófalvas településeken azonban a visszarendeződés számos veszteséggel járt. Egyre kevesebb a munkalehetőség, nagy a migráció, az előregedő településeken magas a halmozottan hátrányos helyzetű családok aránya, köztük magas az iskolázatlan cigány lakosság száma.

Ezeknek a kis településeknek azonban nagy a történelmi múlthoz való kötődése, szinte mindegyik településnek van az Árpád-korból ismert dokumentuma, több száz éves temploma, és a legtöbb büszkélkedik a magyar függetlenségi harcokból ismert nemes családjával, híres művészeivel, kiemelkedő helyi vezetőkkel. A jelenlegi települési előljáróság régi helyi családok utódjai, akiknek iskolai végzettsége, szakmai kapcsolatrendszere, anyagi háttere és közéleti tevékenysége őket a helyi elit tagjaivá emelték. A polgármesterek zömmel helybeliek, akiknek már a szülei is részt vettek a falu önkormányzatának vagy egyházának az irányításában. Korábbi kutatásaim alapján ezekről a viszonyokról tényszerűen is írtam. Az elmúlt néhány év során azonban egy új vezetési szituációra kellett felfigyelni.

A közigazgatási átszervezések ugyan érintették a települési önkormányzatok rendszerét, csökkent az önálló polgármesteri hivatalok száma, de a polgármesterek száma nem, hiszen a feladatukat továbbra is ellátó helybeli vezetők kisebb apparátussal továbbra is település első számú vezetői maradtak. Az aprófalvas települések polgármesterei sajátos módon több szervezetnek és feladatnak az ellátására kényszerülnek. Legfontosabb tisztségük az, hogy választott vezetők, akiknek a munkáltatója az adott település képviselő testülete. Valójában ez adja meg a polgármester számára azt a jogosítványt, amely több feladatot jelöl ki. Olyan állami feladatokba vonja be, amely sajátos módon értelmezi a nyugati országokban elterjedt New Public Management ideáját, amelynek legismertebb tétele az olcsó állam kialakítása. Itt ugyanis a polgármester állami és hatósági feladatok ellátásáért is egy személyben felelős. A munkanélküliek, az idősek és a sokgyerekes családok számára a legfontosabb tevékenysége a szociális ügyek intézése. A közétkeztetés, a segélyek és a rendkívüli támogatások ügyében a döntéért hozzá kell fordulni. Az önkormányzat nevében felel az intézményekért, ha még maradtak. Általában megmaradtak az óvodák, és több helyen található napközi otthon gyermekek és idősek számára is. Megjegyzendő, hogy a fenntartói kötelezettség csökkent, mivel több intézményt az egyház vagy civil szervezet működtet. A legtöbb településnek van valamilyen civil szervezete, sportegyesülete vagy óvodát, iskolát támogató alapítványa, vadásztársasága vagy más, közfeladatot is végző szervezete. A polgármester a legtöbb esetben valamelyik szervezet elnöke, ügyvivője, esetleg presbiter a helyi gyülekezetben. Egészen sajátos feladatrendszer alakult ki a közmunka programok során. A helyi polgármesterek ugyanis kezdetben nemcsak az önkormányzat pénzügyeiért feleltek, hanem teljesen spontán módon gazdálkodni kezdtek a település földjén vagy gazdasági társaságot alapítottak, amelyekben egyszerű, az iskolai végzettséget kevésbé igénylő munkát végeztek. A leggyakrabban munkaigényes zöldségtermesztésbe kezdtek, asztalos műhelyt működtetnek a tároláshoz szükséges ládakészítésre, karban tartó brigádokat a középületek festésére, javítására stb. Ezzel a közmunka programot egyfajta közösségi gazdálkodássá alakították, és ezek nem szociális szövetkezetek, sokkal jobban hasonlítanak a régi tsz működésére. Az jövedelmet vissza tudják forgatni a település működtetésébe, hiszen saját bevételeik szinte alig vannak. Végezetül a helyiek előtt is ismert módon a polgármester a saját vállalkozását is irányítja vagy ellátja az egyéb hivatali feladatait (orvos, tanár, mérlegképes könyvelő stb.).

Sorba véve ezeket a feladatokat, belátható, hogy a klasszikus irányzatok szerint lehetetlen a napi feladatát beosztani. Egyszemélyi vezető az interperszonális kapcsolatokban, az információs szerepkörben. Az igazgatási feladatait szabályok szerint kell ellátnia, és a hatósági vagy szakigazgatási tevékenysége erős törvényes felügyelet alá esik. A civil szervezetekben inkább a koordinációs munkájával van jelen, polgármesterként a legfontosabb vezetői feladata mégis a stratégia alakítása, a döntési tevékenység, amely a tekintélyét is megadja. A feladataira nincs felkészítve, legtöbbször a helyi hagyományok alapján rangsorol, és ez súlyos felelősséggel és veszéllyel jár. Elképzelhető, hogy a közösségért érzett felelősség valami olyasfajta vezetői attitűdöt idéz fel, amelyet a reformkori helyi nemesek

– köztük a nemzeti imádságunk költője, Kölcsey Ferenc, Szatmár megye akkori képviselője, fogalmaztak meg. Például 1832-ben a szegény szatmári adózó nép érdekében az akkori országgyűlés számára petíciót nyújtottak be. Így talán kialakulhatna a japánokéhoz hasonló önszabályozó vezetői magatartás. Nagyobb azonban a kísértése annak, hogy a hivatalából adódó helyi hatalmát nem a szolgálat igényével látja el, hanem a tekintélyének és anyagi előnyeinek a megtartása érdekében a település tulajdonosaként viselkedik.

Jegyzetek

1. Taylorról bővebben lásd Gulyás László (2008/b): A vezetéstudomány fejlődése az ókortól a 20. századig. In Gulyás László szerk.(2008/a): A vezetéstudomány alapjai. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 2008. 15–28. old.
2. Ezekről az irányzatokról bővebben lásd Gulyás László (2008/c): A vezetéstudomány klasszikus irányzata In Gulyás László szerk.(2008/a): 29–42. old.; Gulyás László (2008/d): Viselkedéstudományi irányzata In Gulyás László szerk. (2008/a) 43–53. old.; Gulyás László (2008/d): A tudományos modern irányzat és az integrációs irányzatok In Gulyás László szerk. (2008/a) 55–62. old.
3. <http://www.coachszovetseg.hu/debut.php>
4. Chester I. Barnard (1938 és 1968): Functions of Executive, Cambridge Barnard munkásságát kevésbé szokás a szervezetelmélet klasszikus irányzatai között részletezni, ma azonban aktualitása erősödni látszik. Ezt bizonyítja Török Gábor kiváló értekezése.
5. Dessewffy Tibor (2002): Az árnyékvilág szociológiája/ Kontrol és kreativitás az információs korban, Információs társadalom 1. sz., http://epa.oszk.hu/01900/01963/00002/pdf/infotars_2002_02_01_044-055.pdf
6. Ritzer, G. (1996): The McDonaldization of information, a kötetet többször kiadták gazdag gondolatisága és provokatív jellegének köszönhetően <http://web.simmons.edu/~chen/nit/NIT%2796/96-171-Larney.html>
7. Hidegh Anna–Gelei András–Primetz Henriett (2014): Mi a baj a modern szervezetekkel? Kritikai menedzsment elméletek, Vezetéstudomány XLV. évf. 2014. 6. 3.
8. Mayo, Elton (1946): The human problems of an industrial civilization. 2. ed. Boston: Harvard University.
9. A humanisztikus irányzatok igen sokat tettek az interdiszciplinaritás elterjesztéséért, elfogadásáért, hiszen olyan pszichológiai tényezőkkel dolgoztak, amellyel jobban érthetővé vált a munkához való viszony (Mc Gregor, vagy a szükségletek kielégítésének igénye és feltételezett sorrendje (Maslow), valamint az egyéb motivációs tényezők vizsgálata (Herzberg).
10. Marosi Miklós 1985-ben Japán vállalatok vezetése és szervezése, majd 1997-ben Távol-keleti menedzsment címmel könyvet adatott ki a Közgazdasági és Jogi kiadó közreműködésével, és folyamatosan publikált például a Vezetéstudomány folyóiratban (1986) a japán vállalatok sikeres vezetési és szervezési módszereiről, Vol. 17, No. 11. 22–28.
11. Vaszkun Balázs (2014) Vezetéstörténeti paradigmák fejlődése japánban, Vezetéstudomány, XLV. évf. 6. szám, 14–25.
12. Schein, Edgar Henri (2004): Organizational culture and leadership, San Francisco és Schein, Edgar Henri (2009): The Corporate Culture Survival Guide, New and Revised Edition és Three culture of manegment: The Key to organization.
13. Hofstede, G (2005): Kultúrák és szervezetek: az elme szoftvere, McGraw-Hill és a magyar kiadása VHE Kft, Pécs, 2008.
14. Burns, T.–Stalker, G M (1961): Manegment of innovation, Tavitock, London.
15. A Corvinus Egyetem oktatói: Hidegh Anna–Gelei András–Primetz Henriett.
16. Deezt, S (1996): Describing Differences in Approaches to Organization Siences: Rethinking Burrell and Morgan a Their Legacy, Organization Siences 7.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Burns, T.–Stalker, G M (1961): Management of innovation. Tavistock. London.
- Chester I. Barnard (1968): The Functions of the Executive. Harvard University Press. Cambridge.
- Dessewffy Tibor (2002): Az árnyékvilág szociológiája/ Kontrol és kreativitás az információs korban, Információs társadalom 1. sz. http://epa.oszk.hu/01900/01963/00002/pdf/infotars_2002_02_01_044-055.pdf
- Deetz, S (1996): Describing Differences in Approaches to Organization Sciences: Rethinking. Burrell and Morgan a Their Legacy, Organization Sciences 7.
- Fayol H. (1984): Ipari és általános vezetés. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Herzberg, Frederick (1959): Two factor theory.
- Hidegh Anna–Gelei András–Primetz Henriett (2014): Mi a baj a modern szervezetekkel? Kiritikai menedzsment elméletek, Vezetéstudomány XVL. évf. 2014. 6. 3. old.
- Hofstede, G (2008): Kultúrák és szervezetek: az elme szoftvere. VHE Kft. Pécs.
- Gulyás László (2008/b): A vezetéstudomány fejlődése az ókortól a 20. századig. In Gulyás László szerk. (2008/a): A vezetéstudomány alapjai. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 2008. 15–28. old.
- Gulyás László (2008/c): A vezetéstudomány klasszikus irányzata In Gulyás László szerk. (2008/a): A vezetéstudomány alapjai. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 29–42. old.
- Gulyás László (2008/d): Viselkedéstudományi irányzata In Gulyás László szerk. (2008/a): A vezetéstudomány alapjai. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 43–53. old.
- Gulyás László (2008/e): A tudományos modern irányzat és az integrációs irányzatok In Gulyás László szerk. (2008/a): A vezetéstudomány alapjai. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 55–62. old.
- McGregor, D. (1960): The Human Side of Enterprise. McGrawHill.
- Maslow, Abraham (1943): A Theory of Human Motivation /Originally published in Psychological Review, 1943. Vol. 50. pp. 370–396. old.
- Mayo, Elton (1946): The human problems of an industrial civilization. 2. ed. Harvard University. Boston.
- Marosi Miklós (1985) Japán vállalatok vezetése és szervezése. Budapest. (1997): Távol-keleti menedzsment, Közgazdasági és Jogi kiadó. Budapest.
- Marosi Miklós (1986): A japán vállalatok sikeres vezetési és szervezési módszereiről. Vezetéstudomány Vol. 17, No. 11. 22–28. old.
- Mintzberg H. (2010): A menedzsment művészete. Budapest: Alinea Kiadó – Rajk László Szakkollégium. Budapest.
- Ritzer, G. (1996): The McDonalidization of information, <http://web.simmons.edu/~chen/nit/NIT%2796/96-171-Larney.html>
- Schein, Edgar Henri (2004): Organizational culture and leadership. San Francisco.
- Schein, Edgar Henri (2009): The Corporate Culture Survival Guide. New and Revised Edition.
- Taylor F. W. (1983): Üzemvezetés. A tudományos vezetés alapjai, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

BERDE CSABA*–MÓRÉ MARIANN**

INTÉZMÉNYI MENEDZSMENT – AZ EGYETEMI VEZETÉS SAJÁTOSSÁGAI

INSTITUTIONAL MANAGEMENT - SPECIFICITY OF THE UNIVERSITY MANAGEMENT

ABSTRACT

This paper aim to expound the international literature, the Hungarian law came into effect after the democratic revolution and the management structures for higher education system. This article also seeks to find ways through managerial tasks are changed and assignments are delegated and shared. The authors analyze the professional structures at universities and feature the indicators and indexes of proficiency. In the authors' opinion universities are professional organizations which mean their autonomy cannot regulate by the law. The restriction of professional independence may cause operational problems. Finally authors try to find new aspects and perspectives the definition of institutional management.

1. Bevezetés

Az institucionalizmus az elmúlt század utolsó évtizedeiben megjelenő új irányzat, megközelítési mód a menedzsment területén. Alapgondolata, hogy a társadalmi és gazdasági szervezetek működését az adott társadalom intézményi berendezkedése befolyásolja, irányítja, szervezi. Az irányítási forma elterjedése a demokratikus szövetségi rendszerek kialakulásának szerves következménye. Az Európai Unió kibővülésének egyik eredménye lett, hogy a létrejött jelentős uniós intézményi struktúra tovább erősítette ezt a folyamatot. Az intézményi menedzsment mára önálló vezetési irányzattá – paradigmává – vált, kialakult empirikus ismeretanyaga, eljárása, módszerei. Az institucionalista menedzsmentben két szint definiálható. A makro-szint egy-egy társadalom, vagy nagyobb rendszer intézményi berendezkedését, struktúráját s ezen keresztül a társadalom és gazdaság működtetését, összehangolását, szervezését, vezetését, ellenőrzését jelenti. A mikro-szinten az egyes intézmények vezetésének és működtetésének feladatait értjük alatta. A cikk ez utóbbi szinten a felsőoktatási intézmények vezetési sajátosságait vizsgálja, elemzi.

2. Történeti előzmények

A rendszerváltás Magyarországon a felsőoktatási intézmények számára is radikálisan új környezetet teremtett. Az 1999-ben elfogadott LII. Felsőoktatási Törvény alapján megkezdődött az intézményhálózat átalakítása, amelynek legfontosabb eleme az egyetemi integráció. Az átalakítás eredményeként az 55 állami intézmény helyett 30 felsőoktatási intézmény jött létre, közülük 17 kapott egyetemi rangot. Az Állami Számvevőszék felsőoktatási intézmények integrációját vizsgáló jelentése¹ szerint az 1995/96-os tanévben az egy egyetemi oktatóra jutó hallgatók száma 5,41 fő, míg az integrációt követően ugyanez a mutató 10,5 főre változott. Összes-

* Prof. Dr. Berde Csaba egyetemi tanár – Debreceni Egyetem Gazdaságtudományi Kar.

** Dr. habil. Móré Mariann egyetemi docens – Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar.

ségében elmondható, hogy az integráció előtt az egy intézményre jutó hallgatók száma 4 940 főről 13 962 főre növekedett úgy, hogy 5 egyetemen 20 000 fő feletti lett a hallgatói létszám. A szervezeti egységek átalakulása természetes következménye az integrációnak. Az ÁSZ jelentése megállapítja, hogy az integráció eredményeként létrejött intézményeknek csak a fele hagyta meg a jogelődök kari struktúráját. A gazdasági szervezeti egységek átalakítása minden intézményben megtörtént, gazdasági főigazgatóságok jöttek létre. Az átalakulás eredményeként az egyetemek és főiskolák 82%-a döntés-előkészítés megalapozottsága érdekében új szervezeti megoldásokat alkalmazott. A felsőoktatás intézményrendszere szinte még ki sem heverte az integráció következményeit, máris újabb kihívások elé nézett. A hallgatói létszámmegnövekedés rendkívül gyorsan érte el a hálózatot. A folyamatos létszámmegnövekedést követelő társadalmi nyomás és a finanszírozási problémák között feloldhatatlannak tűnő ellentmondás feszült. A létszámmegnövekedésnek részben az oktatáspolitikai, részben a demográfiai mutatók változása vetett véget. A változásokat jól mutatja a Debreceni Egyetem példája.² Az egyetem az integrációt követően 2000-ben 21 747 hallgató összlétszámmal jelent meg a statisztikákban. 2006-ban 29 381 fő, 2011-ben már 32 359 fő a létszám, amely 10 év alatt közel 50%-os emelkedést jelentett. 2013-ban 29 714 hallgatója volt a Debreceni Egyetemnek, amely szinte a 2006-os adatokkal azonos. Az oktatáspolitikai információk, a nemzetközi trendek és a demográfiai adatok a várható hallgatói létszám további csökkenését vetítik elő, amely újabb kihívások elé állítja az intézményeket. A környezethez való alkalmazkodásra, a kihívásokra adott megfelelő válasza csak azok intézmények lesznek képesek, amelyek készek a stratégiai irányváltásra, s ehhez megfelelő menedzsmenttel rendelkeznek.

3. Változó egyetemi feladatok

Az egyetem történetét 1088-ig vezethetjük vissza, amikor Bolognában egy Pepone nevű mester magániskolát nyitott, s az itt zajló oktatási folyamat eredménye lett a római jog újra éledése. Az első „igazi” egyetemnek az 1200-as évek körül a Notre-Dame székesegyház tanárai által létrehozott párizsi egyetemet tekinthetjük. A modern egyetem, a napjainkban is klasszikusnak nevezett egyetemi funkciók a Humboldti Egyetem megalakulásával alakultak ki. Az 1810-ben létrejött intézmény az oktatás-kutatás együttesét helyezte középpontba. Míg a korábbi évszázadokban az egyetemi oktatóktól nem vártak el tudományos eredményeket, addig az új szellemiségű egyetemen már az oktatói és hallgatói munkának is szerves részévé kellett válnon a tudományos kutatás. Az egyetemi oktatók új kapcsolati rendszerben, nemzetközi térben találták magukat, amely az intézmény falain kívül is bizonyította eredményességüket. Az oktatói létnek ez a modern megközelítése a mai napig meghatározza az egyetemek világát annak ellenére, hogy az intézmények életében egyre nagyobb szerepet kap az ún. „harmadik misszió”,³ a társadalmi szerepvállalás növelése, új technológiai tudás birtoklása, a gazdasági szereplők részére új kompetenciák átadása. Ezt erősíti az Európai Egyetem Magna Chartája,⁴ amely 430 rektor aláírásával fogalmazta meg az egyetem feladatait:

- az egyetemek a társadalom egészét szolgálják
- minden politikai és gazdasági hatalommal szemben erkölcsi és szellemi vonatkozásban független
- a kutatás az oktatás és a képzés szabadsága az egyetemek alapelve.

A felsőoktatási kultúra is jelentős változáson megy keresztül, idézi Barakonyi⁵ Vilalta megállapításait. Számos olyan elemet fedezhetünk fel, amely korábban az üzleti életre volt jellemző: felelősség, minőségbiztosítás, teljesítményértékelés, akkreditáció, társadalmi

kihívások, értéket pénzért, globalizáció. A hagyományos egyetem mellett megjelenik a gazdálkodó egyetem, szolgáltató egyetem, vállalkozó egyetem modellje,⁶ amelyek elhatárolható működési rendjét mutatja az 1. táblázat.

1. táblázat. A felsőoktatási intézmények típusai a működési rend egyes elemei szerint

Table 1. Types of higher education institutions (elements of operational order)

	Az állam szerepe	A szervezet irányítása	Bevételek	Társadalmi, gazdasági kapcsolatok
Hagyományos	Erős állami kontroll	Professzori vezetés	Kizárólag állami támogatás	Laza kapcsolat
Gazdálkodó	Indirekt irányítás	Ügynevezett menedzser típusú vezetés	Állami forrás és pályázatok	Cél a bevonás
Szolgáltató	Tudatos, autonóm gazdálkodás	Ügynevezett menedzser típusú vezetés	Inkább teljesítmény alapján	Törekvés szerves kapcsolatra
Vállalkozó	Szinte teljes autonómia	Tiszta menedzser típusú vezetés	Teljesítmény alapján	Szoros, egyenrangú kapcsolat

Forrás: saját szerkesztés Hrubos (2004) alapján

A táblázatban a szervezet irányítási rendszerében jól elhatárolható a hagyományos egyetem modellje a többitől. Az irányítást a gazdálkodó-, szolgáltató-, vállalkozó egyetem esetében egy erősödő operatív menedzsment szervezet végzi, amely egyaránt kell, hogy képviselje az akadémiai és üzleti értékeket és érdekeket, menedzseli a felsőoktatási intézményt.

4. Fogalmi megközelítések

Az előzőekben már utaltunk arra, hogy a felsőoktatásban számos olyan elem fedezhető fel, amely korábban az üzleti világra volt jellemző. A szervezeti struktúra elemzésének tekintetében érdemes áttekinteni azokat a különböző szerzők által vizsgált faktorokat, amelyek a szervezeti struktúrát befolyásolják. Pierog⁷ és Bába⁸ úgy vélik, hogy a szervezeti struktúrát alapvetően meghatározzák azok a tevékenységek, amelyek megvalósítására a szervezet vállalkozott. A hatékony struktúra működésének alapfeltétele az emberi erőforrás összetétele, képzettsége, speciális adottságai. Lényeges tehát a humán tőke megfelelő betanítása, beillesztése a szervezeti struktúrába.⁹

A szervezetek fontos jellemzője a hierarchikus viszonyok rendszere a kommunikációs rendszer tükrében.¹⁰ Dajnoki vizsgálatai alapján a szervezeti forma hatással van a különböző vezetési feladatok fontosságának megítélésére is.¹¹

A működési szakterület sajátosságai és a környezeti elvárások szervezetformáló hatásai-ra hívja fel a figyelmet Lácay.¹² Palatinus a folyamatszemplét jelentőségét hangsúlyozza,

amelynek alkalmazása segíti az egyes tevékenységek közötti ok-okozati kapcsolatrendszer megértését.¹³ Gergely a teljesítményértékelés nehézségeire hívja fel a figyelmet és kiemeli, hogy a piaci szférában működő teljesítményértékelő rendszerek alkalmazása ezen a rendszeren kívül nehézségekbe ütközik.¹⁴

Ezt figyelembe véve mutatja be Keczer az Európai Bizottság felsőoktatási rendszerek értékelésére javasolt dimenzióit.¹⁵ Mohácsi az egyetemről kibocsátott hallgatók munkaerőpiaci elhelyezkedését, a munkaadók elvárásainak és véleményének klaszterét valamint a munkaadók ideális kompetencia térképét ismerteti.¹⁶

Az egyetem működési jellemzőinek változásához érdemes megvizsgálnunk azt, hogy a felsőoktatási intézmények mennyiben tekinthetők azonosnak vagy eltérőnek minden más szervezethez képest, s ezzel vezetésük, menedzselésük módszereiben és struktúrájában alkalmazhatók-e a szervezetekre érvényes metódusok. Reedings úgy véli, hogy az egyetem nem rendszer (egy adott céllal rendelkező szervezet), hanem a felvilágosodás korának egyetem eszményéből táplálkozva olyan mintaközösség, amelyben az egyéni céljait követő felvilágosult (az Ész által vezérelt) tagok képesek a harmonikus együttélésre és együttműködésre.¹⁷

Ezzel szemben Kováts szerint az egyetemek speciális szervezetek, olyan vonásokkal rendelkeznek, amelyek megkülönböztetik őket minden más szervezettől. Az egyediséget jelzi, hogy az egyetemek 900 éves múltat tekintenek vissza, s ez olyan dimenziókat nyit meg, amely a menedzsment szakirodalom fókuszában lévő szervezetek kapcsán értelmezhetetlen: a társadalmi beágyazottság változásának hatásait.¹⁸

Mintzberg a szervezeteket öt alapvető típusba sorolta: vállalkozói szervezet, bürokratikus szervezet, professzionális szervezet, divizionális szervezet, adhocratikus szervezet, amelyek közül a professzionális szervezet leírása illik az egyetemre. Olyan szervezettípusról van szó, amelyben az operatív feladatokat ellátók súlya és önállósága jelentős. Professzionális szervezet azért is, mert az egyetemi munka magas fokú szakmai önállóságot igényel, amely alig standardizálható. Az oktatók szakmai és erkölcsi tudatosságuk alapján hoznak döntéseket, ezért a szervezet működésének alapfeltétele az autonóm szereplők közötti megegyezés.

Wick szerint az oktatási intézmények laza kötődésű szervezetek, amelyekben pl. a teljesítmények megfelelő ellenőrzésének lehetetlensége vagy annak hiánya miatt a kitűzött célok és a szükséges cselekvések nem feltétlenül kapcsolódnak össze. Ezt a laza kötődést igazolja, hogy az egyetemeken az oktatókra kétféle függés jellemző. Ahogyan arra már a Humboldti Egyetem megalapítása kapcsán utaltunk az oktatók csak részben/lazán kötődnek ahhoz az intézményhez, amelynek alkalmazottai. Kutatási eredményeik közzététele kapcsán legalább ilyen erősen kötődnek ahhoz a szakmai területhez, amelynek művelői. Szakmai beágyazottságuk bizonyítéka a bizottságokban, testületekben, kutatási projekteken végzett munka, amely inkább szolgálja elismertségüket, mint az intézmény falain belül folytatott oktatási tevékenység. Előmenetelük ezekben a külső testületekben végzett munkától legalább annyira függ, mint annak az intézménynek a vezetésétől, amelyben munkavállalói státuszban vannak. Ez a kettősség azonban nem csupán az egyénre, hanem magára az egyetemi működésre is hatással van.

A nemzetközileg elismert egyetemi professzorok „öregbitik” az egyetem hírnevét, ezért rendkívüli szabadságjogokkal, önállósággal rendelkeznek, nehogy más intézménybe távozzanak. Munkájukat magas fokú szakmai önállóság, kreativitás, önálló döntéshozatal jellemzi, közvetlen utasításokkal csak kis mértékben irányíthatók. Egy-egy jelentős szakmai potenciált képviselő professzor „megszerzéséért” az egyetemek komoly anyagi áldozatokat is képesek hozni. Az akadémiai önállóság mellett azonban a modern egyetemeken jelentős tényezővé a nagyszámú kiszolgáló apparátus, adminisztratív állomány, akiknek tagjai ma-

gasan képzettek, a folyamatok megvalósításában elengedhetetlen végrehajtói feladatokat látnak el. Irányításukat inkább az autokratikus, szigorú rend, fegyelem, hierarchia, utasítás-számonkérés-ellenőrzés jellemzi. Az alkalmazottak szervezethez való eltérő függősége tehát a kettős vezetési stílus megjelenését eredményezi.

5. Vezetési modellek

Az egyetem belső világának ezt a sokszínűségét tovább árnyalják azok a hatások, amelyek az elmúlt évtizedekben érték a felsőoktatás világát:

- az integráció és a tömegesedés eredményeként az intézményi méretek növekedése,
- a finanszírozás változásai,
- az intézmények közötti verseny,
- a foglalkoztatási szerkezet változása.

Az intézményi méretek szerepe: a hallgatói expanzió idején, a KSH (2006) adatai szerint a Debreceni Egyetemen 7270 fő, a Szegedi Tudományegyetemen 6915 fő, a Pécsi Tudományegyetemen 6914 fő volt a teljes alkalmazotti létszám. Az adatok azt jelentik, hogy ezekben a városokban az egyetemek a legnagyobb foglalkoztatók. Az alkalmazotti létszám mellett természetesen a megnövekedett hallgatói létszám is befolyással van arra, hogy új rendszereket kell alkalmazni, új szervezeti struktúrákat kell kiépíteni. A nagy létszám miatt a képzési programokat már csak elektronikusan lehet nyilvántartani, a tanulmányi ügyek intézése valamennyi egyetemen már csak az informatikai rendszeren keresztül történhet.

A finanszírozás változásai: a rendszerváltás előtt az intézmények teljes bevételét az állami támogatás jelentette. Az integrációt követő hallgatói létszámnövekedést nem követte az állami finanszírozás emelkedése, amelyre a megoldást a saját bevételek megeremtése jelentette. Költségtérítési képzések indultak, a szabályozók felpuhulásának következtében lehetővé vált külső támogatások fogadása, spin-off cégek alapítása, díjköteles szolgáltatások nyújtása. A finanszírozás változása azt eredményezte, hogy az állami támogatás aránya 50–70% alá csökkent.¹⁹

Az intézmények közötti verseny: a költségvetési intézkedések, a kiszélesedő egyetemi nemzetközi kapcsolatok, a felnőttoktatásban való részvétel lehetősége, az expanziót követő csökkenő hallgató létszám eredményeként a felsőoktatási intézmények olyan piaci környezetbe kerültek, amelyet korábban csak az üzleti világ szereplői ismerhettek. A verseny ugyanazoknak a technikáknak az alkalmazását hívta elő az egyetemekből, amelyeket a gazdasági élet szereplői is alkalmaznak: külső kapcsolatok erősítése, marketing, PR, projekttevékenység, piacelemzés, portfólióváltás.

A foglalkoztatási szerkezet átalakulása: a felsőoktatási intézmények eredményes működtetése már nem közvetlenül az oktatók és kutatók szellemi teljesítményétől függ. Először a hallgatói létszámemelkedés, majd a verseny okozta kihívásoknak való megfelelés eredményeként az összes alkalmazott közül egyre nagyobb arányt foglalnak el a nem oktatói státuszban dolgozók (a Debreceni Egyetemen 2006-ban a 7270 munkavállaló közül csak 1539 az oktató).

Az elemzett hatások azt vetítik előre, hogy a felsőoktatási intézmények eredményes működtetése stratégia-, gazdálkodási-, oktatási szemlélettel és ismeretekkel rendelkező vezető testületet kíván. Az intézmény irányítás szempontjából McNay négy alaptípust különböztetett meg:²⁰

- kollegiális módon irányított egyetem (nagyfokú a szabadság),
- bürokratikus módon irányított egyetem (erős a szabályozottság),
- cégszerűen működő egyetem (erős vezetés),
- vállalkozó egyetem (a piac figyelése).

Hrubos meglátása szerint három dimenziója van a 21. század egyetemének, amely három különböző vezetési modellt kíván:²¹

- akadémiai dimenzió (az oktatás szakmai és tartalmi kérdései, kutatás): kollegiális vezetés,
- bürokratikus dimenzió (az összetett szervezet működtetése): bürokratikus vezetés,
- gazdálkodási dimenzió: menedzser modell.

A szerző szerint a modern egyetemi vezetése a három paralel vezetési vonalat elfogadó szervezeti modell, amely az európai példák alapján sok konfliktust generál. Walker az egyetemek megváltozott feladatrendszeréhez köt vezetési területeket. Figyelembe véve szempontrend-szerét, s azt kiegészítve az alábbi területek elkülönítését látjuk indokolt-nak:²²

- a szervezeti kultúra tudatos építé-
se/alakítása, - stratégiai tervezés, - gazdálkodás, - humán erőforrás menedzsment, - hallgatói szolgáltatások menedzselé-
se, - külső kapcsolatok menedzselése, | <ul style="list-style-type: none"> - tudásmenedzsment, - kutásmenedzsment, innováció me-
nedzsment, - minőségbiztosítás, - változásmenedzsment, - marketingmenedzsment. |
|--|--|

A vezetéssel összefüggő fogalmi megközelítések a magyar felsőoktatási térben úgy ér-
telmezhetők, ha elemezzük azokat a törvényeket, amelyek a működés rendjét meghatáro-
zák.

6. Egyetemi vezetés a törvényi felhatalmazás alapján

A rendszerváltást követően a felsőoktatás intézményrendszerét az 1993. évi LXXX. törvény szabályozta. A törvény értelmében a felsőoktatási intézmény szakmailag önálló, önkormányzattal rendelkező jogi személy, amely szervezetét maga alakítja ki, ennek mű-
ködéséről az egyetemi/főiskolai tanács dönt. Pénzügyi források a költségvetési támogatá-
son kívül szolgáltatások díjbevétele, tandíj, költségtérítés díja, vállalkozási tevékenység
bevétele. Az egyetemet a rektor vezeti helyettesekkel, az igazgatás vezetője a főtitkár, a
gazdasági szervezet vezetője a gazdasági főigazgató. Az intézmény vezető testülete az
intézményi tanács, amelynek elnöke a rektor. A rektor személyéről az intézményi tanács
dönt, a köztársasági elnök bízza meg.

A 2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról megfogalmazása szerint a felsőoktatási
intézmény oktatási, kutatási, szervezeti és működési, és gazdálkodási kérdésekben auto-
nóm. Az új törvény nem részletezi a pénzügyi forrásokat, az államháztartás alrendszereiből
származó támogatás, valamint államháztartáson kívüli forrásból származó bevétele fel-
használása biztosíthatja a feladatellátást. Változás az előző törvényhez képest, hogy véle-
ményező, a stratégiai döntések előkészítésére és a döntések végrehajtásának ellenőrzésére
egy közreműködő szervet, a gazdasági tanácsot jelöli meg, amely a vezetőjét tagjai közül
választja meg. A tanácstagság feltétele csupán a felsőfokú végzettség, nem követelmény az
intézménnyel való munkakapcsolat; a tagság 5 évre szól. A gazdasági tanácsba tagokat
delegál a szenátus, az oktatási miniszter, hivatalból tagja a rektor és a gazdasági főigazga-
tó. A gazdasági tanács jelentőségét mutatja, hogy a törvény a felsőoktatási intézmény fel-

építését részletező rendelkezései közül elsőként említi a tanácsot, s három paragrafusban részletezi feladat-, és hatáskörét.

A 2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról III. fejezete rendelkezik a működés alapelveiről, amelyben nem utal a szakmai önállóság, vagy az autonómia kérdésére. Vezető testület a szenátus, amelynek elnöke a rektor. A szenátus nem rektort, csak rektor-jelöltet/jelölteket választ, akik közül a miniszternek van joga javaslatot tenni a rektori cím elnyerésére a köztársasági elnök felé. Az intézmény első számú vezetője és képviselője a rektor, aki az alaptevékenységnek megfelelő működtetésért felelős. A törvény 13/A §-a szerint az intézmény működtetését a kancellár végzi, felette a munkáltatói jogokat a miniszter gyakorolja. Gazdasági tanács működtetésének lehetőségét a törvény a szenátus hatáskörébe helyezi.

A törvény nem részletezi a bevételi forrásokat, a szenátus jogosultsági köréből azonban kiolvasható, hogy a felsőoktatási intézmény a bevételi forrásokat gazdálkodó szervezet létrehozásával, vagy abban részesedés vásárlásával kiegészítheti.

A rendszerváltás utáni törvényi szabályozások változásának egyik leginkább szembetűnő eleme az autonómia és az önállóság kérdése. Az 1993. évi törvény és annak rendeletei még értelmezik a szervezeti és működési önállóságot, az önkormányzás elvét. A 2005. évi törvény széleskörű autonómiát biztosít oktatási-, működési-, szervezeti területeken. A 2011. évi törvény már nem rendelkezik az autonómia és az önállóság területeiről, a pénzügyi gazdálkodásban az önállóság korlátozásáról intézkedik.

7. Összegzés

A törvényalkotók a felsőoktatási intézmények esetében az autonómiát jogi kérdésként értelmezik, törvényi úton igyekeznek befolyásolni azt. Vezetési-szervezési oldalról megközelítve viszont Mintzberg elmélete alapján egyértelmű, hogy a szakértői struktúrákban az autonómia nem jogi-, hanem szakmai elvek alapján jön létre.²³ A szakértői struktúrák meghatározói magas fokú szakértelemmel rendelkezők, egyetemeken az oktatók és kutatók. A szakértők szakmai önállósága megkérdőjelezhetetlen, ennek megkérdőjelezése a struktúra önfelszámolásához vezetne. A szakértők szakmai tevékenységének eredményei ismertséget, elismerést, szakmai kapcsolatokat generálnak, amely megeremti az autonómia alapját. Az egyetemi struktúra sajátos intézeti-tanszéki szerveződése révén nem csak az önálló szakértő értelmezhető, hanem a vezető oktatók körül kialakult csoportok, műhelyek, iskolák is. Ezek a szerveződések egyértelműen definiálják saját oktatási-kutatási területüket, teljesítményük, eredményeik erősítik egymást, elismertségük révén még szélesebb kapcsolatrendszer alakul ki. Az általuk művelt diszciplínák sajátosságai és kutatási eredményei alapján határozzák meg önmagukat és különülnek el más csoportoktól, esetükben is értelmezhető az autonómia. A diszciplináris orientáció olyan mértékű specializálódást indít el, hogy az egyes szakértők vagy szakértői csoportok csak egy szűk szakmai területet művelése mellett képesek kiemelkedő eredményeket, más területek művelésére (oktatására, kutatására) nem alkalmasak. A tevékenységükhöz kötődő önállóság további autonómia elemek kialakulásához vezet, amely a munkaszervezésben, kapcsolatrendszerben, pénzügyi források megszerzésében realizálódik. Az így működő struktúra eredményeként a szakértők nem helyettesíthetők, munkájuk legfeljebb csak közvetetten befolyásolható.

Az egyetemi szervezeti autonómia meglátásunk szerint csak látszólag jogi kérdés. Az autonómia valódi forrása az egyetem sajátossága, szakmaisága, a szervezet sikerességének záloga. Az autonómia korlátozása a szakmai munka akadályozására működési zavarokat, teljesítménycsökkenést eredményez.

JEGYZETEK

1. <http://www.asz.hu/jelentes/0311/jelentes-a-felsooktatasi-intezmenyhalozat-integraciojanak-ellenorzeserol/0311j000.pdf> (letöltés: 2014. 10. 02.)
2. http://www.unideb.hu/portal/sites/default/files/toгыib/Masolat_eredetijeosszletszam_2000_2013.pdf (letöltés: 2014. 10. 02.)
3. Farkas Krisztina–Vilmányi Márton (2013): Felsőoktatási menedzsment, stratégiai tervezés és vezetői információs rendszer. In: AVIR Kézikönyv Educatio Kft. Budapest. 9–24. old.
4. https://www.felvi.hu/pub_bin/kep/felsooktatasi-muhely/magna_charta_magyar.pdf (letöltés: 2014. 10. 01.)
5. Barakonyi Károly (2004): Egyetemi kormányzás. Merre tart Európa? Közgazdasági Szemle LI. évf. június, 584–589. old.
6. Hrubos Ildikó (2004): A gazdálkodó egyetem. Felsőoktatási Kutató Intézet. Új Mandátum. Budapest.
7. Pierog Anita (2013): Új vezetési kihívás: civil szervezetek. VIKEK Közleményei III. évf. 1–2. sz. (No. 5–6.), 159–166. old.
8. Bába Éva (2010): Az időtényező szerepe a tartalmi vezetési feladatokban. VIKEK Közleményei II. évf. 2–3. sz. (No. 3–4.) Szeged, 126–133. old.
9. Kozák Anita (2014): Személyes szerepek és feladatok a munkahelyi beillesztés folyamatában. In: Lácay M. (szerk.) Társadalomtudományi dimenziók az oktatásban. DUPress Kiadó, Debrecen, 321–331. old.
10. Juhász Csilla (2012): Ösztönzés-menedzsment. VIKEK Közleményei IV. évf. 4. sz. (No. 10) Szeged, 139–148. old. Lásd még Gulyás László (2008/b): Ösztönzés-menedzsment. In: Gulyás László szerk. (2008/a): A humán erőforrás menedzsment alapjai. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 169–183. old.
11. Dajnoki Krisztina (2006): Vezetési feladat vizsgálatok. „Agrárgazdaság, vidék, régiók – multifunkcionális feladatok és lehetőségek” XLVIII. Georgikon Napok és 15. ÖGA találkozó CD kiadványa, Keszthely
12. Lácay Magdolna (2014): A szervezetfejlesztés és a szervezeti kultúra kapcsolatának vizsgálata egy térség vállalkozásaiban. VIKEK Közleményei VI. évf. 1–2. sz. (No. 14–15) Szeged, 78–88. old.
13. Palatinus Brigitta (2014): A folyamatorientált vezetési filozófia szemléletének adaptálása egy konkrét kutatási projektben. VIKEK Közleményei VI. évf. 1–2. sz. (No. 14–15), 137–146. old.
14. Gergely Éva (2011): A teljesítménymenedzsment gyakorlata a vállalati szférában és az önkormányzatoknál. VIKEK Közleményei III. évf. 1–2. sz. (No. 5–6.) Szeged, 192–197. old.
15. Keczer Gabriella (2013): A közép-európai országok felsőoktatási rendszereinek teljesítménye. VIKEK Közleményei V. évf. 1. sz. (No. 12), 7–14. old.
16. Mohácsi Márta (2008): Felsőoktatás, versenyképesség, innováció az Észak-alföldi régióban. Felnőttképzési Folyóirat, 2008/3. 48–50. old.
17. Reedings Bill (1996): The University in Ruins. Cambridge and London. Harvard University Press. (<http://raley.english.ucsb.edu/wp-content/uploads/234/Readings.pdf>) (letöltés: 2014. 09. 20.)
18. Kovács Gergely (2009): Az egyetem, mint szervezet. In: Drótos György-Kovács Gergely (szerk.): Felsőoktatás menedzsment. Aula Kiadó. 63–86. old.
19. Derényi András (2009): A magyar felsőoktatás átalakulása 1989 és 2008 között. In: Drótos György-Kovács Gergely (szerk.): Felsőoktatás menedzsment, 31–62. old.
20. McNay (1995): From the Collegial Academy to Corporate Enterprise: The Changing Cultures of Universities. In: Schuller Tom (eds): The Changing University? p. 106. Figure 9.1. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED415725.pdf> (letöltés: 2014. 09. 10.)
21. Hrubos Ildikó (2006): A 21. század egyeteme. In: Educatio 2006/4. 665–683. old.
22. Walker Elisabeth (2000): Developing Managers. In: Warner David- Palfreyman David (eds): Higher Education Management. Open University Press Buckingham. (letöltés: 2014. 09. 30.) <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED415736.pdf>
23. Mintzberg Henry (2010): A menedzsment művészete. Alinea Kiadó, Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barakonyi Károly (2004): Egyetemi kormányzás. Merre tart Európa? Közgazdasági Szemle LI. évf. június, 584–589. old.
- Bába Éva (2010): Az időtényező szerepe a tartalmi vezetési feladatokban. VIKEK Közleményei II. évf. 2–3. sz. (No. 3–4.) Szeged, 126–133. old.
- Dajnoki Krisztina (2006): Vezetési feladat vizsgálatok. „Agrárgazdaság, vidék, régiók – multifunkcionális feladatok és lehetőségek” XLVIII. Georgikon Napok és 15. ÖGA találkozónak CD kiadványa, Keszthely
- Derényi András (2009): A magyar felsőoktatás átalakulása 1989 és 2008 között. In: Drótos György–Kováts Gergely (szerk.): Felsőoktatási menedzsment, 31–62. old.
- Farkas Krisztina–Vilmányi Márton (2013): Felsőoktatási menedzsment, stratégiai tervezés és vezetői információs rendszer. In: AVIR Kézikönyv Educatio Kft. Budapest, 9–24. old.
- Gergely Éva (2011): A teljesítménymenedzsment gyakorlata a vállalati szférában és az önkormányzatoknál. VIKEK Közleményei III. évf. 1–2. sz. (No. 5–6.) Szeged, 192–197. old.
- Gulyás László (2008/b): Ösztönzés-menedzsment. In: Gulyás László szerk. (2008/a): A humán erőforrás menedzsment alapjai. JATE Press-Szegedi Egyetemi Kiadó. 169–183. old.
- Hrubos Ildikó (2004): A gazdálkodó egyetem. Felsőoktatási Kutató Intézet. Új Mandátum. Budapest.
- Hrubos Ildikó (2006): A 21. század egyeteme. In: Educatio 2006/4. 665–683. old.
- Juhász Csilla (2012): Ösztönzés-menedzsment. VIKEK Közleményei IV. évf. 4. sz. (No. 10) Szeged, 139–148. old.
- Keczer Gabriella (2013): A közép-európai országok felsőoktatási rendszereinek teljesítménye. VIKEK Közleményei V. évf. 1. sz. (No. 12), 7–14. old.
- Kováts Gergely (2009): Az egyetem, mint szervezet. In: Drótos György–Kováts Gergely (szerk.): Felsőoktatási menedzsment. Aula Kiadó, 63–86. old.
- Kozák Anita (2014): Személyes szerepek és feladatok a munkahelyi beillesztés folyamatában. In: Lácza M. (szerk.) Társadalomtudományi dimenziók az oktatásban. DUPress Kiadó, Debrecen, 321–331. old.
- Lácza Magdolna (2014): A szervezetfejlesztés és a szervezeti kultúra kapcsolatának vizsgálata egy térség vállalkozásaiban. VIKEK Közleményei VI. évf. 1–2. sz. (No. 14–15) Szeged, 78–88. old.
- McNay (1995): From the Collegial Academy to Corporate Enterprise: The Changing Cultures of Universities. In: Schuller Tom (eds): The Changing University? p. 106. Figure 9.1. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED415725.pdf> (letöltés: 2014. 09. 10.)
- Mintzberg Henry (2010): A menedzsment művészete. Alinea Kiadó, Budapest.
- Mohácsi Márta (2008): Felsőoktatás, versenyképesség, innováció az Észak-alföldi régióban. Fel-nőttképzési Folyóirat, 2008/3. 48–50. old.
- Palatinus Brigitta (2014): A folyamatorientált vezetési filozófia szemléletének adaptálása egy konkrét kutatási projektben. VIKEK Közleményei VI. évf. 1–2. sz. (No. 14–15), 137–146. old.
- Pierog Anita (2013): Új vezetési kihívás: civil szervezetek. VIKEK Közleményei III. évf. 1–2. sz. (No. 5–6.), 159–166. old.
- Reedings Bill (1996): The University in Ruins. Cambridge and London. Harvard University Press. (<http://raley.english.ucsb.edu/wp-content/uploads/234/Readings.pdf> (letöltés: 2014. 09. 20.))
- Walker Elisabeth (2000): Developing Managers. In: Warner David- Palfreyman David (eds): Higher Education Management. Open University Press Buckingham. (letöltés: 2014. 09. 30.) <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED415736.pdf>
- KSH (2006): Társadalmi ellátórendszerek. KSH Budapest

Internetes források:

- <http://www.asz.hu/jelentes/0311/jelentes-a-felsooktatasi-intezmenyhalozat-integraciojanak-ellenorzeserol/0311j000.pdf> (letöltés: 2014. 10. 02.)
- http://www.unideb.hu/portal/sites/default/files/togyib/Masolat_eredetijeosszletszam_2000_2013.pdf (letöltés: 2014. 10. 02.)

https://www.felvi.hu/pub_bin/kep/felsooktatasi_muhely/magna_charta_magyar.pdf (letöltés: 2014. 10. 01.)

http://www.nefmi.gov.hu/letolt/statisztika/okt_evkonyv_2009_2010_100907.pdf (letöltés: 2014. 09. 23.)

Törvények:

1993. évi LXXX. törvény a felsőoktatásról

2005. évi CXXXIX. törvény a felsőoktatásról

2011. évi CCIV. törvény a nemzeti felsőoktatásról

VIZI LÁSZLÓ TAMÁS:

„Kövesd példájokat vitéz eleidnek...”

A magyar nemesi felkelés a francia háborúk időszakában, különös tekintettel Székesfehérvár és Fejér vármegye inszurrekciós szerepére

Székesfehérvár, Városi Levéltár és Kutatóintézet, 2014. 300. p.

A 18–19. század fordulójával foglalkozó magyar történetírás által máig sokat vitatott, ellentmondásokkal terhelt eseményének, a századforduló nemesi felkeléseinek Fejér vármegyei feldolgozására és összegzésére vállalkozott 2014 őszén megjelent könyvében Vizi László Tamás, a Kodolányi János Főiskola Nemzetközi Tanulmányok és Történelem Intézeti Tanszék főiskolai tanára. A szerző ezirányú, évtizedes tudományos érdeklődését, konferencia-előadásait és a témakörben megjelent publikációit ismerve már a könyv kézbevétele előtt biztosak lehettünk abban, hogy kiterjedt forrásadatbázis és szakirodalom feldolgozásával szakszerű, és értő feldolgozást kapjuk kézhez a magyar történelem egyik legellentmondásosabb nemesi intézményének, az inszurrekciónak.¹

A magyar nemesi hagyományban majd évezredes múltra visszatekintő, országosan is szabályozott szinten már az Aranybullában megragadható, fénykorát azonban a középkorban élő, és a történelem előrehaladtával folyamatosan változó, törvények sorával szabályozott nemesi felkelés a reformkorig, a modern polgári Magyarország kialakulásáig szerves részét képezte az ország védelmi rendszerének, hadszerűzetének.

Mindenképpen fontos, hiánypótló műnek tekinthető tehát Vizi László Tamás könyve, hiszen a téma tárgyyszerű és objektív feldolgozására a kellő történelmi távlat hiányában és érzelmi-politikai elfogódottság okán egészen napjainkig nem került sor, nem lehetett a témát az aktuálpolitikai értelmezések mocsarából kiemelni. Az inszurrekció adta témák feldolgozása ugyan a dualizmus korában kezdetét vette, de a korai publikációk inkább hadtörténeti jellegűek voltak, a katonai események, vagy részterületek bemutatására vállalkoztak, a múlt század első évtizedének historizáló hangulatában született, ugyanakkor alapos forrásfeltáráson alapuló feldolgozásainak többségét pedig a nemesi intézmények iránti túlzott elfogultság, a kritika hiánya jellemezte. A Horthy-korszak történelemfelfogása ugyan némi pozitív változást hozott, és megkezdődött az inszurrekció hadtörténeti alaposágú, szaktudományos feldolgozása, de e munkák sem álltak össze szintézissé, a második világháborút követő évtizedek ellenséges politikai légköre pedig már nem tette lehetővé a történeti összefoglalás megírását, sőt, reakciónak tekintette a háború előtti Magyarország minden intézményét, így az inszurrekciót is igyekezett a gúny tárgyává tenni, arról negatív és sematikus képet kialakítani. Mindezen nem sikerült oldani az 1970-es években megindult helytörténeti feldolgozásoknak, vagy a nemesi társadalomról kialakított kép árnyalása céljából az 1980-as években indult társadalomtudományi feldolgozásoknak sem, a politikai rendszerváltozásnak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy elsősorban szakmai körökben megkezdődjön az inszurrekció ártértelezése. Ennek elvégzése azonban azon új történetészgenerációnak a feladata - melynek tagja e kötet szerzője is - amely a 2000-es években meghozta az áttörést, és a nemesi felkelés kutatását új típusú, kritikai nézőpontba helyezték, megkezdték a hazai és külföldi források feltárását, a hagyományos történettudományi módszerek mellett az új társadalomtudományi módszerek alkalmazását, és az eredmények újraértelmezését.

¹ A nemesi felkelés latin neve *insurrectio*, de mivel a szerző művében a magyar megnevezést használja, ehhez igazodunk.

Az új megközelítésnek megfelelően, és annak ellenére, hogy a szerző jelen munkájában e roppant témának egy jól körülhatárolt szegmensére, az 1792-1815 között zajló „francia háborúk”, azaz a Habsburg dinasztia és országai által a forradalmi és napóleoni Franciaország elleni folytatott háborúk idején megvalósult inszurrekcióra összpontosít (ezen belül is Fejér vármegye és Székesfehérvár szerepére), a könyv első három fejezetében kiváló, és alapos szakirodalmi összefoglalást kapunk a kor politikai, demográfiai, társadalmi és gazdasági viszonyairól, valamint a századforduló és a napóleoni háborúk időszakának jellemző, legfontosabb kérdéseiről.

Az új elemző módszer szükségessé teszi, hogy a szerző értő áttekintésében megismerkedjünk, sőt átfogó képet kapjunk a korabeli Magyarország politikai, társadalmi, demográfiai és katonai viszonyairól. A Fejér vármegye történetéről szóló, és Székesfehérvár a törökök kiűzését követő történetéről szóló fejezetekben Vizi László Tamás tanúságát adja a témára vonatkozó helytörténeti szakirodalom és forrásanyag teljességre törekvő ismeretének, a barokk polgárváros születéséről szóló alfejezetben pedig, lokálpatriótaként, a téma iránt érdeklődő olvasó számára érdekes kitérőt tesz Székesfehérvár építészettörténeti és művelődéstörténeti kuriózumaira is.

A téma bevezetésére szolgáló fejezeteket követően, de még a fő téma előtt egy közel harminc oldal terjedelmű, hadtörténeti áttekintést kapunk a 4. fejezetben a Habsburg Birodalom és Franciaország között a jelzett időszakban zajló háborúról, feldolgozva a francia forradalom nemzetközi és hazai fogadtatását, a háborúk alatt a Habsburg Birodalomban és a Magyar Szent Korona országaiban bekövetkező területi változásokat. Külön alfejezetet szentel a mű az osztrák és magyar katonai erőfeszítések prezentálásának, a Magyar Királyság területén történt hadi eseményeknek, ezen belül is kiemelten az 1805-ös és 1809-es év eseményeinek, összegezve a témára vonatkozó hadtörténeti szakirodalmat, felhasználva a Domanovszky Sándor által monumentális forráskiadásában kiadott nádori iratanyagot és az inszurrekcióra vonatkozó törvénycikkeket.

Az alapos témába, és politikai-társadalmi-katonai kontextusba való helyezés után, a 91. oldaltól tér rá a szerző művének fő témájára, a nemesi felkelés történetének feldolgozására. Az 5. és a 6. fejezetben a jogtörténeti feldolgozások, források és vonatkozó törvények citálásával és elemzésével végigvezeti az olvasót az Aranybulla kiadásától a napóleoni háborúkig a nemesség több évszázadra visszanyúló honvédelmi kötelezettségének intézményének, az inszurrekciónak a történetén. A fejezet kiemelt jelentősége, hogy rendszerbe foglalja és szintetizálja azt az intézményesülési folyamatot, amely az évszázadok során törvényi módosítások tucatjait élte át az ország mindenkori külpolitikai és katonai helyzetének megfelelően, és amelynek köszönhetően a nemesség számára az ország védelme érdekében vállalt katonai kötelezettség, a vérrel való adózás egészen a 19. század közepéig a feudális előjogok alapjául, illetve arra való hivatkozási alapul szolgált, és biztosította az adófizetés alóli mentességet.

A könyv 7. fejezetétől érünk a legizgalmasabb és legértékesebb részekhez, amikor Vizi László Tamás a makró szinten zajló folyamatokat mikró szinten vizsgálja, a nemesi felkelés Fejér vármegyei és székesfehérvári történetét dolgozva fel, és ehhez a megszokott és alapos szakirodalmi és publikált forrásanyag ismeretén túl impozáns mennyiségű primer forrást von be, úgymint a Székesfehérvár Megyei Jogú Város Levéltárában található Tanácsülési jegyzőkönyveket, a Hadtörténeti Levéltárban őrzött A magyar nemesi insurrectio iratait, valamint a Fejér Megyei Levéltárban fellelt Nemesi közgyűlések jegyzőkönyveit, és a Fejér Vármegyei Insurrectió Bizottság iratait.

Az 1797-es, 1800-1801-es, 1805-ös és 1809-es megyei inszurrekciós részvételek, előkészületek és a szervezőmunka forrásokból történő és minden technika részletre kiterjedő bemutatásából a korábban említett ideológiai sémáktól mentes, tárgyyszerű, objektív, a

nemzetközi és hazai politikai-katonai folyamatokba ágyazott képet kaphatunk arról, milyen terheket és feladatokat rótt a felkelés a vármegyei és városi adminisztrációra, valamint a fegyveres előkészületekben résztvevőkre. S nem hallgatja el a feldolgozás a város és a vármegye nem nemesi lakosságának hozzáállását, és azokat az inszurrekciónak vagy 1809-ben a francia megszállásnak köszönhető közbiztonsági és gazdasági problémákat sem, melyeket „háterszágként” el kellett viselniük. Természetesen a részletes statisztikai adatso-roknak és összevetéseknek köszönhetően képet kapunk arról is, milyen gazdasági és társadalmi hatásai voltak az inszurrekciónak a vármegye és a város vonatkozásában. A szerzőnek még arra is marad ideje, hogy mindezek mellett a nemesi felkelés hétköznapijait, a közhangulatot is érzékeltesse, és ehhez érdekes művelődéstörténeti adalékokat is adjon, pl. Berzsenyi Dánielnek a szombathelyi inszurgens táborból keltezett verseinek elemzésbe történő bevonásával.

A 10. fejezetben pedig részletes leírást kapunk nem csak az 1809-es év hadi eseményeiről, köztük kiemelten a győri ütközetről, hanem a hadmozdulatokban részt vett Fejér vármegyei nemesi hadak ténykedéséről és a harcokat követő helyreállítási munkákról és jótékonyossági mozgalmakról is. A szerző e fejezetben vonja le a konklúziót, és adja a nemesi felkelés értékelését, az 1809-es utolsó inszurrekció utólagos politikai megítéléseit elemelve és azoktól az intézményt megtisztítva. Értékelésében igyekszik rámutatni a bécsi udvar azon katonai és politikai érdekeire, amelyek miatt, és a korábbi fejezetekben bemutatott tények ellenére, tudatosan tudott negatív képet kialakítani és fenntartani a nemesi felkelés intézményéről, megakadályozva annak további fenntartását, illetve mindennemű reformját és modernizálását. A bemutatott lejárató kampány egyszerre akadályozta meg egy esetleges modern magyar haderő kialakulását az ősi intézmény újabb átalakításával, valamint céltáblát is adott a nemesi felkelés hatalmas anyagi és katonai erőfeszítéseiről gyorsan elfeledkező, a nemesi kiváltságokat következetesen bíráló reformkori politikai elit számára, akik e feudális eredetű mozgalmat nem vállalhatták fel.

Tárgyszerű értékelésében a szerző, nem védve a védhetlent, természetesen kiemeli az inszurrekciós haderő modern európai haderőkkel szembeni elmaradottságát, azonban érdekes gondolatot vett fel azzal kapcsolatban, amennyiben a 18-19. századi nemesi felkelések jelentőségét már nem elsősorban a harci cselekményekben látja. Inkább abban a kötetében részletesen bemutatott szervezőmunkában látatja az események jelentőségét, amelyet a József nádor vezette inszurrekciós vezérkar irányítása mellett a vármegyék és a szabad királyi városok végeztek, és amelyek a folyamatos döntési helyzetek miatt szinte naponta ülésező bizottságokat, tanácsokat, és közgyűléseket eredményeztek, és az adminisztrációt is képessé tették megfelelni a szakszerű és gyors végrehajtás követelményeinek.

*Dr. PhD Döbör András történész, adjunktus
Szegedi Tudományegyetem
Juhász Gyula Pedagógusképző Kar*

Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására

A KÖZÉP-EURÓPA KÖZLEMÉNYEK eddig megjelent számai

- I. évfolyam (2008):** No1; No2;
II. évfolyam (2009): No3; No4-5; No6-7;
III. évfolyam (2010): No8; No9; No10; No11;
IV. évfolyam (2011): No12; No13; No14-15;
V. évfolyam (2012): No16; No17; No18-19;
VI. évfolyam (2013): No20-21; No22; No23;
VII. évfolyam (2014): No24; No25; No26-27;
VIII. évfolyam (2015): No28; No29

A VIRTUÁLIS INTÉZET KÖZÉP-EURÓPA KUTATÁSRA KÖZLEMÉNYEI eddig megjelent számai

- I. évfolyam (2009):** No1; **II. évfolyam (2010):** No2; No3-4; **III. évfolyam (2011):** No5-6;
IV. évfolyam (2012): No7; No8 (A-sorozat1); No9 (B-sorozat 1.); No10 (A-sorozat 2.)
No11 (A-sorozat 3.); **V. évfolyam (2013):** No12 (A-sorozat 4.); No13 (B-sorozat 2.)

A 2014-es évben a folyóirat kettévált, ennek megfelelően az alábbi számok jelentek meg:
KÖZTES-EURÓPA. Társadalomtudományi folyóirat. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei

VI. évfolyam (2014) No14; No 15-16;

TAYLOR. Gazdálkodás- és szervezéstudományi folyóirat. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei

VI. évfolyam (2014) No14-15; No16-17 **VII. évfolyam (2015)** No18-19; No20-21;

A KÖZÉP-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK eddig megjelent kötetei

- No1.: Keczer Gabriella: Egyetemirányítás: Lehetőségek és korlátok. 2010.
No2.: M. Császár Zsuzsa: Kisebbség-oktatás-politika a Balkánon. 2011.
No3.: Győri Ferenc: Tehetségföldrajz: Magyarországi vizsgálatok. 2012.
No4.: Gulyás László-Keczer Gabriella: Projektmenedzsment 1.0. 2012.
No5.: Győri Ferenc (szerk.): A tudás szolgálatában. 2012.
No6.: Gulyás László: A Délvidék története 2. 2012.
No7.: Veres Lajos (szerk.): Regionális földrajzi tanulmányok. Abonyiné Palotás Jolán 70. születésnapja tiszteletére. 2013.
No8.: Gulyás László: A Délvidék története 3. 2013.
No9.: Bali Lóránt (szerk.): Muramenti Nemzetiségi Területfejlesztési Társulás és szomszéd településeinek, valamint Muraköz megye opcinák társadalmi-gazdasági tényezőinek elemző bemutatása. 2014.
No10.: Lóránt Bali (ed.): Predstavljanje drusvenogospodarstvenich címbenika... 2014.
No 11.: Keczer Gabriella: Az egyetemek szerepe, irányítása és működése a 21. század elején. 2014
No12.: Dajnoki Krisztina: Helyet mindenkinek! Fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű munkavállalók HR sajátosságainak feltárása az Észak-Alföldi régióban. 2014.
No13.: Döbör András-Zeman Ferenc: Tanulmányok a magyar történelemből a kora újkortól a legújabb korig. 2014